

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMi iŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 19 Sayı: 11

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

Volume: 19 Issue: 11

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© elmmerkezi@aem.az
© info@aem.az
© aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8956-6892>
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Nərgiz SƏLİMOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-5499-7035>
salimovanargiz.adu@gmail.com

Doktorant Humay GÜLMƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0009-1042-4169>
humayalibayova@gmail.com

magistrant Elza İSGƏNDƏRLİ / Ağdaş Dövlət Humanitar Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0009-1177-331X>
isgenderlielza@yahoo.com

Tədqiqatçı Leylaxanım HACIYEVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-4581-2269>
lhaciyeva37@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül ABDURƏHMANOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
PhD. Əzizə HÜSEYNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Aktolkin KULSARIYEVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR, İstanbul Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "İpək Yolu" Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politehnik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüşət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Bisserka VELEVA, Müqəddəs Kliment Oksridski adına Sofiya Universiteti / Bolqarıstan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Valentin PETRUŞENKO, Paisiy Xilendarskiy adına Plovdiv Universiteti / Bolqarıstan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afaq İSMAYİLOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cavid İSMAYİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Müjkan MƏMMƏDZADƏ, Azərbaycan İdman Akademiyası / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Turhan ÇETİN, Qazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Bahadur GALANDAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEV, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Oruc HÜSEYNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Elşən HƏŞİMOV, Azərbaycan Texnologiya Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin CAVADOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8956-6892>
huseynova.mahira@yandex.ru

Assistant editors

PhD. Student Nargiz SALIMOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-5499-7035>
salimovanargiz.adu@gmail.com

PhD. Student Humay GULMALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0009-1042-4169>
humayalibayova@gmail.com

Master student Elza ISKANDARLI, Aghdash State Humanitarian College / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0009-1177-331X>
isgenderlielza@yahoo.com

Researcher Leilakhanim HAJIYEVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-4581-2269>
lhaciyeva37@gmail.com

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul ABDURAHMANOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
PhD. Aziza HUSEYNOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Aktolkyn KULSARIYEVA, Kazakh National Pedagogical University / Kazakhstan
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Bilal Gokkir, Istanbul University / Turkey
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "Silk Road" International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" / Ukraine
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Nakhchivan Teacher Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Bisserka VELEVA, Sofia University "St.Kliment Orhidski" / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Valentin PETROUSSENKO, Plovdiv University "Paisii Hilendarski" / Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afag ISMAYILOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Javid ISMAYILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of China
Dr. Müjkan MAMMADZADEH, Azerbaijan Sport Academy / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Turhan CHETIN, Gazi University / Turkey
Prof. Dr. Bahadur GALANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Taylor / USA
Assoc. Prof. Dr. Bushra BILAL, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of MSER / Azerbaijan
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan

MATHEMATICS AND MECHANICAL SCIENCES

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, "Helmholtz" Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina University / Canada
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Oruj HUSEYNOV, Ganja State University / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Elshan HASHIMOV, Azerbaijan University of Technology / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elchin JAVADOV, Ganja State University / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/9-14>

Sevda Akhundova
Baku Slavic University
PhD in Philosophy
<https://orcid.org/0009-0002-4152-0654>
axundova449@mail.ru

The Influence of the Catholic Church on the Social and Spiritual Life of Poles

Abstract

This article analyzes the influence of the Polish Catholic Church on the identity of the Polish nation and the reasons for the close connection between them throughout Polish history from the 19th to the 21st centuries. The Church's ability to influence politics, the continued near-universal religiosity and even its growth, and the very intensity of debates about the Church's place in society clearly indicate that the Church's role in public life remains significant. Today, the Church in Poland actively functions as a public institution, and it is premature to speak of a weakening of the Roman Catholic Church's influence in Poland; perhaps it is merely an emerging trend toward weakening. Thus, the stereotype of the “Pole-Catholic” still applies to contemporary Polish society.

Keywords: Poland, Catholic Church, national identity, traditional values

Sevda Axundova
Bakı Slavyan Universiteti
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-4152-0654>
axundova449@mail.ru

Katolik kilsəsinin polyakların sosial və mənəvi həyatına təsiri

Xülasə

Bu məqalədə Polşa Katolik Kilsəsinin Polşa millətinin kimliyinə təsiri və 19-cu əsrdən 21-ci əsrə qədər Polşa tarixi boyunca onların arasında sıx əlaqənin səbəbləri təhlil edilir. Kilsənin siyasətə təsir etmək qabiliyyəti, demək olar ki, universal dindarlığın davam etməsi və hətta onun artması, eləcə də kilsənin cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı mübahisələrin yüksək intensivliyi açıq şəkildə göstərir ki, kilsənin ictimai həyatdakı rolu hələ də əhəmiyyətli olaraq qalır. Bu gün Polşadakı kilsə ictimai qurum kimi fəal fəaliyyət göstərir və Roma Katolik Kilsəsinin Polşada təsirinin zəifləməsindən danışmaq hələ tezdir; ola bilsin ki, bu, sadəcə olaraq, zəifləməyə doğru müəyyən inkişaf edən bir tendensiyaadır. Beləliklə, “polyak–katolik” stereotipi bu gün də müasir Polşa cəmiyyətinə aiddir.

Açar sözlər: Polşa, Katolik kilsəsi, milli kimlik, ənənəvi dəyərlər

Introduction

Poland is known as a country with one of the highest levels of religiosity in Europe, a Catholic, conservative, traditional country, a country with a strong patriotic spirit, a family-oriented society, and a country with a high number of children. According to a report by the European Commission, in 2005, more than 80% of the population of Poland called themselves believers (Lykoshina, 2015, p. 9). The Catholic Church Statistical Institute conducts regular research on religiosity in the country. According to its reports, a slight increase in the religiosity of Poles has been recorded: in 2017, the number of believers regularly participating in the sacrament of Sunday Mass increased by 1.6%, which amounted to 38.3% of the total number of Polish Catholics, or at least 400,000 individuals (Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia ad 2019, 2019, p. 4). Furthermore, from 2015 to 2017, the number of young people aged 16 to 24 identifying themselves as believers also increased (*Deklaracja wiary Polaków w wieku 16–24*, 2018).

In light of the above, a study of the processes occurring in Polish society is impossible without establishing their connection to the Catholic religion. The Roman Catholic Church has historically wielded considerable influence in Poland. Following the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth between Russia, Austria, and Prussia, and in the absence of statehood, Poles in the 19th century were subjected to double pressure: as national minorities in multinational empires and simultaneously as adherents of the Catholic religion. Zygmunt Zieliński, a specialist in the history of the Catholic Church in Poland, notes that it was the Catholic Church that supported and even strengthened the Polish national spirit during the partitions, although organizationally the Church was subject to the laws of the states participating in the partitions (Wiech, 1997).

Research

The most significant milestones for Polish identity were the liberation uprisings of November 1830 and January 1863. Catholic priests played a vital role in the January Uprising. Polish Roman Catholic priests were among those arrested and executed, exiled to the Urals and Siberia, and sent to penal servitude. At the same time, patriotic and seemingly exclusively national liberation demonstrations by Poles were closely linked to religion and the Church. Poles' demonstrations of patriotic sentiment across the empires regularly took religious forms: religious symbols were actively used in protests, demonstrations began in churches, funerals became venues for patriotic displays, and students distributed a new version of a well-known religious song with the refrain, "Give us back our free homeland, O Lord."

As Andrzej Szwarc, a specialist in the history of Poland during the partitions, notes, after the suppression of the 1863–1864 uprising, the Catholic Church was subjected to repression because the authorities, not without reason, saw it as their main support (European Commission, 2005, p. 72), including Catholic priests who took an active part in the January Uprising of 1863. The confessional policy of Russia in the Kingdom of Poland in the mid-1860s, which involved the closure of monasteries, the subordination of the Polish Catholic Church to the St. Petersburg bureaucracy, the abolition of a number of dioceses, and the rupture of the concordat with Rome, according to A. N. Kostyrykin, was aimed at undermining the influence and power of both the Polish gentry and the Polish Catholic Church, since they were the bearers of the idea of Polish independence (Wiech, 1998, p. 69).

In the Russian part of Poland, after the uprising, monasteries were closed, the property of parish churches and seminaries was transferred to state control, the patronage of Polish landowners over parishes was abolished, the teaching of religion in Polish-language schools was prohibited, the construction and even repair of churches and chapels without the permission of the authorities was prohibited, state supervision of religious processions and prayers outside churches was established, the wearing of banners, hymns, and music were prohibited at funeral processions. *Reports of the Chief of the Warsaw Gendarme District for 1868*, prepared for publication by Stanislav Vekh, inform us that "the Polish Roman Catholic clergy, by its spiritual connection with the people and by its influence on them, has always occupied and still occupies the first place in political terms in this region" (Szwarc, 1997, p. 95). The head of the Warsaw gendarmes also mentions the methods the clergy resorted to during this period in the history of the stateless people, namely, "propaganda concealed

under the guise of religion in confession and other religious rites.” Curiously, the authorities considered the priests’ influence on women through confession to be a particularly dangerous method of influencing the population (Suchecka, 2020, p. 155). As we can see, even after the repressions, the role of the clergy and the Church remained unusually high. The vigorous and consistent Germanization of Prussian Poland is quite comparable to Russian policy aimed at severing the close ties between faith and nationality.

Only under the Austrian monarchy did Catholic Poles enjoy broad rights in exchange for loyalty to the throne. Thus, in 19th-century Polish history, the Polish Church endured hardships alongside the Polish people, strengthening national spirit and a desire for independence. With the restoration of the Polish state in 1918, the Church’s authority at the state level was also restored: religious instruction was introduced in schools, parishes were entrusted with administrative functions, monasteries opened their own schools and hospitals, and a number of state holidays were also religious in nature. The prominent position of the Catholic Church in Poland at that time became a manifestation of “normality” after the partitions.

During World War II, the Church suffered even more severe persecution: over three thousand clergymen perished, or approximately 30% of all Church representatives working in Polish lands at the time. After World War II, Poland became part of the socialist bloc. The authorities of People’s Poland began an open war against the Catholic Church. Efforts were made to eliminate Catholic influence in public life: schools and hospitals affiliated with churches were closed, religious magazines were suppressed, religion classes were cancelled, taxes were imposed on the Church, and religious and patriotic pre-war holidays were abolished. Priests were arrested (approximately 900 Catholic priests were imprisoned in 1951). In 1953, the security services removed the Primate of Poland, Stefan Wyszyński, from Warsaw, and he spent three years in prison. During the Polish People’s Republic, demonstrating religious commitment undoubtedly closed off opportunities for a professional career. The pressure on the religion of 95% of the country’s population could not help but be associated with the partition period, when the people, together with their Church, defended their independence. However, it should be noted that some aspects of the social agenda in People’s Poland ran counter to Christian moral values (*Komunikat Abp. Henryka Hosera SAC ws. poparcia inicjatywy "Zatrzymaj aborcję!"*, 2020). A woman’s right to abortion was legally guaranteed, and the right to divorce was unquestioned. Widely practiced civil divorce and abortion demonstrate that, during the period when the Church was effectively underground, Poles deviated from religious values on a number of issues without serious resistance.

The news of the election of Archbishop Karol Wojtyła of Krakow as Pope sparked enormous enthusiasm in the country. This caused considerable panic among the Polish People’s Republic authorities, and it was only the following year that the Pope’s visit to his homeland was approved. “The exclusion of Christ from human life is an act directed against humanity,” the Pope said, addressing Poles at Victory Square in Warsaw. “It is impossible to understand a people with such a great past and such a difficult present without Christ... there cannot be a just Europe without an independent Poland on its map...,” the Pope declared, addressing Poles at Victory Square in Warsaw a year after his election (Lazarewicz, 2010). By voicing the Polish desire for independence, John Paul II renewed the concepts of patriotism and independence, often used in propaganda, by linking them to faith. The Pope became not only a spiritual leader for millions of Polish believers but also a national hero.

The Pope’s pilgrimage to Poland in 1979 drew millions of people on foot, eager to meet him, and millions of Poles also expressed profound grief over the death of the first Polish pope. Longtime scholar of contemporary Polish politics, L. S. Lykoshina, notes that the role of the Catholic Church in the development of the Third Republic of Poland, and thus in Poland’s democratic transition, is difficult to overestimate (*Wyrok TK ws. aborcji przygotowany do publikacji*, 2020, p. 172). Churches hosted meetings and lectures, provided assistance to internees and prisoners, and provided aid to those in need through church organizations abroad. Once again, as in the 19th century, the words from the religious hymn “Give us back our free homeland, O Lord,” are heard during masses. Father Jerzy

Popiełuszko, the organizer of monthly masses and a Solidarity chaplain, was brutally murdered in 1984 by security forces and became a martyr for the Solidarity cause in the eyes of Poles. During the period of Solidarity's activity, during the Round Table negotiations, the Church played the role of mediator, serving as the spiritual support of society, and naturally, the struggle for democracy and liberal values in the country went hand in hand with the struggle for the right to freely practice Catholicism. This explains the sharp turn toward traditional values, the values of Christian morality, that occurred after 1989. It is no coincidence that the very first lines of the preamble to the Polish constitution of 1997 mention God as the source of truth and justice (*Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, 1997).

As the researcher of Polish identity K. Kosela rightly notes, the theory of secularization, which assumes a diminishing role of religion in the course of historical evolution, is not always confirmed. Religion can contribute to social transformation due to the moral condemnation of the existing order of things, which is precisely applicable to the Polish reality during the period of democratic transition (Kosela, 2003).

Today, Poland is one of the few European countries where abortions are almost completely prohibited by law (according to the currently valid *Charter on Family Planning, Protection of the Human Fetus and the Conditions for Permitting Termination of Pregnancy* (Strozyk, 2011) of January 7, 1993, abortions in the country are legal only under a limited range of circumstances), and there are restrictions on the sale of certain contraceptives. The Catholic Church in Poland, according to the law adopted in 1989, was guaranteed the return of property confiscated under socialism, the right to trade in land and real estate, tax breaks were recognized, social security was guaranteed, and the opportunity to create its own radio stations and television channels. Currently, the Catholic Church operates 38 radio stations in the dioceses, one Polish radio station, Radio Maria, and two radio stations owned by monastic orders. This is the most extensive radio network in Europe. The Church operates 120 publishing houses and 300 newspapers and magazines (Kostykin, 1995). In addition to media, the Catholic Church owns lands larger in area than the Church holdings during the interwar period (Lykoshina, 2020).

The Catholic Church, through its episcopate, expresses its position on important social issues. The "Stop Abortions" project, which calls for the abolition of the option of terminating pregnancy for medical reasons, has received enthusiastic support from the Polish episcopate. For example, a communication expressing support for the project from Archbishop Henryk Hoser was posted on the website of the Warsaw-Prague Diocese (Suchecka, 2020). On October 22, 2020, the Constitutional Court of Poland ruled that therapeutic abortion is contrary to the constitutional right to life, thus following the position of the episcopate (*Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. ...*, 1993). It is important to note that the majority of children in Poland have attended religion classes in school since 1990. In 1997, the teaching of religion was enshrined in the Polish constitution. It would seem that the Church has thus greatly increased its influence on people's minds. However, as L. S. Lykoshina has observed, the opinion of priests is becoming less and less authoritative for many in Poland (Zieliński, 1995). Very often, after their first communion, children practically stop attending church. More and more often, there are calls for the teaching of religion to be moved from schools to specially designated catechesis centers within churches. Until the last few years, a child not attending religion classes with parental consent was rare, but in recent years, a reverse trend has emerged.

In early October 2019, Poland was shaken by the widespread media coverage of the discontinuation of religion classes at the Sochaczew Vocational School, not by the administration's will, but due to a lack of students willing to study it. The director of the controversial school told the publication *Polityka* that there was no longer any point in fighting to banish religion from the school. He believed that religion would soon disappear from the school without assistance. It was revealed that the school had only discontinued religious classes for the current academic year; in the previous one, 30 students had volunteered (*Papieska homilia wygłoszona na pl. Zwycięstwa w 1979 roku*, 1979). The situation attracted considerable attention, but in reality, it is not so exceptional in modern Poland; in fact, religion is already an elective subject, just like ethics. Moreover, if parents or adult

students do not express a desire to participate in the classes, the school simply will not organize them. The Ministry of Education reported that as early as the 2016/17 academic year, religion classes were not offered in 1,388 schools, in 2017/18 in 2,098, and in 2018/19 in 2,156 educational institutions. Thus, the number of schools without religion classes is clearly on the rise (*Papieska homilia wygłoszona na pl. Zwycięstwa w 1979 roku*, 1979).

Furthermore, at the end of 2019, another attack on religion classes in schools was reported in the Polish media. The mayor of Ustrzyk Dolny in Subcarpathia appealed to the bishop with a request to reduce the number of religion classes in the curriculum by half. According to the decree of the Minister of Education, such a desire must be approved by the responsible diocesan official. The mayor explained his request not by religious but by financial motives, stating that reducing the number of hours would reduce the wage arrears, and that he was prepared to provide space for extracurricular religious classes at the same level as before, provided, of course, that the teachers were willing to conduct the classes without pay, as physical education teachers already do (*Burmistrz chce mniej lekcji religii w szkołach. Chyba że katecheci będą uczyć za darmo*, 2020). Consequently, it can be noted that gradually, step by step, under the influence of rather mundane circumstances, religion classes, and with them the Church that represents them, are losing some of their position.

Conclusion

In conclusion, it would be appropriate to say that the Poles' commitment to the Catholic faith strengthened their national identity in the 19th century. The rejection of religious values during the Polish People's Republic was largely forced, and the abrupt return to traditional values — a kind of affirmation of their own identity after 1989 — is proof of this. Only now, in the last few years, can we discern in Polish society, which experienced another period of national revival at the turn of the 20th and 21st centuries, the beginnings of a movement toward the secularization of public life and the values of the post-industrial world.

The relationship between church and state in Poland has historically been extremely complex. As L.S.Lykoshina notes, in modern conditions, the Catholic Church has gained much but also lost much (Zieliński, 1995). The scale of protests against abortions and the situation with schools indicate the adoption of Western liberal values by a significant portion of the population and the extremely slow, very gradual, but nevertheless changing position of the Church in society and the state. At the same time, the Church's ability to influence politics, the continued near-universal religiosity and even its growth, and the very intensity of debates about the Church's place in society clearly indicate that the Church's role in public life remains significant.

Today, the Church in Poland actively functions as a public institution, and it is premature to speak of a weakening of the Roman Catholic Church's influence in Poland; perhaps it is merely a certain emerging trend toward weakening. Thus, the stereotype of the "Pole-Catholic" still applies today to contemporary Polish society.

References

1. Annuario statisticum ecclesiae in Polonia ad 2019. (2019). *Statistical yearbook of the Church in Poland 2019*.
http://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/Annuario_Statisticum_2019.pdf
2. Burmistrz chce mniej lekcji religii w szkołach. Chyba że katecheci będą uczyć za darmo. (2020). *The mayor wants fewer religion lessons in schools – unless catechists agree to teach for free*.
<https://tvn24.pl/krakow/ustrzyki-dolne-burmistrz-chce-zeby-w-szkole-bylo-mniej-lekcji-religii-ra9883512308691>
3. Deklaracja wiary Polaków w wieku 16–24. (2018). *Declaration of faith among Poles aged 16–24*. <https://twitter.com/ISKKnews/status/1075320752314961920>

4. Komunikat Abp. Henryka Hosera SAC ws. poparcia inicjatywy „Zatrzymaj aborcję!”. (2020). *Statement of Archbishop Henryk Hoser SAC regarding support for the “Stop Abortion” initiative*. <https://diecezja.waw.pl/5475>
5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (1997). *Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997*. <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
6. Kosela, K. (2003). *Pole and Catholic: A tangled identity*.
7. Kostrykin, A. N. (1995). Formation of a new confessional policy of Russia in the Kingdom of Poland (mid-1860s). *Bulletin of Moscow University. Series 8: History*, (4), 57–69.
8. Lazarewicz, J. (2010). What the Church possesses. *Polityka*, 40, 39–40.
9. Lykoshina, L. S. (2015). *Polish-Polish war: Political life of modern Poland*. INION RAS.
10. Lykoshina, L. S. (2020). Church and society in modern Poland. <http://www.voskres.ru/oikumena/likoshina.htm>
11. Papieska homilia wygłoszona na pl. Zwycięstwa w 1979 roku. (1979). *Papal homily delivered at Victory Square in 1979*. <http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/papieska-homilia-wyg-oszona-na-pl-zwyci-stwa-w-1979-roku?page=0,0>
12. European Commission. (2005). *Social values, science and technology (Special Eurobarometer 225)*. http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf
13. Strozyk, J. (2011). The Church living off the state budget. <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PS/pk201149-opodatkowac.html>
14. Suchecka, J. (2020). Schools without religion lessons: We check how many there are in Poland. <https://tvn24.pl/polska/szkoly-bez-lekcji-religii-ile-jest-w-calej-polsce-dane-men-ra992987-2587445>
15. Szwarc, A. (1997). *Under foreign rule. 1795–1864*. Warszawa: Bellona.
16. Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. ... (1993). *Act of 7 January 1993 on family planning, protection of the human fetus, and conditions for the admissibility of abortion*. Dziennik Ustaw, 17(78).
17. Wiech, S. (1997). Report of the head of the Warsaw Gendarmerie District, Gen. Platon Fredriks, from 1867 on the political situation of the Kingdom of Poland in 1868. *Czasy Nowożytne*, 3, 151–164.
18. Wiech, S. (1998). Report of the head of the Warsaw Gendarmerie District on the political situation of the Kingdom of Poland in 1868. *Przegląd Historyczny*, 1, 87–107.
19. Wyrok TK ws. aborcji przygotowany do publikacji. (2020). *Constitutional Tribunal’s ruling on abortion prepared for publication*. <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/aborcja-wyrok-tk-ws-aborcji-przygotowany-do-publicacji/22261jd>
20. Zieliński, Z. (1995). *The Church and the nation in captivity*. Lublin: KUL Publishing.

Daxil oldu: 08.06.2025

Qəbul edildi: 23.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/15-18>

Yeganə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların nitqinin qrammatik cəhətdən düzgün mənimsənilməsi üzrə məşğələlərin təşkili

Xülasə

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişafı onların ana dilinin qrammatik quruluşunu nə dərəcədə mənimsəmələrindən asılıdır. Qrammatik məna – varlıq və hadisələr arasında mövcud olan münasibətlərin sözlərlə ifadə olunmuş mənasıdır. Qrammatik cəhətdən düzgün nitqin formalaşmasının əsas yolu məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan xüsusi təlim məşğələləridir. Bununla yanaşı, tərbiyəçi hər bir məşğələ zamanı və ümumiyyətlə uşağın bütün nitq fəaliyyəti prosesində yaranan qrammatik səhvləri vaxtında düzəltməlidir. Belə məşğələlərdə uşaqların diqqəti konkret qrammatik formaların dərk edilməsinə yönəldilir. Məşğələlərin səmərəli olması üçün tərbiyəçi planlı və ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Hansı qrammatik mövzudan başlamaq, növbəti mərhələlərdə hansı qaydaları öyrətmək lazımdırsa, bunlar əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Hər bir məşğələ yalnız bir qrammatik məqsədə – məsələn, məsdərin mənimsədilməsi yaxud sadə cümlənin genişləndirilməsi kimi konkret tapşırığa xidmət etməlidir. Uşaqların diqqəti öyrədilən qrammatik formanın düzgün tələffüzünə və onun nitqdə yerində işlədilməsinə yönəldilməlidir.

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, ana dili, nitq inkişafı, qrammatik məna, məşğələlər

Yegana Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

Organizing Activities for the Grammatically Correct Acquisition of Speech in Preschool Children

Abstract

The development of speech in preschool-aged children depends on how well they have mastered the grammatical structure of their native language. Grammatical meaning is the meaning expressed by words that reflect the relationships existing between objects and phenomena. The main way to form grammatically correct speech is through specially organized and purposeful training sessions. In addition, the educator should correct grammatical mistakes that arise during each session and, in general, throughout the child's speech activity in a timely manner. During such sessions, children's attention should be directed toward understanding specific grammatical forms. For the sessions to be effective, the educator must act in a planned and consistent manner. It should be determined in advance which grammatical topic to begin with and which rules to teach at the next stages. Each session should serve only one grammatical objective — for example, mastering the infinitive or expanding a simple sentence. The children's attention should be focused on the correct pronunciation of the grammatical form being taught and its proper use in speech.

Keywords: preschool period, native language, speech development, grammatical meaning, lessons

Giriş

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişafı, onların ana dilinin qrammatik quruluşunu nə dərəcədə mənimsəmələrindən asılıdır. Ümumilikdə, nitq dilin elə bir hissəsidir ki, uşaq ondan öz inkişaf səviyyəsinə, həmçinin ünsiyyət şəraitinə uyğun olaraq, doğma dilin qayda və normalarını nəzərə almaqla istifadə edir. Qrammatik mənə — varlıq və hadisələr arasında mövcud olan münasibətlərin sözlərlə ifadə olunmuş mənasıdır. Bu mənanı ifadə edən əsas vasitələr sözyaradıcı morfemlər və sintaktik mənalardır (Kərimov, 2003). Nitqi anlamaq üçün təkcə onu təşkil edən sözlərin lüğəvi mənasını deyil, eyni zamanda bu sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri də dərk etmək vacibdir. Sözlər arasında yaranan qrammatik münasibətlər mexaniki şəkildə deyil, onların mənə əlaqələri əsasında formalaşır. Əgər uşaq qrammatik formanın mənasını anlamırsa, o, həmin cümlədə ifadə olunan fikri də düzgün qavraya bilmir. Qrammatikanın öyrədilməsi prosesi həm nitqin, həm də təfəkkürün inkişafı ilə sıx bağlıdır. Qrammatika dilin vasitəsilə fikirlərin ifadə olunmasını təmin edir. Uşaq qrammatik qaydaları praktik yolla mənimsədikdə, onun düşünmə qabiliyyəti formalaşır və təfəkkür məntiqi ardıcılıq qazanır (Əsgərova, 2006).

Dilin qrammatik sistemə yiyələnmək, onun lüğət tərkibini mənimsəməkdən daha mürəkkəb bir prosesdir. Uşaq, adətən, böyüklərin nitqini dinləyərək və onları təkrarlayaraq qrammatik qaydaları qavrayır. Dilin qrammatik quruluşunun uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi əvvəlcə konkret situasiyalarla bağlı olur, sonralar isə uşağın əqli inkişaf səviyyəsi və düşüncə müstəqilliyi ilə əlaqədar şəkildə dərinləşir (Məmmədova, 2007). Uşaqların öz fikirlərini Azərbaycan dilində ifadə etməyə çalışmaları mühüm psixoloji stimuldur. Bu proses zamanı onların potensialı üzə çıxır, danışmağa maraq və həzz hissi yaranır. Uşaqların sərbəst şəkildə nitqə qoşulmaları, nəyisə söyləmək ehtiyacını hiss etmələri, akademik L.V.Şerbanın dediyi kimi, “fəal qrammatika”nın formalaşması ilə bağlıdır. L.V.Şerban qeyd edir: “Qeyri-fəal qrammatika dilin formalarından, yəni onun xarici görünüşündən çıxış edərək, elementlərin funksiyasını və əhəmiyyətini öyrədir. Fəal qrammatika isə fikirdən, arzudan, tələbatdan irəli gəlir və onlara əsaslanır” (Kərimov, 1992).

Tədqiqat

Məktəbəqədər yaş dövründə əsas diqqət uşaqların nitqinin morfoloji tərəfinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Bu mərhələdə uşaqlar sözləri düzgün şəkildə əlaqələndirməyi, şəkildə yerində işlətməyi öyrənirlər. Yaş artdıqca — yəni böyük və məktəbə hazırlıq qruplarında — onların nitqinin sintaktik tərəfi tədricən mürəkkəbləşir. Bununla belə, morfologiyanın öyrənilməsi sintaksisdən ayrı şəkildə deyil, eyni vaxtda həyata keçirilməlidir. Çünki cümlə qurmaq bacarığı birbaşa morfoloji biliklərə əsaslanır (Kərimov, 2002).

Qrammatik biliklərin mənimsənilməsi prosesində əsas məqsəd uşaqlara düzgün cümlə qurmaq bacarığını aşılamaqdır. Hər yeni söz müxtəlif cümlə nümunələrində işlədilməli, mənası izah olunduqdan sonra tələffüz və yadda saxlanma üzrə məşqlərlə möhkəmləndirilməlidir. Söz bu cür məşğələlərdə işlədildikcə uşaq onu müstəqil şəkildə cümlədə istifadə edə bilir və həmin söz onun fəal lüğət fonduna keçir. Daha sonra uşaqlardan bu sözlərlə yaradıcı nitq tapşırıqları yerinə yetirmələri tələb olunur.

Azərbaycan dili məşğələlərində uşaqlara cümlə qurmaq bacarığının aşılması üçün aşağıdakı tipli tapşırıqların verilməsi məqsədəuyğundur (Hacıyeva, 1992; Nəzərov, Kərimova & Eminova, 2011):

1. “Bu” işarə əvəzliyi ilə tək şəxs və əşyanı bildirən cümlələr: “Bu kimdir?”, “Bu nədir?”, “Bu qızıdır”, “Bu kitabdır.”
2. Mübtəda və xəbər isimlə ifadə olunan cümlələr: “Əli kimdir?”, “Əli şagirdidir.”
3. Hərəkətin indiki zamanı ilə bağlı cümlələr: “Kim yazır?”, “Nə oynayır?”, “O oxuyur.”
4. Zərflə işlənən cümlələr: “Burada kimdir?”, “Orada nədir?”, “Rəhim buradadır.”
5. “Bəli” sözü ilə cavab verilən cümlələr: “Sən növbətçisən?” — “Bəli, mən növbətçiyəm.”
6. “İsə” hissəciyi ilə müqayisəli cümlələr: “Əli oğlandır, bəs Zəhra?”, “Əli oğlandır, Zəhra isə qızıdır.”
7. “Mən”, “sən” əvəzlilikləri ilə cümlələr: “Mən gəlirəm”, “Sən oynayırsan.”
8. “O” əvəzliyi ilə cümlələr: “O qızıdır”, “O işləyir.”

9. Üçüncü şəxsin cəmi ilə cümlələr: “Uşaqlar nə edir?”, “Uşaqlar oynayır.”
10. Bilavasitə obyekt olan cümlələr: “Rəhim nəyi atır?”, “Rəhim topu atır.”
11. Keçmiş zaman feilləri ilə cümlələr: “Kim topu atdı?”, “Kim çiçək yığdı?”
12. “Yox” sözü ilə cümlələr: “Sən ot yığdın?” — “Yox, mən ot yığmadım.”
13. İndiki zamanın I–II şəxs feilləri: “Mən işləyirəm”, “Sən oxuyursan.”
14. Əşyanın keyfiyyətini bildirən cümlələr: “Qız necədir?”, “Qız mehribandır.”
15. Mənsubiyyət şəkilçili isimlər: “Sənin kitabın rənglidir”, “Sənin kitabın necədir?”
16. Yerlik halda isimlər: “Şəkil haradadır?”, “Şəkil dəftərdədir.”
17. Yönlük halda isimlər: “Şəkli nəyə çəkdi?”, “Şəkli dəftərə çəkdim.”
18. Çıxışlıq halda isimlər: “Uşaq nədən gəmi düzəltdi?”, “Kağızdan gəmi düzəltdi.”
19. “İlə” qoşması olan cümlələr: “Dişlərini nə ilə təmizlədin?”, “Dişlərimi fırça ilə təmizlədim.”

Bu tip cümlələr uşaqların yaş səviyyəsinə və təlim proqramının tələblərinə uyğun olaraq tədris prosesində tətbiq olunmalıdır. Məşğələlər zamanı uşaqlara qrammatik terminlər təqdim edilmir, lakin formaların düzgün işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilir (Həsənov, 2000). Qrammatik cəhətdən düzgün nitqin formalaşmasının əsas yolu məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan xüsusi təlim məşğələləridir. Bununla yanaşı, tərbiyəçi hər bir məşğələ zamanı və ümumiyyətlə uşağın bütün nitq fəaliyyəti prosesində yaranan qrammatik səhvləri vaxtında düzəltməlidir. Belə məşğələlərdə uşaqların diqqəti konkret qrammatik formaların dərk edilməsinə yönəldilir. Məşğələlərin səmərəli olması üçün tərbiyəçi planlı və ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Hansı qrammatik mövzudan başlamaq, növbəti mərhələlərdə hansı qaydaları öyrətmək lazımdırsa, bunlar əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Hər bir məşğələ yalnız bir qrammatik məqsədə — məsələn, məsdərin mənimsədilməsi, yaxud sadə cümlənin genişləndirilməsi kimi konkret tapşırığa xidmət etməlidir. Uşaqların diqqəti öyrədilən qrammatik formanın düzgün tələffüzünə və onun nitqdə yerində işlədilməsinə yönəldilməlidir (Həsənov, 2011). Qrammatik bacarıqların inkişafına həsr olunmuş hər bir məşğələ maraqlı və diqqətçəkici şəkildə təşkil edilməlidir ki, uşaqların marağı sönməsin, izahı tam şəkildə qavraya bilsinlər. Bu məqsədlə qrammatik məşğələlər müxtəlif əyani və didaktik materiallarla zənginləşdirilməlidir. Oyun elementlərinin təlim prosesinə daxil edilməsi uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmaqla dərslər daha maraqlı və dinamik keçməsinə şərait yaradır. Hər bir məşğələdə oyun və praktiki çalışmalar üçün 5–8 dəqiqə vaxt ayrılması məqsədəuyğundur. Xüsusilə aşağı qruplarda keçirilən oyun xarakterli məşğələlərdə Cırtan, Biləyən, Güləyən, Kəsəyən kimi uşaqlara tanış personajların istifadəsi tövsiyə olunur. Fərqli qrammatik formaların öyrədilməsinə həsr edilmiş məşğələlərin növbələşdirilməsi isə uşaqlarda qrammatikanın müxtəlif tərəflərini ardıcıl və balanslı şəkildə mənimsəməyə imkan yaradır (Kərimov, 1997; Paşayeva, 2007). Dilin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsinə yönəlmiş çalışmalar uşaqlarda fonetika və lüğət sahəsində formalaşan bacarıqların möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Uşaqlar fonetik təhlil və söz ehtiyatının artırılması istiqamətində müntəzəm və ardıcıl çalışmalar yerinə yetirdikdə, qrammatik formaları mənimsəmək onlar üçün daha asan olur. Hər hansı bir qrammatik formanın tam qavranılması üçün həmin forma təlim məşğələlərində mütəmadi olaraq təkrarlanmalıdır.

Bu zaman tərbiyəçi tərəfindən uşaqlara qrammatik səhvlərin qarşısını almağa yönəlmiş xəbərdaredici təlim üsullarından (fəal öyrənmə priyomlarından) istifadə olunması məqsədəuyğundur. Dərs ilinin əvvəlində sadə və az sözlü cümlələr üzərində iş aparmaq, daha sonra isə tədricən bu cümlələrin genişləndirilməsi üzrə çalışmalar keçirmək tövsiyə edilir (*Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili*, 2011; Rəhimov, 2003).

Nəticə

Qrammatik vərdişlərin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsində tərbiyəçinin düzgün və ifadəli nitqi uşaqlar üçün əsas nümunə rolunu oynayır. Yuxarı yaş qruplarında isə öyrənilən materialı motivləşdirən tapşırıqlardan istifadə olunması daha səmərəli olur. Uşaqların çətinlik çəkdikləri qrammatik formaların düzgün işlədilməsini möhkəmləndirmək üçün müxtəlif üsullardan — təkrar, yamsılama (təqlid), həmçinin yoldaşlarının səhvini tapmaq kimi interaktiv priyomlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu cür təlim üsulları uşaqlarda həm diqqəti, həm də dilin daxili qaydalarına həssaslığı

inkişaf etdirir və nəticədə onların qrammatik cəhətdən düzgün nitq formalaşdırma bacarığı möhkəmlənir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara qrammatik qaydaların öyrədilməsi zamanı onların çətinlik çəkdikləri formalar üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Artıq mənimsədikləri qrammatik formaların təkrar edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. Bu mərhələdə əsas hədəf uşaqlarda qrammatik qanu-nauyğunluqların şüurlu şəkildə qavranılmasına nail olmaqdır. İş prosesi aşağıdakı ardıcılıqla təşkil edilməlidir:

- Ətraf aləmlə tanışlıq proqramında yer alan mövzularla bağlı mürəkkəb qrammatik formaların işlədilməsi istiqamətində çalışmalar aparmaq;
- Cümlə daxilində sözlərin dəyişdirilməsi və uyğunlaşdırılması bacarığını inkişaf etdirmək, isim, sifət və felin mürəkkəb formalarını düzgün şəkildə yaratmaq vərdişi formalaşdırmaq, eyniköklü sözlərin düzəldilməsinə dair tapşırıqlar vermək;
- Uşaqların nitqində mürəkkəb cümlələrdən istifadəni təşviq etmək;
- Nitq zamanı öz və başqalarının söylədiyi sözlərdəki qrammatik səhvləri müəyyənləşdirmək və onları düzəltmək.

Bu işin səmərəli aparılması üçün tərbiyəçi əvvəlcədən planlaşdırılmış sistemə əsaslanmalı, hər məşğələdə yalnız bir qrammatik bacarığın formalaşdırılmasını qarşısına məqsəd qoymalıdır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqları iki–üç sözdən ibarət sadə cümlələrlə məhdudlaşdırmaq onların nitqi imkanlarını zəiflədə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu yaş qrupundakı bir çox uşaq dərslərin sonuna qədər 7–8 sözdən ibarət, daha geniş və mürəkkəb cümlələr qura bilər. Məşğələlər əsasən tərbiyəçi ilə uşaqlar arasında sual-cavab şəklində aparılmalı, bu zaman tərbiyəçi uşaqların lüğət ehtiyatına və bildiyi dil konstruksiyalarına uyğun hərəkət etməlidir. Vacibdir ki, uşaq yaranan situasiyaya uyğun olaraq müstəqil cümlə qura bilsin və fikrini Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına əsaslanaraq ifadə etməyə təşviq olunsun. Əlbəttə, hər zaman bu şəraiti təbii şəkildə yaratmaq mümkün olmur. Belə hallarda əyani vəsaitlərdən istifadə etmək uşaqlar üçün real nitq situasiyası formalaşdırmağa kömək edir.

Uşaqların nitqinin qrammatik quruluşunun inkişafı yalnız məşğələlərdə deyil, həm də gəzinti, ekskursiya, oyun və istirahət vaxtlarında davam etdirilməlidir. Məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda uşaqlar praktik şəkildə nitq hissələrini və onların əsas formalarını ayırmağı, cümlədə sözlər arasında əlaqəni dərk etməyi, cümlə qurmağı və onu genişləndirməyi bacarmalıdırlar. Eyni fikri müxtəlif formalarda ifadə etmə bacarığı da bu dövrdə formalaşdırılmalıdır. Bu mərhələdə uşaqlara verilən biliklər onların dilin əsas elementlərinə qarşı şüurlu münasibətini inkişaf etdirir. Beləliklə, qrammatik təlim prosesinin məqsədyönlü və düzgün təşkili gələcəkdə məktəbdə dilimizin qrammatikasını daha asan mənimsəmələri üçün möhkəm zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərova, R. Ə. (2006). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafı*. Hərbi.
2. Hacıyeva, Ə. H. (1992). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı*. Maarif.
3. Həsənov, A. M. (2000). *Məktəbəqədər pedaqogika*. Nasir.
4. Həsənov, A. M. (2011). *Pedagogika*. Nasir.
5. Kərimov, Y. Ş. (1997). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası*.
6. Kərimov, Y. Ş. (2002). *Uşaq məktəbə gedir*. Maarif.
7. Kərimov, Y. Ş. (2003). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Nasir.
8. Məmmədova, A. M. (2007). *Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması*. ADPU.
9. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. (2011). Apostrof.
10. Nəzərov, A. M., Kərimova, Z. M., & Eminova, G. T. (2011). *Məktəbəqədər pedaqogika*.
11. Paşayeva, Ş. R. (2007). *Ana dili tədrisində nəzəri və praktik məsələlər*. Təhsil.
12. Rəhimov, A. N. (2003). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Nurlan.

Daxil oldu: 19.08.2025

Qəbul edildi: 02.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/19-22>

Elnarə Məmmədova

Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0007-1231-9229>

elnare69@mail.ru

Dilimizi qorumaq milli kimliyimizi qorumaq deməkdir

Xülasə

Ümummilli liderimiz H.Əliyev öz çıxışlarında deyirdi: “Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar. Çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Azərbaycan müstəqil, demokratik dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə azadlıq, hüriyyət imkanları verir.”

O deyirdi: “Biz həm milli tariximizdən aldığımız mənəvi sərvətlərdən istifadə etməli, həm də bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi dəyərlərə yiyələnməliyik. Bütün bunları da həyata keçirmək üçün də ana dilimizi və milli kimliyimizi qorumalıyıq.”

Ulu Öndərin həyata keçirdiyi siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan həm sosial-iqtisadi, həm də mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına görə regionun lider dövlətinə çevrilib.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubiley yığıncağında çıxışı zamanı həm ana dilimizin, həm də dilçiliyin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayıb: “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması hər bir Azərbaycan vətəndaşının işi olmalıdır. Yəni dövlət, alimlər, dilçilər, yazıçılar, şairlər, jurnalistlər, siyasətlə məşğul olanlar bu məsələyə çox böyük diqqət verməlidirlər. Biz bir xalq kimi, millət kimi öz dilimizi qorumasaq, dilimizi təmiz, saf saxlamasaq, onda yavaş-yavaş dilimizi itirə bilərik, milli kimliyimiz də sarsıla bilər. Əminəm ki, mənim sözlərim hər kəsə çatacaq və özüm də daim bu məsələ ilə bağlı məşğul olacağam, izləyəcəyəm, lazımı tədbirlər görəcəyəm. Azərbaycan alimlərindən də, bax, bu məsələyə də öz münasibətini və dəstəyini göstərmək çağırışını edirəm.”

***Açar sözlər:** ümummilli lider, siyasət, çoxmədəniyyətlik, ana dilimiz, prezident, dil və mədəniyyət*

Elnara Mammadova

Azerbaijan Medical University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0009-0007-1231-9229>

elnare69@mail.ru

Preserving Our Language Means Preserving Our National Identity

Abstract

Our national leader H. Aliyev said in his speeches: “The Republic of Azerbaijan is a multinational state. The more people a state or country unites, the richer it becomes, because each of them makes its own contribution to world culture. Azerbaijan is the common homeland of all nations and peoples living on this territory. As an independent, democratic state, Azerbaijan provides freedom and liberty opportunities to all peoples and nations living on its territory.”

He also said: “We must both use the spiritual wealth we have received from our national history and master the spiritual values created by humanity. In order to implement all this, we must also protect our native language and national identity.”

The policy implemented by the Great Leader is being successfully continued by President İlham Aliyev. As a result, Azerbaijan has become the leading state in the region in terms of the protection and development of both socio-economic and spiritual values.

President İlham Aliyev, during his speech at the 80th anniversary meeting of the Azerbaijan National Academy of Sciences, emphasized the importance of both our native language and linguistics: "Protecting the purity of the Azerbaijani language should be the job of every Azerbaijani citizen. That is, the state, scientists, linguists, writers, poets, journalists, and those involved in politics should pay great attention to this issue. If we, as a people, as a nation, do not protect our language, if we do not keep our language clean and pure, then we may slowly lose our language, and our national identity may also be undermined. I am sure that my words will reach everyone, and I myself will constantly deal with this issue, monitor it, and take necessary measures. I also call on Azerbaijani scientists to show their attitude and support to this issue."

Keywords: national leader, politics, multiculturalism, mother language, president, language and culture

Giriş

Hər bir millət, hər bir xalq üçün Ana dili onun milli mənsubiyyətinin əsas amilidir. Bu istiqamətdə bütün ictimai fəallar, bütün ictimaiyyət bir nöqtəyə vurmalıdır. Ancaq təmiz, saf, ədəbi Azərbaycan dilinin qoruyucuları bizik – Müstəqil Azərbaycan Dövləti.

İlham Heydər oğlu Əliyev

Azərbaycan dili bütün dünya azərbaycanlılarının bir-biri ilə ünsiyyətini təmin edən möhtəşəm bir dildir. Son illərin hesablamalarına görə, bu gün dünyada 50 milyondan çox adam Azərbaycan dilində danışır ki, bu da dünyanın ən böyük dilləri siyahısında 15–20-ci yerləri tutur. Bu dil müstəqil dövlətimizin əsas atributlarından olmaqla, xalqımızın yenilməz qalası kimi düşmənlərin hər cür təxribatına sinə gərib.

Hər bir millətin öz ana dili xalqın milli kimliyini və mədəniyyətini ifadə edən ən mühüm elementlərdən biridir. Hazırda dilimizin bütün incəliklərini açıb göstərən əsərlərimiz və tədqiqatlarımız vardır. Xalqımızın ölməzliyinin rəmzi, ruhu və canı olan dilimiz haqqında çox yazılıb, çox deyilib. Bizim vəzifəmiz dilimizin müasir elmi konsepsiyalar baxımından tədqiqini davam etdirməkdir (President.az, 2025).

Tədqiqat

Hər bir millətin varlığı minilliklər ərzində formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini, milli-mənəvi dəyərlərini, dilini, dinini, adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, mədəniyyət və milli-mənəvi dəyərlər dəyişmədən, zənginləşdirilmədən, inkişaf etdirilmədən varlıq qoruna bilməz (Azərbaycan qəzeti, 2014).

Azərbaycan daim müxtəlif mədəniyyətlərin toqquşduğu, müxtəlif xalqların özlərinə güvənli vətən seçdiyi bir məkan kimi həmişə liderlər sırasındadır və illər keçməsinə baxmayaraq, multikultural cəmiyyətə açılan qapılardan biri də məhz Azərbaycandır (Veysəlli, 2012).

Bütün beynəlxalq aləmdə labüd və qaçılmaz olan qloballaşma prosesi bizim də həyatımızdan yan keçə bilməzdi. Qloballaşma başqa sahələrdə müşahidə edildiyi kimi, dil və ünsiyyət sahəsində də özünü aydın şəkildə göstərir (Cahangirov, 2014).

Qloballaşma — elmi yeniliklərin və kəşflərin hesabına sürətli inkişafı xarakterizə edilən, mədəniyyət, ictimaiyyət, siyasət, elm və təhsil, iqtisadiyyat kimi sferaları əhatə edən və ideoloji bütövlüyü formalaşdırmaq yolu ilə integrasiyaya nail olan universal bir hadisədir (Publika.az, 2025).

Dil və mədəniyyət arasında əlaqə danılmazdır. Cəmiyyətin başlıca kommunikasiya vasitəsi, fikir mübadiləsi aləti olan dil, insanın fəaliyyət prosesini və onun varlığını şərtləndirən sosial-mədəni hadisə kimi qəbul edilir. Dil daşıyıcısının ətraf aləm, reallıq haqqında olan biliyi, dil və mədəniyyət əlaqəsinin dərk olunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanın öz mövcudluğunu dərk etdiyi vaxtdan etibarən, dilin yaranması və keçdiyi inkişaf dövrü ilə bağlı mülahizələr irəli sürməsi onun insan həyatı üçün əvəzolunmaz olduğunun göstəricisidir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın mədəni irsi, tarixi, məişəti və adət-ənənələri öz təzahürünü o xalqın dilində tapmışdır (Əliyev, 1997).

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev çıxışlarında bu məqamı xüsusi vurğulamış, milli dəyərlərin, adət-ənənələrin qorunub mühafizə edilməsi zəruriliyini qürurla söyləyirdi. Gənc nəslin ləyaqətli vətəndaş kimi yetişməsi üçün onların hərtərəfli biliyə və milli keyfiyyətlərə malik olmalarını zəruri sayan Heydər Əliyev belə deyirdi: “Gənclərimiz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidirlər. Onlar bizim tariximizi, keçmişimizi, dilimizi, dinimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidirlər” (Əsgər, 2019).

Ulu Öndərin ümumdövlət məfkurəsi səviyyəsinə yüksəltdiyi azərbaycançılıq ideyası da məhiyyət etibarilə milliliyin və bəşəriyyətin təcəssümüdür. Bu ideya heç bir halda milli təcrid olunmanı tələq etmir. O, təkcə milli kimliyin ifadəsi, xalqın mənəvi irsinə hörmət, onun təbliği və tərənnümü demək deyil, eyni zamanda dünya irsinə, ümumbəşəri dəyərlərə açıqdır. O deyirdi: “Biz həm milli tariximizdən aldığımız mənəvi sərvətlərdən istifadə etməli, həm də bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi dəyərlərə yiyələnməliyik. Bütün bunları həyata keçirmək üçün də ana dilimizi qorumağıq” (Əliyev, 2003).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında Azərbaycan dövlətinin dil siyasətində milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına, dilin saflığının və inkişafının təmin edilməsinə yönəlmiş diqqətini əks etdirir: “Dünya dilləri içərisində öz qədimliyi, zənginliyi və poetik potensialı ilə seçilən Azərbaycan dilini qorumaq yalnız dövlətin işi deyil. Müasir dövrdə qloballaşma və internetin inkişafı nəticəsində gənc nəsil arasında, televiziya proqramlarında məişət üslubunun üstünlüyü çox görünür. Bu isə dilin üslubi imkanlarını zəiflədə bilər. Hər bir vətəndaş ana dilini sevrək düzgün normada istifadə etməlidir” (Hüseynova, 2004).

Qloballaşmanın əsas cəhətlərindən biri də odur ki, hər bir xalq öz mədəniyyətini təbliğ edir. Mədəniyyətin qloballaşması həm də dünya mədəni dəyərlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edir. Xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsi, eyni zamanda həmin xalqların bir-birinə yaxınlaşmasını şərtləndirir ki, bu da dillərin bir-birinə təsir etməsinə səbəb olur.

Qloballaşma adı altında milli-mənəvi dəyərlərimizin, dilimizin sıxışdırılması onun məhvinə gətirib çıxara bilər. Qloballaşma dövründə Azərbaycan dili müxtəlif xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin təsiri altında qalır. İngilis dilinin hökmranlığı nəticəsində başqa dillər, o cümlədən Azərbaycan dili də sıxışdırılaraq küncə çəkilmiş kimi görünür, məhəlli və ya dar çərçivədə işlənir (Kamal Abdulla, 2016).

Əsas məsələ odur ki, milli dillərdə yeni məfhumları və konseptləri bildirən sözlər və fikirlər yaranmır, buna ehtiyac da qalmır. Digər tərəfdən, dil sahəsində qloballaşmanın bir fəsadı da nəzərə cəpır ki, bu da dillərin qarşılıqlı təsirini zəiflədir. Nəticədə, dilə hakim olan xalq eqoist olur.

Bu təsirlər Azərbaycan dilində bəzi sözlərin və ifadələrin xarici dillərdən alınaraq düzgün şəkildə adaptasiya edilmədən işlədilməsinə gətirib çıxarır (Instagram, 2025). Xüsusilə televiziya verilişlərində xarici dillərin təsiri altında yaranmış yeni sözlər tez-tez istifadə olunur. Bu tendensiya, xüsusilə gənc nəsil arasında yayğınlıq qazanır və dilin saflığının qorunması üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Məsələn, bəzi televiziya proqramlarında beynəlxalq terminlər, texniki və ya elmi ifadələr ingilis dilindən birbaşa alınaraq, Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmadan işlədilir. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin orijinal qarşılıqları olsa belə, bu terminlərdən istifadə geniş yayılır. Bu isə dilin təmizliyinə mənfi təsir göstərir və yerli terminlərin unudulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, “marketing”, “trend” və s. kimi terminlər tez-tez işlədilir. Bu cür sözlərin istifadəsi onların Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını sıradan çıxarır və dilin təmizliyini pozur (Kamal Abdulla, 2016).

Prezident İlham Əliyevin dilin saflığının qorunması ilə bağlı fikirlərinə akademik Möhsün Nağısoylu da rəy bildirib: “Prezident tamamilə haqlıdır. Bu gün televiziya verilişlərində dilin normalarını tamamilə sıradan çıxarırlar. Bütün bu prosesləri qaydaya salmaq vacibdir” (Nağısoylu, 2017).

Nəticə

Nəticə etibarilə, ölkə başçısının qeyd etdiyi kimi, ədəbi dilin normalarına riayət etmək hamının borcudur. Qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və televiziya da düzgün tətbiqi prioritet məsələ olmalıdır. Xarici dillərin təsirindən qaçmaq və Azərbaycan dilinin zəngin lüğətindən yararlanmaq vacibdir.

Gənclər arasında nitq mədəniyyətinin təbliği və xarici təsirlərə qarşı mübarizə davam etdirilməlidir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması məsələsi televiziya və sosial şəbəkələr vasitəsilə ciddi təsirlərə məruz qalır. Xarici dillərdən təsirlənərək işlədilən terminlər, nitq mədəniyyətindəki pozuntular, tərcümə problemləri və qısaldılmış rəqəmsal məzmunlar dilin düzgün istifadəsinə mane olur.

Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

1. Televiziya proqramlarında xarici dillərdən alınan söz və ifadələrin tərcüməsi təşviq edilməli, dilin zəngin lüğətindən yararlanaraq Azərbaycan dilinə uyğun qarşılıqlar işlədilməlidir.
2. Xüsusi serial və şouların dublyajı zamanı dil qaydalarına uyğun tərcümə edilməlidir.
3. Qısaldılmış və təhrif olunmuş dil formaları televiziya da və sosial mediada istifadədən kənarlaşdırılmalıdır.
4. Dilin saflığını qorumaq üçün jurnalistlər və redaktorlar məsuliyyət daşmalıdır.
5. Məktəb və universitetlərdə Azərbaycan dili dərslərinin keyfiyyəti artırılmalıdır.
6. Lazımsız texnoloji və yad təsirlərin qarşısını almaq üçün lüğətlər və ensiklopediyalar üzərində ciddi işlənməlidir.
7. Azərbaycan dilinin saflığının qorunmaması milli təhlükə signalıdır və hər kəs bu sahədə üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməlidir. Dil bir millətin ruhudur. Bu ruhu qorumaq isə hər bir vətəndaşın borcudur. Dövlət səviyyəsində tədbirlər görülsə də, əsl dəyişiklik cəmiyyətin öz içindən başlamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti. (2014, 23 iyul).
2. Cahangirov, F. F. (2014). *Dil və mədəniyyət*. Elm və təhsil, 308.
3. Əliyev, H. (1997). *Müstəqillik yolu: Seçilmiş fikirlər*.
4. Əliyev, İ. (2003). *Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir*. Elm və təhsil, 215.
5. Əsgər, İ. (2019, 21 fevral). Ana dili milli sərvətimizdir. *Xalq qəzeti*.
6. Hüseynova, İ. (2004). *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu*. 380.
7. Kamal Abdulla. (2016). *Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları*. Mütərcim, 287.
8. Kamal Abdulla. (2016). Ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. *Azərbaycan News*. <http://www.azerbaijan-news.az>
9. Nağısoylu, M. (2017). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. *Türkoloji jurnal*, №2, 36–45.
10. Publika.az. (2025, 4 noyabr). <https://publika.az/news/sosial/593842.html>
11. President.az. (2025). <https://president.az/az/articles/view/70464>
12. Veysəlli, F. (2012). Qloballaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə global dil problemi. *Sivilizasiya*, Avrasiya Universiteti, Cild I, 51–59.
13. Instagram. (2025, 4 noyabr). <https://www.instagram.com/p/DQqbC7qDFe-/>

Daxil oldu: 21.07.2025

Qəbul edildi: 30.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/23-26>

Faida İsəyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>
faida.isayeva@mail.ru

İngilis dilinin mənimsənilməsində oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti

Xülasə

Həmişə məlumdur ki, hazırkı müasir dövrdə ingilis dili dominant dildir və xarici dilin tədrisində bu dilin, yəni ingilis dilinin tədrisində üstünlük verilir.

İngilis dilini tədris edərkən əsasən dörd vərdiş və bacarığın mənimsənilməsi vacibdir. Bu vərdiş və bacarıqlar — yazı, oxu, danışma və dinləmə — xarici dilin tədrisinin tərkib hissələridir.

Hazırkı məqalədə də oxu bacarıqlarının mənimsənilməsi və xarici dilin tədrisində oxu vərdişlərinin və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *xarici dil, oxu bacarıqları, mətn, interaktiv fəaliyyət*

Faida İsəyeva

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0003-1568-5885>
faida.isayeva@mail.ru

The Importance of Developing Reading Skills in Mastering the English Language

Abstract

It is well known that in the modern era, English is the dominant language, and the teaching of this language—namely, English—is given priority in foreign language education.

When teaching English, it is important to master four basic skills and abilities. These skills and abilities—writing, reading, speaking, and listening—are integral components of foreign language teaching.

This article also discusses the acquisition of reading skills and the development of reading habits and abilities in the teaching of a foreign language.

Keywords: *foreign language, reading skills, text, interactive activity*

Giriş

Oxu bacarıqlarının inkişafı vaxt və əhəmiyyətli resurslar tələb edir. Oxumağın müvəffəqiyyəti xarici dil öyrənmə müddətindən, test və tapşırıqların tezliyindən və istifadə olunan mətn nümunələrinin növündən asılıdır. Xarici dildə oxuyarkən oxucuların fərqli məqsədləri olur. Onlar əyləncə, məlumat və ya araşdırma üçün oxuya bilirlər. Məqsədin olması oxuculara xarici dil öyrənərkən motivasiyanı qorumağa və oxu bacarıqlarını, vərdişlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Oxumaq interaktiv prosesdir: oxucular öz həyat təcrübələrini mətndən əldə etdikləri məlumatlarla əlaqələndirirlər. Onlar mətndə baş verə biləcək hadisələri proqnozlaşdırmaq üçün öz həyat təcrübələrindən istifadə edə bilirlər (Rumelhart, 1980, pp. 33–58).

Tədqiqat

Oxu anlama oxucunun xarici dil mətninə dair sualları cavablandırmaq və onun haqqında yazılı və şifahi hesabatlar hazırlamaq qabiliyyətinə aiddir (Hudson, 1991, pp. 77–104). Oxu anlama hərflərdən sözlərə, sözlərdən cümlələrə və nəhayət cümlələrdən bütün mətnə doğru irəliləyir. Buna görə istənilən xarici dil mətninin anlaşılması üç səviyyədə baş verir: söz səviyyəsi, cümlə səviyyəsi və mətn səviyyəsi. Bundan əlavə, mətnin tam anlaşılması öyrənənin ümumi dünyagörüşündən və zəka səviyyəsindən asılıdır. Xarici dil mətnini oxuyarkən öyrənənlər mətndəki hadisələri real həyatla əlaqələndirə bilməlidirlər (Goodman, 1967, pp. 126–135).

Mətn söz və ya cümlədən daha böyük vahiddir. Mətnin yaranması üçün bir neçə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi vacibdir. Xarici dildə mətn kimi qəzet və jurnallarda çap olunan məqalələr, hekayələr, şeirlər, müxtəlif məzmunlu məktublar və s. seçilə bilər. Hər bir mətn nümunəsi ilə işləmək xarici dil öyrənmək istəyənlər üçün fərqli təcrübədir, çünki onların hər birinin özünə-məxsus tərtibatı, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu olur. Buna görə də tövsiyə olunur ki, xarici dilin tədrisində düzgün planlama ilə hər bir mətn nümunəsindən istifadə olunsun.

Hekayə və ya qəzet materialını oxumaqdan və ya sadəcə hər hansı mətnə göz atmaqdan asılı olmayaraq, oxu bacarıqlarına yiyələnmək həm xarici dilin tədrisinə xidmət edir, həm də insanın ətrafındakı dünya ilə əlaqəsini gücləndirir. Yaxşı oxucu mətndəki hər bir cümləni və mətnin ümumi quruluşunu anlaya bilər. Onlar mətndəki ideyaları dərk edir, irəli sürülən arqumentləri izləyir və lazımı nəticələr çıxara bilirlər. Bununla əlaqədar olaraq, oxu bacarıqları yaxşı inkişaf etmiş xarici dil öyrənənlər asanlıqla həmin mətnlə bağlı tapşırıqları yerinə yetirə bilirlər (Grabe, 1991, p. 380).

Oxu vərdiş və bacarıqlarının mənimsənilməsi təkcə xarici dil daşıyıcılarının deyil, həm də uğurlu və ömürboyu mütləq ilə məşğul olacaq oxucuların sayının artması deməkdir. İnsan bir dəfə oxumağı sevib, öyrəşəndə bütün həyatı boyu mütləq ilə məşğul olur. Xarici dildə mütəmadi mütləq ilə məşğul olmaq dili öyrənənlərin söz ehtiyatının artmasına səbəb olur. Tədqiqatlar göstərir ki, oxunan mətnin anlaşılması oxucunun lüğət bazasından asılıdır. Daha çox söz ehtiyatına malik oxucular mətnləri daha sürətlə və düzgün anlayır, mətnlə bağlı tapşırıqları uğurla yerinə yetirirlər. Eyni zamanda, davamlı olaraq xarici dildə mütləq etmək, xüsusilə bədii ədəbiyyat oxumaq, oxucunun həyat təcrübəsini artırır. Xarici dili öyrənmək istəyənlər əsərdəki obrazlar və hadisələr əsasında təcrübə qazanır, real həyatlarında analoji hadisələrlə qarşılaşdıqda necə davranmalı olduqlarını əvvəlcədən bilirlər (Rigg, 1991, p. 30).

Xarici dilin tədrisi zamanı oxu iki yolla — intensiv oxu və ekstensiv oxu ilə həyata keçirilir. Intensiv oxu sinif şəraitində oxu vərdişlərinin və bacarıqlarının mənimsənilməsinə xidmət edir. Bu zaman xarici dil müəllimləri tədris edilən dilin fonetik quruluşunu, leksikasını və qrammatikasını qısa və aydın şəkildə əks etdirən, çox da uzun olmayan mətnlərdən istifadə edirlər. Mətnləri seçərkən müəllimlər ehtiyatlı olmalı və sinfin bilik səviyyəsini nəzərə almalıdırlar (Sternberg, 1983, p. 880).

Intensiv oxu üçün xarici dil müəllimləri iki növ mətn — açıqlayıcı və hekayə mətnlərindən istifadə edə bilirlər. Açıqlayıcı mətnlərdə hər hansı fakt və həmin faktla bağlı arqumentlər irəli sürülür. Bu cür mətnlər esselərdən, ensiklopediyalardan və dərsliklərdən seçilə bilər. Ən geniş yayılmış açıqlayıcı mətn növü qəzet və jurnallarda çap edilən məqalələrdir. Hekayə mətnlərinin müəyyən süjeti olur, burada obrazlar iştirak edir və hadisələr təsvir edilir. Hekayə mətn kimi müəllimlər xarici dildə mif, əfsanə, nağıl və hekayələrə müraciət edə bilirlər. İstər açıqlayıcı, istərsə də hekayə mətni seçərkən müəllim sinfin səviyyəsini və maraq dairəsini nəzərə almalıdır. Mətnlər sinfin diqqətini nə qədər çox cəlb etsə, dərs bir o qədər uğurlu keçər.

“Ekstensiv oxu” terminini ilk dəfə məşhur dilçi alim Harold Palmer işlətməmişdir (Palmer, 1998, p. 44). Onun intensiv oxudan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, sinif mühitində deyil, sinifdən kənar şəraitdə həyata keçirilir. Məsələn, xarici dili daha dərinlən öyrənmək istəyən şəxs həmin dildə bədii ədəbiyyat nümunəsini evində və ya kitabxanada, istədiyi vaxt və müddətdə oxuya bilər. Ekstensiv oxu əsasən əyləncə məqsədi daşıyır və oxucunun maraq və bilik səviyyəsinə uyğun olaraq onun özü tərəfindən seçilir. Ekstensiv oxu öyrənənlərin xarici dildəki söz ehtiyatını, qrammatik və fonetik biliklərini dərinləşdirir, dünyagörüşünü genişləndirir. Məhz bu səbəbdən xarici dil müəllimləri ekstensiv oxuya xüsusi əhəmiyyət verməlidirlər.

Oxu bacarıqlarının təsnifatı dəqiq verilməsə də, dilçilər bu bacarıqların sayını artırıb azalatsa da, bəzi oxu bacarıqları hər kəs tərəfindən qəbu edilir. Xarici dilin tədrisində bu oxu bacarıqlarının və vərdişlərinin mənimsənilməsi vacib hesab olunur. Bu oxu bacarıqlarına nəzər yetirək (Boyles, 2012, pp. 36-41):

1. **Gözdən keçirmək** – Gözdən keçirmək əsas ideyanı anlamaq üçün mətnin sürətli oxunmasıdır. Bu bacarıqdan mətnlə bağlı ümumi suallara cavab tapmaq lazım gəldikdə, xarici dil öyrənənlərdə özünə əminlik və mətndəki bütün sözləri bilməsə belə, mətni anlamağın mümkün olduğuna inam yaratmaq məqsədilə istifadə olunur.
2. **Axtarmaq** – Bu oxu bacarığı xüsusi informasiyanın əldə edilməsi üçün mətnin sürətli oxunmasını ehtiva edir. Bu zaman gözlər sürətlə hərəkət edir və qısa zaman ərzində lazımı məlumat əldə edilməyə çalışılır. Axtarmaq bacarığından ad, vaxt, simvol, ifadə və ya misal kimi xüsusi məlumat öyrənilməli olduqda istifadə edilir.
3. **Detallı oxumaq** – Bu bacarıq mətnin məzmununun mümkün qədər tam dərk olunması üçün diqqətlə oxunmasını nəzərdə tutur. Bu zaman mətndəki hər bir sözə, söz və cümlələr arasındakı mənə və qrammatik əlaqələrə diqqət yetirilməlidir. Gözdən keçirmək (*skimming*) və Axtarmaq (*scanning*) oxunun sürətlə yerinə yetirilməsini tələb etdiyi halda, Detallı oxu (*detailed reading*) oxunun yavaş və diqqətlə aparılmasını, mətndəki hər bir incə məqamın nəzərə alınmasını tələb edir.
4. **Nəticə çıxarmaq** – Oxucu bu bacarıqdan istifadə edərək xarici dildə oxuduğu mətnin əsas ideyasını və müəllifin mətni yazmaqda məqsədini anlamağa çalışır.
5. **Kontekstdən mənanı anlamaq** – Kontekstdən mənanı anlamaq o deməkdir ki, biz hər hansı sözün mənasını bilməsək belə, mətndəki digər sözlərin, cümlələrin, xüsusilə həmin sözün əvvəlində və sonundakı sözlərin, eləcə də işlədiyi cümlə və abzasın köməyi ilə mənanı anlaya bilirik.
6. **Mətnin quruluşunu anlamaq** – Bu bacarığın köməyi ilə oxucular mətndə nə ilə qarşılaşacaqlarını və mətnin hansı hissəsində nədən bəhs ediləcəyini asanlıqla bilirlər. Bu bacarığın inkişaf etdirilməsi daha sonra xarici dildə yazı bacarıqlarının inkişafına da müsbət təsir göstərir.
7. **Proqnozlaşdırmaq** – Qeyd edildiyi kimi, xarici dildə oxu zamanı önəmli məqamlardan biri də oxucunun həyat təcrübəsi, dünyagörüşü və ümumi intellekt səviyyəsidir. Məhz bunların köməyi ilə oxucu xarici dildə oxuduğu mətndə nələrdən bəhs oluna biləcəyini qabaqcadan təxmin edə bilər. Dünyada baş verən siyasi hadisələrdən xəbərdar olmaq siyasi mövzulu qəzet və ya jurnal məqalələrinin oxunmasını və anlaşılmasını asanlaşdırır (Nation, 2006, p. 80).

Oxu ilə bağlı bəhs edilməli olan mühüm məqamlardan biri də oxunun növləridir. Oxunun əsas iki növü var: **ucadan oxu** və **səssiz oxu**. Bu iki növün hər birinin özünəməxsus üstünlükləri var və hər biri fərqli bacarıqların inkişafına xidmət edir.

Ucadan oxu

Ucadan oxu vasitəsilə xarici dil öyrənənlər düzgün və dəqiq oxumağı öyrənirlər. Oxunun öyrənilməsi ilk vaxtlarda tələffüz, artikulyasiya və vurğudakı səhvlər önəmli deyil. Tədris prosesi irəlilədikcə bu səhvlər müəllimin dəstəyi ilə aradan qaldırılır. Ucadan oxu zamanı qulaqlar, gözlər və ağız koordinasiya şəkildə işləyir.

Ucadan oxunun əsas məqsədləri bunlardır:

1. Öyrənənlərə xarici dildə düzgün tələffüz, artikulyasiya, intonasiya, vurğu və ritmi öyrətmək.
2. Öyrənənlərin söz, ifadə və cümlələri şifahi nitqdə işlətmə bacarığını müəyyən etmək.
3. İfadəli oxumağı öyrətmək.
4. Öyrənənləri effektiv səssiz oxuya hazırlamaq (Malinka, 2006, p. 43).

Ucadan oxunu mənimsətmək üçün müəllim əvvəlcə ucadan oxu üçün əlverişli və sinfin bilik, bacarıq və maraq səviyyəsinə uyğun mətn nümunəsi seçir. Daha sonra müəllim bütün tələffüz qaydalarına əməl edərək, düzgün ritm və vurğu ilə həmin mətni ucadan oxuyur. Müəllimdən sonra xarici dil öyrənənlər eyni qaydaları gözləməklə mətni oxumağa çalışırlar.

Öyrənənlərin ilkin səhvləri tədrisən düzəldilir. Onlar öyrənmənin təbii üsulu olan təqlid vasitəsilə düzgün ucadan oxumağı öyrənirlər. Bununla belə, öyrənənlərin müəllimi təqlid edərək sözbəsöz ucadan oxumaları qısa müddətdə effektiv olsa da, uzunmüddətli nəticə vermir. Daha dayanıqlı və müsbət nəticələr üçün xarici dil öyrənənlərə mətnlə bağlı suallar verilməli, tələffüzün inkişafına yönəlmiş tapşırıqlar yerinə yetirilməlidir. Zəif tələbələrə xüsusi diqqət göstərilməli, başlanğıc mərhələdə oxu sürətinə çox önəm verilməməlidir. Mütəmadi ucadan oxu məşqləri nəticəsində öyrənənlər daha səlis, axıcı və sürətli oxumağa başlayırlar (Short & Echevarria, 2004, pp. 16–20).

Səssiz oxu

Ucadan oxu ilə yanaşı, böyük əhəmiyyətə malik olan digər oxu növü səssiz oxudur. Xarici dil öyrənmək istəyənlər müəllim tərəfindən səssiz oxuya təşviq edilməlidirlər. Çünki səssiz oxu anlamağa xidmət edir və təhsilin yuxarı pillələrində əsasən bu növdən istifadə olunur.

Səssiz oxu müstəqil oxu kimi də qiymətləndirilir, çünki bu zaman xarici dil öyrənənlər rahat şəkildə, fərdi olaraq mətni oxuyurlar. Onlara heç kim nəzarət etmir və səhvlərini düzəltmir. Oxucular tələffüz barəsində narahat olmur, yalnız mətni anlamağa fokuslanırlar. Başqa sözlə, səssiz oxuda sözün tələffüzü deyil, mənasının anlaşılması əsasdır (Canagarajah, 2006, p. 33).

Nəticə

Baxmayaraq ki, xarici dilin tədrisində oxu bacarığı reseptiv və passiv hesab edilir. Lakin oxu vərdislərinin və bacarıqlarının mənimsənilməsinin xarici dilin tədrisindəki əhəmiyyəti və rolu təkzib edilməzdir. Bu mövzuyla bağlı oxşar tədiqaqatlarla eyni nəticəyə gəlinir ki, xarici dilin effektiv tədrisi üçün oxu bacarıqlarından başlamaq məqsədə müvafiq olar.

Ədəbiyyat

1. Boyles, N. (2012). Closing in on close reading. *Common Core: Now What?*, 70(4), 36–41.
2. Canagarajah, A. S. (2006). TESOL at forty: What are the issues? *TESOL Quarterly*, 40(1), 9–34.
3. Goodman, K. S. (1967). Reading: A psycholinguistic guessing game. *Journal of the Reading Specialist*, 6(1), 126–135.
4. Grabe, W. (1991). Current developments in second language reading research. *TESOL Quarterly*, 25(3), 375–406.
5. Hudson, T. (1991). A content comprehension approach to reading English for science and technology. *TESOL Quarterly*, 25(1), 77–104.
6. Malinka, N. (2006). Fun with storytelling. In V. Whiteson (Ed.), *New ways of using drama and literature in language teaching* (pp. 41–42).
7. Nation, I. S. P. (2006). How large a vocabulary is needed for reading and listening? *Canadian Modern Language Review*, 63(1), 59–82.
8. Palmer, H. E. (1968). *The scientific study and teaching of languages*. Oxford University Press.
9. Rigg, P. (1991). Whole language in TESOL. *TESOL Quarterly*, 25(3), 521–542.
10. Rumelhart, D. E. (1980). Schemata: The building blocks of language. In R. J. Spiro, B. Bruce, & W. Brewer (Eds.), *Theoretical issues in reading comprehension* (pp. 33–58). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
11. Short, D., & Echevarria, J. (2004). Teacher skills to support English language learners. *The Best of Educational Leadership*, 16–20.
12. Sternberg, R. J., & Powell, J. S. (1983). Comprehending verbal comprehension. *American Psychologist*, 38(8), 878–893.

Daxil oldu: 18.06.2025

Qəbul edildi: 12.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/27-30>

Sevda Kadiyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-1969-9405>
seva.kadi@mail.ru

Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin əsas meyarları

Xülasə

Azərbaycanın təhsil sistemində daim köklü dəyişikliklər baş verir. Respublika rəhbərliyi təhsilin inkişafı, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dünyanın ən qabaqcıl ölkələrindəki təhsil səviyyəsinə yüksəldilməsi üçün əlindən gələni edir, həm maddi, həm də mənəvi dəstək göstərir. Məqalədə əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin müasir tələblərə uyğun aparılan metod və üsullardan danışılır. Müxtəlif ölkələrdən gələn əcnəbi tələbələrin sayının artması Azərbaycan dilinin tədrisində yeni metodlar və imkanlar tətbiq etməyi tələb edir. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisi hərtərəfli xarakter daşıyır. Dərslərdə tələbələrin oxu, dinləmə, danışmaq və yazıda zəruri dil və nitq bacarıqlarının formalaşdırılması yolu ilə əldə edilən praktiki, tərbiyəvi və inkişaf etdirici məqsədlər ehtiva edilir. Hər bir nitq fəaliyyəti növündə bilik və bacarıqların inkişafı dinləmə, danışma, oxuma və yazma arasında sıx əlaqə nəzərə alınmaqla müəyyən spesifikliyə malikdir. Sistemlilik, ardıcılıq, məlumatlılıq, əlçatanlıq, davamlılıq, ana dilinin nəzərə alınması, kommunikativ diqqət, tələbələrin şifahi və yazılı peşəkar nitqinin formalaşdırılması, peşəkar situasiyalarda nitq bacarıqlarının inkişafı, həm eyni, həm də müxtəlif peşə sahibləri ilə dialoq aparmağın öyrədilməsi dil tədrisinin əsas prinsipləri və məqsədidir.

Açar sözlər: *əcnəbi, dinləmə, danışma, oxuma, yazma, inkişaf, metod*

Sevda Kadiyeva
Azerbaijan Medical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0003-1969-9405>
seva.kadi@mail.ru

Main Criteria for Teaching the Azerbaijani Language to Foreign Students

Abstract

The education system of Azerbaijan is constantly undergoing radical changes. The leadership of the republic is doing everything in its power to develop education, improve its quality, and raise it to the level of education in the most advanced countries of the world, providing both material and moral support. The article discusses various methods and techniques of teaching the Azerbaijani language to foreign students at the Azerbaijan Medical University in accordance with modern requirements. The increase in the number of foreign students from different countries who come to study at the Azerbaijan Medical University requires the application of new methods and opportunities in teaching the Azerbaijani language. Teaching the Azerbaijani language to foreign students is comprehensive in nature and includes practical, educational, and developmental goals achieved through the formation of students' necessary language and speech skills in reading, listening, speaking, and writing. The development of skills and abilities in each type of speech activity has a certain specificity, taking into account the close relationship between listening, speaking, reading, and writing. Systematicity, consistency, awareness, accessibility, continuity, consideration of the mother tongue, communicative focus, shaping students' oral and written professional speech, developing speech skills in professional situations, and teaching how to conduct dialogue with people of both the same and different professions are the main principles and goals of language teaching.

Keywords: *foreign, listening, speaking, reading, writing, development, method*

Giriş

“Dil haqqında” qanunda və Dövlət Proqramında öz əksini tapmış dilə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə əlaqədar, Azərbaycanda dövlət dilinin tədrisi məsələləri aktuallaşır və xüsusi diqqətə layiqdir. Təhsil sektorunda davam edən proseslər sayəsində ölkədə müasir təhsil sistemi davamlı şəkildə inkişaf etdirilir, dərslərlərin yenidən qurulması istiqamətində mühüm işlər görülür. Azərbaycanda həyata keçirilən yeniliklər, müasir yanaşmalar və islahatlar daha da yaxşı nəticələrə gətirib çıxarır. Azərbaycanın təhsil sistemində daim köklü dəyişikliklər baş verir. Respublika rəhbərliyi təhsilin inkişafı, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dünyanın ən qabaqcıl ölkələrində təhsil səviyyəsinə yüksəldilməsi üçün əlindən gələni edir, həm maddi, həm də mənəvi dəstək göstərir. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır, başqa dillərdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində isə dövlət dilinin tədrisi məcburidir (Abbasov, 2008).

Tədqiqat

Yüksək ixtisaslı müəllimlər hər il Azərbaycan dilinin tədrisini yeni səviyyəyə qaldırır, dilin tədrisi metodlarını təkmilləşdirir, Azərbaycan dilinin tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri və qrammatikası ilə tanış edir. Bütün bunlar Respublika rəhbərliyinin qarşıya qoyduğu tələb və məqsədlərdən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü ildə imzaladığı Dövlət Proqramı əsasında əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisinə, Azərbaycanda təhsil alan və işləyən əcnəbi vətəndaşlar tərəfindən Azərbaycan dilinin dərinədən və sürətləndirilmiş şəkildə öyrənilməsi üçün yeni dərslərlərin və dərs vəsaitlərinin nəşrinə böyük diqqət yetirilir (Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2002).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin elektron məkanında daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 17 iyul 2018-ci il tarixli Sərəncamında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi ilə bağlı aşağıdakı sözlər öz əksini tapmışdır: “... Azərbaycan Respublikasında hər il minlərlə əcnəbi təhsil alır. Ölkəmizi əcnəbi tələbələrə daha yaxından tanıtmmaq, onların Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və ölkəmizlə mənəvi bağlarını daha da möhkəmləndirmək üçün əcnəbilərin, o cümlədən ölkəmizdə təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilini öyrənməsinə imkan yaradılması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir...”.

Müasir dövrdə beynəlxalq əlaqələr genişləndikcə xarici dillərin öyrənilməsi, hər bir mütəxəssisin Azərbaycan dilini bilməsi aktual problem kimi ortaya çıxır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi baxımından yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi üçün Azərbaycan dilinin tədrisi vacib və aktual məsələlərdən biri kimi ön plandadır (Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisində hər bir dərslərin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində işlər aparılır. Müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək hər bir müəllimin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin praktik cəhətdən öyrədilməsi əsas məqsəddir. Tədris metodlarını daim təkmilləşdirən müəllimlər çalışırlar ki, qruplarda dərslər zamanı hamı fəal iştirak etsin, qarşılıqlı ünsiyyət qursun və öz fikirlərini müdafiə etməyi bacarsın. “Müasir metodologiyada, uzun illər əvvəl olduğu kimi, müasir təlim şəraitinə uyğun gələn və müasir təhsil standartlarının tələblərinə cavab verən xarici dillərin tədrisinin ən səmərəli və rəşional üsullarının tapılması və seçilməsi problemi bu günə qədər aktual və həll olunmamış qalır” (Babanskiy, 1981).

Əcnəbi tələbələr üçün təlim prosesinin daha effektiv və səmərəli edilməsi Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlərin məqsədidir. Dərslərin effektivliyi müvəffəqiyyətin birinci və əsas şərtidir. Biliyin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə aparan yol dərslərin düzgün təşkilindən, fənnin və konkret dərslərin xüsusiyyətləri ilə vəhdətdə müxtəlif və ən təsirli üsul və vasitələrdən istifadə edilməsidir ki, bu da tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsini təmin etməlidir. Tədris prosesinin subyektlərinin iştirak etdiyi təlim “təhsil və tərbiyə vəzifələrinin həllinə yönəlmiş müəllim və tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsi yollarıdır” (İLİNG RAN materialları, n.d.).

Danışma, dinləyib anlama, oxu və yazı bacarıq və vərdislərinin təkmilləşdirilməsi nitq fəaliyyətini formalaşdırır. Dilin praktiki mənimsənilməsinə kömək edən çoxlu müxtəlif iş növləri arasında ən təsirli olanı dərslərin müəyyən bir hissəsini və ya bütün dərsləri əhatə edən danışmaq dərsləri (dialog,

monoloq, işgüzar söhbət, hekayə, müzakirə) adlanır. Danışq dərslərində təlim prosesi aktivləşir; hər bir tələbə öyrənilən dildə danışmağı öyrənir. Belə dərslər dilin praktiki öyrənilməsi üçün tələbələrin fəal təfəkkür fəaliyyətini səfərbər edir. Onu da qeyd etməliyik ki, dil mühitində yaşamaq təhsilin keyfiyyətinə də müsbət təsir edir. Şifahi nitqin inkişafı üzərində işləyərkən müəllim əcnəbi tələbələrin ana dilinin və öyrənilən dilin strukturunun xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bağlı konkret çətinlikləri nəzərə almalıdır (Əliyeva, 2020).

Danışmağa mane olan səbəblər bunlardır: söz ehtiyatı və ya qrammatik biliyin az olması; utancaqlıq; səhv etmək qorxusu; danışacağı mövzu haqqında biliyin olmaması; yorğunluq. Dərs elə qurulmalıdır ki, tələbə özünü əmin və doğma mühitdə hiss etsin. Tələbə inanmalıdır ki, o danışarkən ona heç kim gülməyəcək, lağ obyekt kimi baxmayacaq. Müəllim tələbəni məcbur etməlidir ki, işlətdiyi hər sözü Azərbaycan dilində desin. Məcburiyyət cəza xarakteri daşımamalı, öyrənənə bunu sevə-sevə etməyi aşılmalıdır (Kamal, 2008).

Tədrisin metodiki cəhətdən düzgün qurulması və müəllimin peşəkar yanaşması ilə bu səbəbləri asanlıqla aradan qaldırmaq olar.

Əcnəbi tələbələr üçün danışq dərslərinin əhəmiyyətini qeyd etmək istəyirik: tələbələrin Azərbaycan dili haqqında mövcud biliklərini möhkəmləndirir (söhbət zamanı bütün tanış sözlər, sintaktik konstruksiyalar və s. səfərbər olunur); tələbələr lüğət ehtiyatını praktiki nitqdə geniş istifadə olunan sözlərlə zənginləşdirirlər; müxtəlif konstruksiyalı ifadələr və cümlələr, ardıcıl nitq qurmaq vərdişlərini aşırırlar; ən çox rast gəlinən nitq modellərini mənimsəməyə kömək edir; düzgün tələffüz bacarıqları inkişaf edir; tələbələrin eşitmə qabiliyyətini inkişaf etdirir; dərslərdə tələbələrin idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək, onların dili öyrənməyə marağını artırmaq, bununla da dilin uğurlu mənimsənilməsinə təmin etmək (Məhərrəmov, 2015).

Danışq dərslərinin keçirilməsində əsas məsələ söhbətin mövzusunun uğurlu seçilməsidir; söhbətin mövzusu aktualıq kəsb etməli, tələbələrdə maraq oyatmalıdır. Bu halda müəllim aşağıdakı müddəaları əsas tutmalıdır: söhbətin mövzusu aktual, həyati olmalıdır; söhbət dərs, məişət, ekskursiya, Vətən, bayram və s. ilə bağlı olmalıdır; söhbətlərin mövzusunda tələbələrin ehtiyacları nəzərə alınmalı, onların ümumi üfqlərinin genişlənməsinə töhfə verilməlidir; söhbətlər tələbələrə həyatdan bəhs etməli, onları həyatda qarşılaşacaqları məsələlərlə tanış etməlidir; söhbətin mövzusu həm də təhsil məqsədlərini güdməlidir (Khazar University Repository, n.d.).

Qeyd etmək lazımdır ki, söhbətlər konkret mövzular üzrə aparıldığı üçün söz və ifadələr tematik olaraq birləşdirilmiş tematik prinsipə uyğun verilməlidir, çünki tematik cəhətdən yaxın mənalı sözlər daha asan yadda saxlanılır; tematik əlaqəli sözlər əsasında ardıcıl nitq qurmaq daha asanlaşır (Mikayılzadə, 2023).

Eyni mövzunun işlənməsi və ardıcıl genişlənməsi, əvvəllər öyrənilmiş sözlərin təkrarlanması, qruplaşması və aktivləşməsi, lüğətin zənginləşdirilməsi tələbələrin bu mövzularda söhbətdə sərbəst iştirakını asanlaşdırır. Onu qeyd etmək istəyirik ki, fonetikanın və leksikologiyanın öyrədilməsində çalışmalara xüsusi yer ayrılmalıdır. Tədris prosesinin inkişafı üçün seçilən fəal və qeyri-fəal leksik materiallar ixtisasa müvafiq məzmununda olmalıdır.

Beləliklə, kursun sonunda tələbə nəyi bilməlidir: sərbəst oxumağı; oxuduğu mətnin məzmununu anlamağı; ixtisas mətninin məzmununu şifahi izah etməyi; ixtisas mövzularını yazmağı (Naumova, 1985). Vurğulamaq lazımdır ki, tələbələrə öz biliklərini müstəqil şəkildə dərinləşdirmək bacarığını öyrətmək, onlara özünütəhsil zövqünü aşılamaq, dilə yiyələnmək ehtiyacını tərbiyə etmək vacibdir.

Bununla belə, dərslərin əhəmiyyətli hissəsinin effektivliyi daha da artırılmalıdır. Dərslərin ən tipik çatışmazlıqları bunlardır:

- a) müəllimin dərslə tələbələrin müstəqil öyrənmə fəaliyyətini təşkil edə bilməməsi;
- b) bütün tələbələri işə cəlb edə bilməməsi;
- c) tədris materialının dərslərdən dərslə sistemli və ardıcıl təkrarlanmaması;
- d) tələbələrin praktiki bilik və bacarıqlarının inkişafına kifayət qədər diqqət yetirməməsi;
- e) dərslə tələbələrin praktiki nitq fəaliyyətinin kifayət qədər işlək olmaması və s. (tələbələrin ancaq dərs prosesi zamanı öyrənilən dildə danışması) (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu, n.d.).

Nəticə

Təcrübə göstərir ki, hər bir halda müəllim sözlərin, konstruksiyaların və bütövlükdə əhatə olunan materialın mənasının dəqiq başa düşülməsini təmin edən yanaşma və texnika seçməlidir. Sistemlilik, ardıcılıq, məlumatlılıq, əlçatanlıq, davamlılıq, ana dilinin nəzərə alınması, kommunikativ diqqət, tələbələrin şifahi və yazılı peşəkar nitqinin formalaşdırılması, peşəkar situasiyalarda nitq bacarıqlarının inkişafı, həm eyni, həm də müxtəlif peşə sahibləri ilə dialoq aparmağın öyrədilməsi dil tədrisinin əsas prinsipləri və məqsədidir.

Tədris canlı bir prosesdir və müəllimlər daim yeni metodlar tətbiq etməli, onların təkmilləşdirilməsi üçün yeni yollar axtarmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə. (2008, 21–30 noyabr). “Kurrikulum” pedaqoji anlayış kimi. *Təhsil problemləri*, 1.
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2002, sentyabr 30). № 365-II Q.
3. Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. *Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Toplusu*.
4. Babanskiy, Yu. K. (1981). *Vybor metodov obucheniya v sredney shkole*. Politizdat, 176.
5. Əliyeva, Ş. (2020, 22 may). Azərbaycan dili dərslərində əcnəbi tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları. *Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası* Respublika elmi konfransının materialları, 452–457.
6. Kamal, M. (2008). Təhsilin yeni inkişaf istiqamətləri. *Respublika*, noyabr, 6.
7. Məhərrəmov, İ. (2015). Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dili dərslərlərinin tərtibinə dair aktual məsələlər. *Dil və ədəbiyyat*, 1(93), 268–270.
8. Mikayılzadə, L. (2023). *Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri: əcnəbi tələbələr üçün dərs vəsaiti*. Bakı Slavyan Universiteti.
9. Naumova, O. V. (1985). *Razvitiye metodiki prepodavaniya inostrannykh yazykov: obzor osnovnykh napravleniy*. Institut yazykoznaniya RAN, 153.
10. Khazar University Repository. (n.d.). <http://dspace.khazar.org>
11. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. (n.d.). <https://edu.gov.az/az/esas-senedler/tehsil-haqqinda-azerbaycan-respublikasinin-qanunu>
12. İLİNG RAN materialları. (n.d.). https://iling-ran.ru/library/sborniki/for_lang/2014_06/7.pdf

Daxil oldu: 15.07.2025

Qəbul edildi: 24.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/31-47>

Müşfiq Çobanov

Azərbaycan Texniki Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>

mborcali@gmail.com

Çağdaş Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri:

Mədəd Çobanov və Leyla Eradze

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri araşdırılır. Qeyd olunur ki, XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan və Gürcü ədəbi əlaqələri bədii düşüncədə, xüsusilə də poeziya ilə yanaşı, elm sahəsində də həmişə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Lakin bu əlaqələr inersiya ilə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılıq əlaqələri ilə formalaşmışdır. Ədəbi mühiti şəxsiyyətlər formalaşdırdığı kimi, ədəbi əlaqələri də şəxsiyyətlər formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər.

Ötən əsrin ortalarında elmi, həmçinin də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr müstəvisində ən yaxşı dövrünü yaşayan S.Vurğun və K.Kaladze, S.Vurğun və G.Leonidze, S.Vurğun və L.Eradze, həmçinin L.Eradze və D.Əliyeva dostluğu daha sonralar Leyla Eradze və Mədəd Çobanov tərəfindən yeni bir kontekstdə davam etmişdir. Bu elmi, ədəbi-bədii tandem Azərbaycan və Gürcü ədəbiyyatında özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, bu dostluq əlaqələri qısa bir müddətdə həm ədəbiyyatşünaslıq, həm poeziya, həm də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr müstəvisində yeni bir mərhələ təşkil etmişdir. Sözsüz ki, bunu doğuran müəyyən səbəblər vardı. Hər şeydən əvvəl, prof. M.Çobanov Gürcüs-tanda doğulub boya-başa çatmış, orta və ali təhsilini Gürcüstanda almış, ömrünün təxminən 60 ilini Gürcüstanda yaşamış, uzun müddət vaxtilə ali təhsil aldığı Universitetin Azərbaycan şöbəsində – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında müəllim, professor, kafedra müdürünün müavini və kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Daha sonralar Bakıda yaşasa da, ömrünün sonuna kimi Gürcüstanla əlaqəni kəsməmiş, müntəzəm olaraq əlaqə saxlamış, hər il ən azı 4–5 dəfə Gürcüstanla səfər etmiş, keçmiş gürcü həmkarları ilə, həmçinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı şair və yazıçılarla görüşmüş, Tiflis ədəbi mühitində və buradakı ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında Gürcüstan mətbuatında silsilə məqalələr dərc olunmuş və bütün bunlar Azərbaycan və Gürcü xalqları arasındakı dostluq əlaqələrini daha da intensivləşdirmişdir. Tanınmış gürcü şairi, ədəbiyyatşünası, tərcüməçisi və diplomatı Leyla Eradze XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının qızgın tərcüməçilərindən, tədqiqatçılarından və təbliğatçılarından biri kimi Azərbaycan ədəbi mühitində tanınmağa başlamış və qısa bir müddətdə özünü bu sahədə ustad kimi təsdiq etmişdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının gürcü dilinə çevrilməsində və təbliğ olunmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Elə buna görə də L.Eradze “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdür. O, eyni zamanda, Azərbaycanda keçirilən bir çox mədəni, ədəbi tədbirlərdə yaxından iştirak etmiş, iki qonşu, iki dost xalq arasındakı mədəni və ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə xüsusi səy göstərmiş, fəal ictimai xadim kimi tanınmışdır. Bir sözlə, M.Çobanovun yaradıcılığında Gürcüstan, L.Eradzenin yaradıcılığında isə Azərbaycan mövzusunun xüsusi yer tutması hər iki xalqın ədəbi, mədəni, mənəvi irsinin ortaya çıxarılması ilə yanaşı, həm də ədəbi-mədəni əlaqələrin çoxcəhətliliyini, qarşılıqlı təsir və zənginləşmə prosesini sürətləndirmiş, qədimdən davam edən bu dostluğu yeni bir mərhələyə daşımışdır. Azərbaycan və Gürcü xalqlarının dostluğunun bədii ədəbiyyatda təəcəssümü bu iki alimin yaradıcılığında yeni müstəviyə keçmiş, elmi təfəkkürdə də öz geniş əksini tapmış və beləliklə də Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri daha da zənginləşmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, azərbaycanlı, Gürcüstan, gürcü, Azərbaycan–Gürcü, çağdaş, ədəbiyyat, əsər, səfər, dostluq, şair, yazıçı, yaradıcılıq, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə, tərcüməçi, Mədəd Çobanov, Leyla Eradze, Sevirəm Gürcüstanı, Dostluq təranələri*

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Contemporary Azerbaijani–Georgian Literary Relations: Madad Chobanov and Leyla Eradze

Abstract

The article examines Azerbaijani–Georgian literary relations. It is noted that since the 1930s, Azerbaijani and Georgian literary connections have developed in parallel within the sphere of artistic thought—particularly in poetry—as well as in the field of scholarship. However, these relations were shaped not by inertia but through the creative interaction of individual personalities. Just as personalities formed the literary environment, they also established and advanced literary relations.

The friendship between S.Vurgun and K.Kaladze, S.Vurgun and G.Leonidze, S.Vurgun and L.Eradze, and L.Eradze and D.Aliyeva—which reached its peak in terms of scientific, artistic translation, and literary collaboration in the mid-20th century—was later continued in a new context by Leyla Eradze and Madad Chobanov. This scholarly, literary, and artistic tandem entered a new stage of development in Azerbaijani and Georgian literature. Within a short time, these friendly relations reached a new level in the domains of literary studies, poetry, artistic translation, and cultural exchange.

There were, of course, certain reasons for this. First of all, Professor M.Chobanov was born and raised in Georgia, received both his secondary and higher education there, and lived in Georgia for about sixty years. For a long period, he worked as a lecturer, professor, deputy head, and later head of the Department of Azerbaijani Language and Literature at the same university where he had studied. Although he later lived in Baku, he maintained close ties with Georgia until the end of his life, regularly visiting the country at least four or five times a year. He met with his former Georgian colleagues as well as Azerbaijani poets and writers living in Georgia, actively participated in the literary life of Tbilisi, and contributed to the ongoing literary processes there. A series of articles about his life and work was published in the Georgian press, further strengthening the friendship between the Azerbaijani and Georgian peoples.

The well-known Georgian poet, literary scholar, translator, and diplomat Leyla Eradze began to gain recognition in the Azerbaijani literary community from the mid-20th century as one of the most passionate translators, researchers, and promoters of Azerbaijani literature. She soon established herself as a master in this field. Her significant contributions to translating and popularizing Azerbaijani literature into Georgian earned her the honorary title of “Honored Cultural Worker of Azerbaijan.” She also took an active part in numerous cultural and literary events held in Azerbaijan, devoted great effort to expanding cultural and literary relations between the two neighboring and friendly nations, and became known as an active public figure.

In short, the special place occupied by the theme of Georgia in M.Chobanov’s works and the theme of Azerbaijan in L.Eradze’s writings not only revealed the literary, cultural, and spiritual heritage of both peoples but also accelerated the multifaceted nature of their literary and cultural relations, promoting mutual influence and enrichment. This long-standing friendship entered a new phase of development. The reflection of Azerbaijani–Georgian friendship in literature reached a new level in the works of these two scholars, found broad resonance in academic thought, and thus enriched Azerbaijani–Georgian literary relations even further.

Keywords: *Azerbaijan, Azerbaijani, Georgia, Georgian, Azerbaijani–Georgian, contemporary, literature, work, travel, friendship, poet, writer, creativity, literary relations, literary translation, translator, Madad Chobanov, Leyla Eradze, I Love Georgia, Songs of Friendship*

Giriş

Ötən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan və gürcü ədəbi əlaqələri bədii düşüncədə, xüsusilə də poeziya ilə yanaşı, elm sahəsində də həmişə paralel olaraq inkişaf etmiş, XX əsrin ikinci yarısında isə Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin akademik şəkildə tədqiqi və təbliği yeni bir mərhələ təşkil etmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu əlaqələr inersiya ilə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılıq əlaqələri ilə formalaşmışdır. Ədəbi mühiti şəxsiyyətlər formalaşdırdığı kimi, ədəbi əlaqələri də şəxsiyyətlər formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər.

Səməd Vurğun və Karlo Kaladze, Səməd Vurğun və Georgi Leonidze, Səməd Vurğun və Leyla Eradze, həmçinin Leyla Eradze və Dilarə Əliyeva dostluğu ötən əsrin ortalarında, istər elmi, istərsə də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr sahəsində ən yaxşı dövrünü yaşamışdır (bax: “Səməd Vurğun və Karlo Kaladze”, “Səməd Vurğun və Georgi Leonidze”, “Səməd Vurğun və Leyla Eradze”, “Leyla Eradze və Dilarə Əliyeva” və s. – M.Ç.). Bu ənənə daha sonralar professor Leyla Eradze (1930–1998) və professor Mədəd Çobanov (1937–2023) tərəfindən yeni bir kontekstdə davam etmiş, bu elmi, ədəbi-bədii tandem Azərbaycan və gürcü ədəbiyyatında özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, bu dostluq əlaqələri qısa bir müddətdə həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr müstəvisində yeni bir mərhələ təşkil etmişdir.

Sözsüz ki, bunu doğuran müəyyən səbəblər vardı. Hər şeydən əvvəl, professor Mədəd Çobanov 1937-ci ildə Gürcüstanın Bolnisi rayonunun Darbaz kəndində dünyaya göz açmış, burada böyüyüb boya-başa çatmış, doğma kəndində orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Tbilisidə ali təhsil almış, ömrünün təxminən 60 ilini Gürcüstanda yaşamışdır. O, uzun müddət doğma kəndində, vaxtilə orta təhsil aldığı Darbaz kənd orta məktəbində və vaxtilə ali təhsil aldığı A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan şöbəsində – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında müəllim, dosent, professor, kafedra müdirinin müavini, kafedra müdiri və elmi-metodik şuranın sədri vəzifələrində çalışmışdır (sonralar S.S.Orbelianinin adını daşıyan həmin ali məktəb hazırda İlya Universiteti adlanır – M.Ç.).

Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, o, həm də elmi yaradıcılıqla məşğul olmuş, Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin inkişafı naminə bir sıra məqalələr yazmış, kitablar nəşr etdirmişdir. Daha sonralar Bakıda yaşasa da, ömrünün sonuna kimi Gürcüstanla əlaqəni kəsməmiş, vaxtilə çalışdığı kollektivlə müntəzəm əlaqə saxlamış, hər il ən azı 4–5 dəfə Gürcüstana səfər etmiş, keçmiş gürcü həmkarları ilə, həmçinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı şair və yazıçılarla görüşmüş, Tiflis ədəbi mühitində və oradakı ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında Gürcüstan mətbuatında silsilə məqalələr dərc olunmuş və bütün bunlar Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluq əlaqələrini daha da intensivləşdirmişdir.

Tədqiqat

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin akademik şəkildə tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan Leyla Eradze, tanınmış gürcü türkoloq alimləri Venera Cankidze, Elizbar Çavelidze, Georgi Şaqulaşvili, Mixeil Çinçaladze və başqaları ilə yanaşı, həmçinin tanınmış Gürcüstan və Azərbaycan alimi, görkəmli türkoloq, 60-dan artıq kitabın və yüzlərlə elmi, publisistik məqalənin müəllifi, uzun müddət A.S.Puşkin (sonralar S.S.Orbeliani) adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan şöbəsində çalışmış görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanov ilə daim elmi təmasda olmuşdur.

Professor Mədəd Çobanov Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin inkişafı naminə xeyli əmək sərf etmişdir. Belə ki, o, ilk dəfə olaraq Azərbaycan və gürcü dillərinin, həmçinin Azərbaycan və gürcü ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsini və ədəbi münasibətlərin inkişaf tarixini elmi tədqiqata cəlb etmiş, bu mövzuda yüzlərlə elmi, elmi-publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışdır. Həmin məqalələr AMEA, BDU, ADPU-nun *Elmi əsərləri* toplusunda, həmçinin “Azərbaycan”, “Respublika”, “Xalq”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan müəllimi”, “Sərgin səsi”, “Ziya”, “Təhsil”, “Elm və təhsil” qəzetlərində dərc olunmuşdur.

Gürcüstanda isə o, Azərbaycan, gürcü, rus və erməni dillərində nəşr olunan müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələrini çap etdirmişdir. Bunlara “Sovet Gürcüstanı” (“Gürcüstan”), “Qələbə bayrağı”, gürcü dilində nəşr olunan “Saxalxo qanatileba” (“Xalq maarifi”), “Soplis tsxovreba” (“Kənd

həyatı”), “Tbilisi”, “Qamardzvebis droşa” (“Qələbə bayrağı”) qəzetləri; “Skola da sxovreba” (“Məktəb və həyat”) və “Kartuli ena da literatura skolaşi” (“Məktəbdə gürcü dili və ədəbiyyatı”) jurnalları daxildir.

Bundan əlavə, onun məqalələri rus dilində “Zarya Vostoka”, “Veçerniy Tbilisi” və “Molodyoj Gruzii” qəzetlərində, erməni dilində isə “Sovetakan Vrastan” (“Sovet Gürcüstanı”) qəzetində, həmçinin S. S. Orbeliani adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun *Elmi əsərləri* toplusunda rus və Azərbaycan dillərində nəşr olunmuşdur.

“A. Bakıxanov və Tiflis mühiti” (*Qələbə bayrağı*, 21.06.1969), “Ə. Haqverdiyev və Gürcüstan” (*Qələbə bayrağı*, 16.05.1970), “Azərbaycan şairləri və Gürcüstan” (*Qələbə bayrağı*, 23.05.1970), “Koroğlu dastanı gürcü dilində” (*Gürcüstan*, 15.07.1972), “Gürcü alimi Füzulini öyrənir” (*Gürcüstan*, 19.08.1972) və s. kimi dəyərli məqalələrin müəllifi olan professor Mədəd Çobanov Güney Qafqaz xalqlarının tarixində ilk dəfə olaraq *Azərbaycanca–gürcüca qısa danışiq lüğətini* (dosent M. Çinçaladze ilə birlikdə) hazırlayıb üç dəfə – 1977, 1991 və 2000-ci illərdə nəşr etdirmişdir (Tbilisi, “Qanatleba”, 1977, 1991; Bakı, “Borçalı”, 2000). Azərbaycan və gürcü xalqlarının mədəni və mənəvi yaxınlaşmasında böyük rol oynamış həmin lüğətlər bu gün də əhəmiyyətini qoruyur.

Tanınmış yazıçı və tədqiqatçı Nəriman Əbdülrəhmanlının tanınmış alim-pedaqog Fərhad Xubanli ilə birlikdə *Azərbaycan müəllimi* qəzetinin 24 may 1989-cu il tarixli, №40 (6822) sayında dərc etdirdiyi “Lüğətçiliyə yeni hədiyyə” adlı məqalədə oxuyuruq:

“Azərbaycan və gürcü xalqlarının mədəni və mənəviyyat cəhətdən yaxınlaşmasında da lüğətçilik az rol oynamamışdır. Hələ 1977-ci ildə Tbilisinin *Qanatleba* (*Maarif*) nəşriyyatı *Azərbaycanca–gürcüca qısa danışiq lüğətini* çapdan buraxmışdır. İki qardaş xalqın leksikoqrafiyasında ilk addım olan bu kitabı A.S.Puşkin adına TDPI-nin dosentləri M.Çobanov və M.Çinçaladze tərtib etmişlər. Kitab istər azərbaycanlı, istərsə də gürcü oxucuları üçün qiymətli vəsaitdir.”

Həmçinin professor Mədəd Çobanovun tərtib və nəşr etdirdiyi *Sevirəm Gürcüstanı* (Bakı, “Azərnəşr”, 1977) və *Dostluq nəğmələri* (Tbilisi, “Merani”, 1978) adlı almanaxlar Azərbaycan və gürcü oxucuları tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış, hər iki kitab “Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin genişlənməsinə atılmış ilk və önəmli addımlar” kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Sevirəm Gürcüstanı (almanax; Azərbaycan şairləri Gürcüstan haqqında; tərtib edən Mədəd Çobanov; Bakı, “Azərnəşr”, 1977) kitabı haqqında yazılmış rəylərdə oxuyuruq:

“Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqının dostluğu, qardaşlığı qədimdir. Bu məhəbbətin poetik ifadəsi olan *Sevirəm Gürcüstanı* kitabında Azərbaycan şairlərinin qardaş Gürcüstana, onun füsunkar təbiətinə, şən, mehriban adamlarına həsr etdikləri şeirlərdən nümunələr verilmişdir. Toplunun tərtibçisi Mədəd Çobanovdur” (*Ədəbiyyat və incəsənət* qəzeti, №2, 7.01.1978).

“Qədim Gürcüstan torpağı”, qonaqpərvər gürcü xalqı, “Qafqazın Parisi – Tbilisi”, “Qafqazın vena damarı – Kür” kimi anlayışlar qədimdən bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında təkrar-təkrar işlənmiş, şair və yazıçılar tərəfindən sevilərək müraciət olunan mövzular olmuşdur. Az sayda Azərbaycan yazıçısı və şairi tapmaq olar ki, onun yaradıcılığında Gürcüstanla bağlı motivlər olmasın.

Əgər şair Məmməd Arazın dili ilə desək: “Poetik münasibət ən ülvü münasibətdir... bir xalqın digər xalqa bundan əziz, bundan müqəddəs töhfəsi ola bilməz.” Bizcə, məhz “Azərnəşr”-in bu yaxınlarda çapdan buraxdığı *Sevirəm Gürcüstanı* adlı kitabı gürcü xalqı üçün belə bir layiqli töhfə hesab etmək olar. Kitabı A. S. Puşkin adına TDPI-nin müəllimi Mədəd Çobanov tərtib etmişdir” (*Sovet Gürcüstanı*, №63 (7748), 26.05.1977; şair Səfalı Nəzərli, “Azərnəşr”-in bədii ədəbiyyat redaksiyasının redaktoru).

“Azərbaycan və gürcü xalqlarının mehriban qardaşlıq, qonşuluq əlaqələrinin kökləri qədimdir... Hər iki xalq yadelli düşmənlərə qarşı illərlə mübarizə aparmış, bir-birinə arxa olmuşdur. Tarixin neçə unudulmaz səhifələrində bu birgə mübarizənin əks-sədası yaşayır... Bu yaxınlarda çapdan buraxılmış *Sevirəm Gürcüstanı* kitabında qardaş xalqlarımızın sarsılmaz dostluğunu tərənnüm edən şeirlər toplanmışdır. Məcmuəni Mədəd Çobanov tərtib etmiş, şair Məmməd Araz ön söz yazmışdır” (*Qızıl bayraq*, №122 (3804), 11.10.1977; *Ədəbiyyat və incəsənət*, №9, 25.02.1978; müəllif: Dilsuz Musayev).

Sevirəm Gürcüstanı kitabı haqqında filologiya elmləri namizədi Həmid Vəliyevin rəyi və kitabın şəkli Tbilisidə rus dilində nəşr olunan *Molodyoj Gruzii* qəzetində (№63 (8078), 26.05.1977), Tbilisidə erməni dilində nəşr olunan *Sovetakan Vrastan* qəzetində (№66 (11856), 2.06.1977), Y. Boboxidzenin geniş rəyi və kitabın şəkli Bolnisi şəhərində Azərbaycan və gürcü dillərində nəşr olunan *Qələbə bayrağı – Qamardjvebis droşa* qəzetində (№55 (4679), 26.04.1980) dərc olunmuşdur. *Sevirəm Gürcüstanı* kitabından *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının* VI cildində “Gürcüstan SSR” məqaləsində istifadə olunmuşdur (1982, p. 135).

Professor Mədəd Çobanovun XII əsrdən bəri klassik Azərbaycan şairlərinin Gürcüstan və gürcü xalqı haqqında qələmə aldıkları səmimi hiss və duyğuları toplayaraq tərtib etdiyi və 1977-ci ildə Bakıda *Azərnəşr* – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çap olunmuş *Sevirəm Gürcüstanı* adlı kitabı yüksək qiymətləndirən tanınmış gürcü alimi və şairi Leyla Eradze, yenə də Mədəd Çobanovun tərtib etdiyi, müasir Azərbaycan şairlərinin Gürcüstanla bağlı poetik nümunələrinin toplandığı *Dostluq nəğmələri* adlı kitabı gürcü dilinə tərcümə etmiş və 1978-ci ildə Tbilisidə “Merani” Gürcüstan Dövlət Nəşriyyatında çap etdirmişdir. Kitabın redaktoru Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, şair Qriqol Abaşidze, ön sözün müəllifi isə Azərbaycan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir.

Kitab Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğunun “Rustaveliyə” şeiri ilə başlayır. Şeirdə gürcü ədəbiyyatı korifeyinin əzəməti bütün varlığı ilə tərənnüm edilir (bu gözəl şeirin üzə çıxarılması da bilavasitə Leyla Eradzenin adı ilə bağlıdır – M. Ç.). Məcmuədə Süleyman Rüstəmin “Öpürəm torpağını”, “Tiflis”, “Gürcü qızına”, “Titsian Tabidze”; Məmməd Rahimin “Tbilisi”, “Əbədi məşəl”; Osman Sarıvəllinin “İki nəğmə” şeirləri dost xalqa məhəbbət sədası kimi səslənir. Əhməd Cəmilin “Gürcüstan”, Mirvarid Dilbazinin “İlya Çavçavadzeyə”, Nəbi Xəzrinin “Gürcü qardaşlarıma”, Cabir Novruzun “Gürcü qızı” əsərləri də gürcü oxucusuna xoş təsir bağışlayır.

Azərbaycan sovet poeziyasının orta nəslinə mənsub istedadlı şairlərdən Adil Babayev, Əliəğa Kürçaylı, Hüseyn Arif, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Fikrət Qocanın şeirləri tərcümədə xüsusilə uğurlu alınmışdır. Kitabda Gürcüstanda doğulub boya-başa çatmış, poeziya aləmində ilkin addımlarını bu torpaqda atmış, sonralar Bakıda fəaliyyət göstərmiş istedadlı şairlərdən İsa İsmayılzadə, Abbas Abdulla, eləcə də Tbilisidə yaşamış Dünyamalı Kərəm və Əlixan Binnətoğlunun yaradıcılığından verilmiş nümunələr diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Həmin şeirlərin ruhu gürcü poeziyasına yaxın olduğundan geniş oxucu kütləsi tərəfindən səmimi qarşılanmışdır. Ümumiyyətlə, poeziyamızın tərcüməsi sahəsində tanınmış gürcü şairi və alimi, ədəbiyyatımızın bilicisi və yaxın dostu Leyla Eradzenin zəhməti böyükdür. O, 20-dən çox kitabı Azərbaycan dilindən gürcü dilinə böyük ustalıqla tərcümə etmişdir.

Dostluq nəğmələri (gürcü dilində; tərtib edən Mədəd Çobanov; tərcümə edən Leyla Eradze; müasir Azərbaycan şairləri Gürcüstan haqqında; Tbilisi, “Merani”, 1978) kitabı haqqında *Sovet Gürcüstanı* qəzetində dərc olunmuş rəydə oxuyuruq:

“Mədəd Çobanovun tərtib etdiyi, Leyla Eradzenin isə gürcü dilinə çevirdiyi bu kitabda müasir Azərbaycan şairlərinin Gürcüstan haqqında yazılmış əlliyyə yaxın şeiri toplanmışdır... Həmin şeirlərin ruhu gürcü poeziyasına yaxın olduğu üçün geniş oxucu kütləsi tərəfindən səmimi qarşılanır... Ümumiyyətlə, Gürcüstanda sovet ədəbiyyatı günləri ərəfəsində nəşr olunmuş *Dostluq nəğmələri* kitabını Azərbaycan və Gürcüstan ədəbi əlaqələri sahəsində təqdirəlayiq hal hesab etmək lazımdır” (Cangidze & İsmayılı, 1978).

“Gürcüstan lap əzəldən bəri şairlərimizin dönə-dönə müraciət etdikləri mövzulardan biri olmuşdur. Hələ XII əsrdə Əfzələddin Xaqani ‘Baqratların qapısı mənim üçün açıqdır’ demişdir... Şübhəsiz, bu, onların yaradıcılıqlarında öz bariz ifadəsini tapmaya bilməzdi... Azərbaycan şairləri Gürcüstan mövzusunda öz yaradıcılıqlarında dostluq rəmzi, qardaşlıq, mehriban qonşuluq simvolu kimi daha geniş istifadə etmişlər. Bu yaxınlarda Tbilisidəki ‘Merani’ nəşriyyatının gürcü dilində çapdan buraxdığı *Dostluq nəğmələri* məcmuəsində Azərbaycan şairlərinin Gürcüstana həsr etdikləri şeirlər toplanmışdır. Bu işdə tərtibatçı, tanınmış alim Mədəd Çobanovun və tərcüməçi Leyla Eradzenin zəhmətini qeyd etmək lazımdır. Kitab öz nəfis tərtibatı cəhətdən diqqətəlayiqdir. Birçə iradımız var: məcmuəni daha iri həcmdə buraxmaq lazım idi. Çünki Azərbaycan sovet şairlərinin Gürcüstana həsr etdikləri şeirlər kitabdakından daha çoxdur. Bəzi görkəmli sənətkarlarımızın, o

cümlədən Mikayıl Müşfiqin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın və digərlərinin bir şeiri, yaxud əsərlərindən parça belə verilməməsi təəssüf doğurmaya bilməzdi. Kitabın tərtibatında şairlərin yaş xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq, onların yaradıcılıqları haqqında gürcü oxucusuna qısa da olsa məlumat vermək olardı” (Məmmədov, 1980).

Ömrünün sonuna kimi Azərbaycan ədəbiyyatının qızğın təbliğatçısı olan Leyla Uşanqi qızı Eradze (ლეილა უშანგის ასული ერადე) 1930-cu il (bəzi mənbələrdə 1933-cü il) fevralın 13-də Tiflisdə dünyaya gəlmiş, ilk və orta təhsilini də elə Tiflisdə almışdır. 1953-cü ildə (1955) Tbilisi Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin türk dili və ədəbiyyatı şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra bir müddət *Dila* (“დოლა” – “Səhər”) jurnalının redaksiyasında poeziya şöbəsinə rəhbərlik etmiş, daha sonra Gürcüstan Dövlət Radiosunda mədəniyyət şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1965–1969-cu illərdə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Şota Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirmişdir. O, “Azərbaycan yazıçıları və Gürcüstan” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını 1971-ci ildə Tbilisidə uğurla müdafiə etmişdir.

Leyla Eradze daha sonralar Gürcüstan Dövlət Radio və Televiziya Komitəsində, eləcə də Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunda çalışmışdır. O, “Gürcü–Azərbaycan ədəbi əlaqələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını isə 1990-cı ildə Bakıda uğurla müdafiə etmişdir.

Leyla Eradzenin elmi tədqiqat sahəsinə diqqət etdikdə aydın görünür ki, onun istər namizədlik, istərsə də doktorluq dissertasiyasının mövzuları ədəbiyyat elminin eyni kardinal probleminin müxtəlif cəhətlərinə – milli ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı təsirinə həsr olunmuşdur. Daim məhsuldar işləyən, əsl tədqiqatçı üçün lazım olan bütün keyfiyyətlərə malik şərqşünas alim kimi tanınmış L. Eradzenin elmi araşdırmalarının ümumi mövzusu Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi əlaqələrinin problemləri, bu əlaqələrin tarixini izləmək və inkişaf etdirmək olub; elmi-ədəbi, ictimai fəaliyyətini Azərbaycan və gürcü xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiqinə və inkişafına həsr edib. Gürcüstan–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə aid 2 monoqrafiyanın, 100-ə qədər məqalənin müəllifi olan Leyla Eradze Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox problemlərini tədqiq etmiş və eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatından xeyli nümunələri gürcü dilinə çevirmişdir. Onun gərgin əməyi sayəsində formalaşan, xeyli genişlənən və dərinləşən Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələri hazırda böyük intensivliklə inkişaf edir.

Filologiya elmləri doktoru (1990), Gürcüstan–Azərbaycan Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin vitse-prezidenti (1992), İ. Maçabeli adına Gürcüstan Dövlət mükafatı laureatı (1994), professor (1995) Leyla Eradze həm də “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına, PEN Klubun Beynəlxalq Ədəbi Mükafatına (1995), Rəsul Rza mükafatına (1996) və s. layiq görülmüşdür.

L. Eradze Azərbaycan ədibləri arasından ilk olaraq görkəmli Azərbaycan şairi, dramaturq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, Azərbaycanın ilk xalq şairi (1956), iki dəfə “Stalin” mükafatı laureatı (1941, 1942) və iki dəfə “Lenin” ordeni laureatı, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri (1941–1948), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqə Cəmiyyətinin sədri, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən biri (1945), AMEA-nın akademiki (1945) və vitse-prezidenti (1954–1956) Səməd Vurğun (1906–1956) elmi tədqiqata cəlb etmiş və onun əsərlərini sevmə-sevə, böyük ustalıqla gürcü dilinə çevirmişdir.

“...Mənim (Leyla Eradzenin – M.Ç.) 25 yaşımda ondan (Səməd Vurğun – M.Ç.) ‘Azərbaycan’ şeirini gürcü dilinə tərcümə etmişdim. Bizi İosif Nonəşvili tanış etdikdə o (Səməd Vurğun – M. Ç.), gülərək dedi: ‘Çox şadam ki, mənə böyük Rustavelinin nəvələri öz dillərində oxuyurlar...’” (Məmmədov, 1978) – deyə Səməd Vurğun böyük hörmət və ehtiramla xatırlayan Leyla Eradze sonralar şairin “Zəncinin arzuları” poemasını və bir sıra şeirlərini Georgi Leonidzenin təklifi ilə orijinaldan tərcümə etmiş və 1958-ci ildə Tbilisidə “Sabçota Sakartvelo” nəşriyyatında ayrıca kitab halında çap etdirmişdir. Heç şübhəsiz ki, həmin kitabdakı tərcümələrin müvəffəqiyyətli çıxmasında o vaxtlar gənc mütərcimin böyük gürcü şairinə hesabat verməsi də az rol oynamamışdır. Təsədüfi deyil ki, bu tərcümələri G. Leonidze oxuyub bəyənmiş və çapını məsləhət görmüşdür.

Seçilmiş əsərlər (“რჩეული” – *Rçeuli*) adlanan həmin kitab şairin “Mən tələsmirəm” şeiri ilə açılır. Bu şeiri rus dilinə ilk dəfə məşhur rus şairi Konstantin Simonov tərcümə etmişdir. K. Simonovun Səməd Vurğunla dostluğu, onun bir sıra şeirlərinin – xüsusilə “Şair, nə tez qocaldın

sən” şeirinin – rus dilinə böyük sənətkarlıqla tərcümə etməsi məlumdur. Lakin tanınmış şair-tərcüməçi Abbas Abdulla yazmışdır ki, “tərəddüd etmədən demək olar ki, Leyla Eradzenin ‘Mən tələsmirəm’in gürcü dilinə tərcüməsi K. Simonovun rus dilinə tərcüməsi ilə cəsarətlə rəqabətə girə bilər və bir sıra cəhətlərinə görə üstün gəlir” (Abdulla, 1976).

Səməd Vurğunun “Mən tələsmirəm” şeirinin ilk bəndinin son cümlələrini Konstantin Simonov belə tərcümə etmişdir:

“Не говорю: ‘Забудем всё на свете!’
‘Согреемся немного’, – говорю”.

Məlumdur ki, Səməd Vurğun sadəcə olaraq “isinmək” istəmir; bu isinməyin məkanını da söyləyir: “mehriban düşüncələrin isti qucağında”.

Leyla Eradzenin gürcü dilinə tərcüməsi, demək olar ki, orijinaldakı mənə və ruhu qoruyur:

ცხოვრების დიდ წიგნს
დავასრულებ, მე ასე ვგონებ,
ვერას დამაკლებს, გადიქროლონ
დროთა ქარებმა,
ოღონდ ჩემს კალამს დიდხანს
შერჩეს ძალა და ღონე,
არ მეჩქარება, მე არსაით
არ მეჩქარება!

Leyla xanımın tərcüməçilik məharəti bir də ona görə diqqəti cəlb edir ki, o, Səməd Vurğun yaradıcılığına xas olan hikmətli, aforizm kimi səslənən fikirləri, frazeoloji və idiomatik ifadələri gürcü dilində qoruyub saxlamağa çalışmış və bunu məharətlə bacarmışdır. O, şairin “Salam, Moskva!”, “Ziyafət”, “Marksın qəbri üstündə”, “Alman bənnası və sovet zabiti”, “Deyin, gülün, övladlarım” və s. şeirlərini böyük ustalıqla tərcümə etmişdir. Onun tərcüməsi demək olar ki, nöqsansızdır və tərcümə ədəbiyyatının nailiyyəti hesab oluna bilər. “Bahar düşüncələri”, “Düşüncələr”, “Körpünün həsrəti”, “Təyyarə meydanında”, “Rəssamın son əsəri”, “Gödəkcə”, “Göz aydınlığı”, “Dörd saz”, “Mən və Bahar”, “Ürək”, “Ananın öyüdü”, “Həsrət”, “Azərbaycan”, “Bahar”, “Anama”, “Orduya”, “Şikəstəyə məktub”, “Gecə”, “Əzilmə”, “Tarla nəğməsi” və s. şeirlərin, eləcə də “Muğan” poemasından “Muğanlı qız” parçasının və “Zəncinin arzuları” poemasının tərcümələri barədə də eyni sözləri demək olar.

Onu da qeyd etmək ki, Səməd Vurğunun Leyla Eradzenin tərcüməsi ilə 1958-ci ildə Tbilisidə gürcü dilində çap olunmuş *Seçilmiş əsərlər (Rçeuli)* kitabında işıq üzü görmüş əsərlərin bəziləri gürcü dilinə müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən bir neçə dəfə tərcümə edilib. O cümlədən “Azərbaycan” şeiri üç dəfə, “Zəncinin arzuları” poemasının isə iki tərcüməsi vardır. “Zəncinin arzuları”nın ilk tərcüməsi Otar Kupravaya məxsusdur və *Axalqazrda kommunisti* qəzetinin 20 iyul 1954-cü il tarixli sayında dərc olunmuşdur. Doğrudur, poema həm O. Kupravanın, həm də Leyla Eradzenin tərcüməsində müvəffəqiyyətli alınmışdır. Lakin birincinin tərcüməsi əsərin rus tərcüməsinə (poemanı rus dilinə M. Aliger çevirmişdir), ikincinin tərcüməsi isə əsərin orijinalına söykənir. O. Kuprava poemanı rus dilindəki adla “Нерп говорит” (gürc. “ლაპარაკობე ზანგი” – “Zənci danışır”), Leyla Eradze isə orijinaldakı kimi “Zəncinin arzuları” (gürc. “ზანგის სურვილები”) adlandırmışdır. O. Kupravanın mətninin rus nüsxəsinə bağlılığı istənilən parça üzrə müqayisədə görünür; Leyla Eradzenin tərcüməsi isə Səməd Vurğunun yüksək şeirsəliyyini, hikmətli üslubunu, ağır-səbatlı misralarını, böyük vətəndaşlıq ehtirasını və pafosunu daha dolğun əks etdirir.

Abbas Abdulla haqlı olaraq yazmışdır ki, beynəlxalq problemlərə həsr olunmuş əsərlər içərisində özünə layiqli yer tutan “Zəncinin arzuları” poemasını tərcümə etmək həm məsuliyyətli, həm də şərəfli işdir və tərcüməçilər arasında bu məsuliyyəti ən çox Leyla Eradze hiss etmişdir. Elə buna görə də onun tərcüməsi daha müvəffəqiyyətli çıxmışdır (Abdulla, 1976).

Leyla Eradze S. Vurğun poeziyasının gürcü dilinə tərcüməsi üzərində yaradıcılıq işini daim uğurla davam etdirmiş, şairin yeni-yeni əsərlərini gürcü dilinə çevirmişdir. Elə buna görə də, ədəbiyyatımızın bu sadıq dostuna sevimli şair-tərcüməçimiz Abbas Abdulla öz sevgi və duyğularını

yazmaqla bərabər, yeri gəldikcə bəzi iradlarını da söyləməyi unutmamışdır. O, təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir ki, “Bahar”, “Düşüncələr” şeirlərinin tərcüməsi orijinaldan çox aşağı durur. Leyla xanım da bəzi tərcüməçilər kimi bəzən “ixtisarchılığa” meyl göstərmişdir: “Zəncinin arzuları” poemasının bir hissəsi, *Muğan* poemasında şairin pambıqçı qızla söhbəti və həmin poemadakı “Olur” rədifli qoşma xeyli ixtisarla tərcümə olunmuşdur. “Azərbaycan” şeirində isə

“Havalansın Xanın səsi, // Qarabağın şikəstəsi” beyti

“დე ისმოდოს სანოს ჰანგო, // და სიქსტა ყაბდაჯობ”

(“De ismodis sazis hanqi, // da Şikasta Qarabağis.”) şəklində tərcümə olunmuşdur ki, bu da düzgün deyil. Görünür, mütərcim buradakı “Xan” sözünün mənasını düzgün başa düşməmiş, onun məşhur Azərbaycan müğənnisi Xan Şuşinskinin adı olduğunu bilməmiş, ona görə də “Xan”ı “saz”la əvəz etmişdir. Bu iradlardan sonra A.Abdulla öz arzularını da bildirmişdir: “Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən şeirimizi, S.Vurğun irsini böyük məhəbbətlə sevən Leyla xanımın yeni tərcümələrinin sənətkarlıq baxımından daha kamil olacağına böyük ümidlər bəsləyirik. Axı, o, haqqında danışdığımız əsərləri təxminən qırx il bundan qabaq tərcümə edib.”

Bəli, Leyla Eradze bu xeyirxah işi sonralar da uğurla davam etdirmiş və sözün əsl mənasında mahir tərcüməçi kimi tanınmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının gürcü dilinə çevrilməsində və təbliğ olunmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur. L.Eradze Gürcüstanda Azərbaycan ədəbiyyatının qızğın tərcüməçilərindən, tədqiqatçılarından və təbliğatçılarından biri kimi Azərbaycan ədəbi mühitində də tanınmağa başlamış və qısa bir müddətdə özünü bu sahədə ustad təsdiq etmişdir. O, Səməd Vurğundan sonra bir çox Azərbaycan ədiblərinə müraciət etmiş və onların xeyli sayda əsərlərini də böyük ustalıqla öz ana dilinə çevirmişdir.

Leyla Eradze 1978-ci ildə Bakıda keçirilmiş Zaqafqaziya şairlərinin beynəlmiləl poeziya gecəsində iştirak etdiyi zaman demişdir: “Azərbaycan dilini bilməyim qarşımda zəngin bir sənət xəzinəsinin qapılarını açmışdır. Yaradıcı əməyimin böyük bir hissəsini Azərbaycan xalqının zəngin və gözəl söz sənətindən nümunələri gürcü dilinə çevirməyə sərf etmişəm. Tbilisidə buraxdığım kitablar haqqında *Ədəbiyyat və incəsənət* qəzeti vaxtaşırı məlumat verdiyinə görə bu barədə geniş danışmaq istəmirəm. Nəşr olunan hər yeni əsər məni Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha çox bağlayır: yeni-yeni dostlar qazanıram. Yuxarı Salahlıda böyük Səməd Vurğunun adını daşıyan Poeziya Evində Zaqafqaziya respublikaları Yazıçılar İttifaqlarının birləşmiş katibliyində mən də iştirak etmişdim. Qardaş respublikaların paytaxtlarında poeziya gecələri keçirmək ideyası o vaxt yaranmışdı. Bakıdakı bu ilk görüşdə iştirak etməyimə sevinirəm. Mənimlə birlikdə tanınmış gürcü şairləri R.Margiani, N.Qureşidze, M.Kaxidze Bakıya gəlirlər. Revaz Margiani Azərbaycan haqqında gözəl şeirlər müəllifidir. N.Qureşidze də, M.Kaxidze də həmçinin...”

“Mən görmüşəm Gürcüstanı, oylağıdır gözəlliyin,

Coşğun axan çayları var, bulaqları sərin-sərin.

Yaz gələndə çox sıx olur Gürcüstanın ormanları,

Yel ədikcə dörd bölünür bu dağların dumanları.” (Nəzirli, 1996, p. 241)

– deyən Xalq şairi Səməd Vurğun Gürcüstanı öz vətəni kimi sevmiş, gürcü ədəbiyyatının təbliği üçün çox iş görmüşdür. Onun yaradıcılığında qonşu gürcü xalqının qəhrəmanlığı və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi geniş şəkildə əks olunmuşdur. S. Vurğun 1928-ci ildə yazdığı “Tiflis maralı” adlı şeirində Tiflisi gözəllikdə cənnətə bənzətdiyi kimi, gürcü gözəllərini də cənnətdə yaşayan mələklərə bənzətmişdir. Şair *Vaqif*, *Xanlar* dramlarında Tamara, Şaliko və Koba kimi müsbət gürcü surətləri yaratmışdır. Xalqlar dostluğunun alovlu tərənnümçüsü olan S. Vurğunun “Yoldaş, hinger, amxanaqo”, “Rəhbərin Vətəni” şeirləri və bir neçə publisistik yazıları gürcü xalqına böyük məhəbbətin ifadəsidir. O, Zaqafqaziya xalqları arasında heç bir fərq qoymamış, onları daha da “bir can kimi” birləşməyə çağırmışdır:

“Qarışsın Qazağa Dilcan dərəsi,

Daha da birləşib olsunlar bir can,

Yoldaş Azərbaycan, hinger Hayastan,

Bir də amxanaqo Qızıl Gürcüstan.” (*Sevirəm Gürcüstanı*, 1976, p. 3)

Məlumdur ki, Səməd Vurğunun yaradıcılığında Gürcüstan mövzusu əsas yer tutduğu kimi, onun çıxış, məruzə və məqalələrində də gürcü ədəbiyyatına, onun klassiklərinə, çağdaş nümayəndələrinə etdiyi müraciətlər və istinadlar da çoxluq təşkil edir. Tərcüməçi Leyla Eradze böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun poetik şeirlərini gürcü dilinə tərcümə etməklə yanaşı, həm də onun yaradıcılığının Gürcüstanla bağlı məsələlərini tədqiq etməyə nail olmuşdur. Xüsusilə, S.Vurğun yaradıcılığında gürcü xalqının tarixi keçmişinin və bugününün geniş yer tutması L.Eradzenin məhz bu mövzuda araşdırmalar aparmasını şərtləndirmişdir. Onun fikrincə, Gürcüstan mövzusu şairin təkcə “Kür çayı”, “Rəhbərə salam” şeirlərində deyil, *Vaqif* və *Xanlar* dramlarında da müəyyən yer tutur. Şair bu şeirlərində gürcü torpağını, onun təbiətini tərənnüm etmişdir. Tədqiqatçı “Səməd Vurğunun naməlum şeiri” məqaləsində belə bir nəticəyə gəlir: “Əgər Səməd Vurğun yuxarıda adları çəkilən şeirlərdə gürcü torpağını, onun zəngin, ecazkar təbiətini, xalqlar dostluğunu tərənnüm etmişsə, pyeslərində gürcü obrazlarını, onların psixologiyasını, təbiətini ifadə edən personajlar yaratmağa müvəffəq olmuşdur” (Eradze, 1970, July 18). Tədqiqatçının *Vaqif*dəki Şaliko, *Xanlar*dəki Koba obrazları barədə dedikləri bir daha göstərir ki, L.Eradze S.Vurğun yaradıcılığına yaxşı bələd olmuş və onu dərinlən araşdırmışdır.

L.Eradze yazır ki, Səməd Vurğunun arxivində işləyərkən gürcü ədəbiyyatı ilə bağlı iki sənədə rast gəlmişdir. Bunlardan biri S.Vurğunun gürcü şairi David Quramaşvilinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş, 21 səhifəlik makina yazısında bir məqalənin əlyazması, ikincisi isə “Rustaveli” adlı şeirinin əlyazmasıdır. D.Quramaşvili haqqında əlyazması sübut edir ki, şair onun yubileyinə ciddi hazırlaşaraq həyat və yaradıcılığı ilə hərtərəfli tanış olmuşdur. Məlumdur ki, S.Vurğun gürcü şairi Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərini tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, müxtəlif münasibətlərlə etdiyi çıxışlarda, məruzə və məqalələrində onun adını çəkmiş, yaxud istinadlar etmişdir. Ona görə də tədqiqatçı-tərcüməçi L.Eradze gürcü xalqının dostu olan böyük Azərbaycan şairi S.Vurğunun XII əsr gürcü ədəbiyyatının klassiki Şota Rustaveliyə həsr olunmuş şeirinə rast gələrkən böyük sevinc hissini gizlətməmişdir: “Səməd Vurğunun arxivində təsadüf etdiyimiz ikinci maraqlı sənəd şairin ‘Rustaveli’ adlı şeirinin əlyazmasıdır. Şeir S.Vurğunun nəşr edilmiş əsərlərinə daxil edilməmişdir” (Eradze, 1970, July 18).

Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, həmin şeir böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin yubileyi ərəfəsində qələmə alınmış, bəlkə çıxışlarının birində də oxunmuşdur. Həm şeirin üzə çıxarılması, həm də L.Eradzenin şeir haqqında fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün də bir yenilik idi: “Heca vəznində 16-lıqla yazılmış şeirin sonunda verilmiş ‘...bu dünya boş nımçəmidir’ yarım misradan aydın olur ki, şeir tamamlanmamışdır. Ümumiyyətlə, şeirin ümumi ruhundan, yazılışından görünür ki, S.Vurğun şeiri bitirməmiş, üzərində yaradıcılıq işini davam etdirməyi nəzərdə tutmuşdur. Çox güman ki, elə buna görə də şeiri nəşr etdirməmişdir” (Eradze, 1970, July 18).

Leyla Eradze “Səməd Vurğun və Gürcüstan” (Eradze, 1970) sərlövhəli məqaləsində araşdırmalarını bir qədər də genişləndirmiş, onun yaradıcılığa başladığı ilk illərdə Gürcüstana gəldiyinin zamanını təyin etmişdir. O, S.Vurğunun 1929-cu ildə yazdığı “Kür çayı” şeiri üzərində dayanaraq, bu şeirdə Azərbaycan insanı ilə qardaş gürcü xalqının birliyini tərənnüm etdiyini qeyd edir. Şeirin adının da “Kür çayı” seçilməsi təsadüfi deyildir; bu rəmz hər iki xalqı birləşdirən fiziki və mənəvi amildir. Şairin “Tiflisin arxası, Qazaxın belı, / Hər ikisi sənın, sənə dost elı” misralarında bu amilin poetik təsviri aydın şəkildə görünür. Bu şeirdən çıxış edərək tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, Səməd Vurğun yaradıcılığının sonrakı mərhələləri də göstərir: “Bu motivlər şairin yaradıcılığında təsadüfi səciyyə daşmamış, onun idealları ilə ülvı şəkildə bağlı olmuşdur” (Eradze, 1970, p. 198).

Tədqiqatçı S. Vurğunun *Vaqif* dramına da müraciət etmiş, əsərdəki Şaliko və Tamara obrazları üzərində xüsusilə dayanmışdır. Onun fikrincə, pyesdə şairin yaratdığı gürcü obrazları diqqətəlayiqdir. Şaliko xalqın düşməinə qarşı mübariz bir oğlu, öz qanını son damlasına qədər əsirgəməyən bir igid kimi təsvir edilir. Tədqiqatçı S.Vurğunun yaradıcılığında mühüm yer tutan dostluğun hər iki xalqın keçmiş ənənələrindən gəldiyinə əmin olduğunu bildirir: “Səməd Vurğun Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqının siyasi mənafeyinin birliyindən tez-tez yazmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində ‘Bizim

andımız' məqaləsində şair Zaqafqaziya xalqlarının birlikdə alman işğalçılarına qarşı mübarizəsindən, onların tarixi qəhrəmanlığından danışır" (Eradze, 1970, p. 199).

Leyla Eradze S.Vurğunla bağlı araşdırmalarında onun gürcü şair və yazıçıları ilə dostluq əlaqələrindən də söhbət açır. Georgi Leonidze ilə Səməd Vurğun dostluğu bunun bariz nümunəsidir. Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, S.Vurğunla G.Leonidze arasında böyük yaradıcılıq qohumluğu vardır. Bu yaxınlıq iki şairin şəxsi dostluğu ilə xalqların dostluğuna çevrilir. Onların bir-birinə yazdıqları məktublarda da qarşılıqlı yaradıcılıq isti münasibəti aydın görünür. Buna misal olaraq, G.Leonidzenin *Drujba narodov* jurnalında nəşr edilən "Portaxala" poemasını və bu poema haqqında S.Vurğunun məktubunu göstərir. G.Leonidzenin yaratdığı Ana obrazının S.Vurğunu mütəəssir etməsinin səbəblərini axtarır və bu mövzunun ona da çox yaxın və doğma olduğu nəticəsinə gəlir. Bunu S.Vurğunun G.Leonidzeyə məktubuna istinad edərək yazırdı: "Sənin poemandan aldığım böyük təəssüratı bir məktubda izah etmək çox çətindir... Sən onu lirik poema adlandırırsan. Ancaq bu gözəl lirik poemanı mən, poemanın fəlsəfəsinin təsdiq etdiyi kimi, əsrlərlə yaşamış, əməkdən daim zövq almış, həm də əzab çəkmiş... və nəhayət, məhz namuslu zəhməti və mənəvi cəsarəti sayəsində ölməzlik-əbədilik hüququ qazanmış qüdrətli gürcü xalqı haqqında əsl epopeya hesab edirəm" (Eradze, 1970, p. 201).

Georgi Leonidzenin "Portaxala" poemasının S. Vurğunda bu qədər böyük təəssürat yaratmasının başqa bir səbəbi də Ana obrazı olmuşdur. Bu gözəl gürcü qadının obrazı, şairin məktubundan da göründüyü kimi, heç vaxt xatirindən silinməmişdir.

Leyla Eradze görkəmli Azərbaycan yazıçısı, tanınmış nasir, ədəbiyyatşünas, publisist, pedaqoq, ssenarist, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü (1949), Azərbaycanın xalq yazıçısı (1984), Azərbaycan SSR Komsomolu mükafatı laureatı (1976), filologiya elmləri namizədi (1954), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı (1986, 1990), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri (1986–1987), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının sədri (1991), M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1991) İsmayıl Şıxlının (1919–1995) da yaradıcılığını tədqiq etmişdir. O, yazıçının *Dəli Kür* romanını gürcü dilinə tərcümə etməklə yanaşı, Azərbaycan nəsrində gürcü mövzusu problemini də araşdırmış, bu əsərin məzmununu və obrazları haqqında fikir yürütmüşdür. Bu da Azərbaycan bədii nəsrinin bu nümunəsinə kənar ədəbi tənqidin münasibətini əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Məlumdur ki, *Dəli Kür* romanında Qori Seminariyasının təsvirinə də geniş yer verilmişdir. Qori Seminariyasının Qafqaz xalqlarının mədəni həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı bu fikrində haqlıdır: "Bu məktəblərdə (Çar Rusiyasının Qafqazda Qori seminariyası tipli məktəblər açmasında — M.Ç.) mütləqiyyətin müstəmləkəçilik siyasətinin daşıyıcıları ilə yanaşı, demokratik ideyalar ilə silahlanmış xalq maarifçiləri də fəaliyyət göstərirdi" (Eradze, 2015, p. 12).

İ.Şıxlının həyat və yaradıcılığı haqqında gürcü oxucularına ətraflı məlumat verən tədqiqatçı əsərin ideyasını da düzgün müəyyənləşdirərək belə qənaətə gəlirdi: "Əsərin ideyası köhnə, məhvi labüd olan cəmiyyətin tədricən dağılması və onun faciəli şəkildə sona yetməsidir. Yazıçı əsasən bir ailənin faciəsini sinfi münaqişə fonunda ümumiləşdirmiş və ona geniş ictimai mənə vermişdir" (Eradze, 2015, p. 12).

Tədqiqatçı L. Eradze Cahandar ağa obrazı üzərində geniş dayanaraq bu ailədə baş verən prosesləri də təhlilə cəlb edir və Cahandar ağanı tək-cə mülkədar sinfinin nümayəndəsi kimi deyil, bir şəxsiyyət olaraq dəyərləndirir. Cahandar ağa sövqi-təbii hiss edir ki, hər şey dəyişir, heç nə əvvəlki kimi qalmayacaq və bu dəyişimə hazır olmanı belə gözdən keçirir: "Atadan-babadan bərqərar olmuş aləmin və onun sərt qanunlarının dəyişdirilməsinin nəsə təsəvvür olunmadığı bu feodal-patriarxal quruluşunun insanında yeniliyin qığılçımları baş qaldırır və oğlunu bilik almaq məqsədilə Qori seminariyasına göndərməyi lazım bilir" (Eradze, 2015, p. 12). Tədqiqatçı əsərin ruhunu yaxşı duymuş və Cahandar ağanın Göytəpənin çar kazaklarından qorumasının əsl səbəblərini doğru müəyyənləşdirmişdir. Cahandar ağa yeni qaydalara uyğunlaşmaq istəmir, ancaq onu da görür ki, zaman köhnə qaydalarla yaşamağa da imkan vermir. Yazıçının daim coşğun, çılgın Kür çayını zamanın rəmzi kimi verməsini də ayrıca qeyd edir. Bir sözlə, Leyla Eradze İ.Şıxlının *Dəli Kür* romanını Azərbaycan nəsrinin ən sanballı əsərlərindən biri kimi yüksək qiymətləndirmiş və gürcü

ədəbiyyatında bu prosesləri əks etdirən hər hansı bir əsərin hələ yazılmadığına təəssüf etdiyini bildirmişdir (Eradze, 2015, p. 12).

Leyla Eradze əsərlərində Qori seminariyasını bitirmiş, bir müddət Tiflisdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan yazıçısı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəri, tənqidi realizmin, alleqorik dram janrının və yeni tipli ictimai satiranın yaradıcısı, Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin böyük ustadı kimi tanınan, həmçinin Azərbaycanda və Şərqdə feminizm, qadın və kişi hüquqları bərabərliyi ideologiyasının əsasını qoymuş ictimai xadim Mirzə Cəlil Məmməd-quluzadədən də bəhs etmiş və onun “Eşşəyin itməkliyi” əsərini gürcü dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının peşəkar mütərcimi, tədqiqatçısı və təbliğatçısı olan Leyla Eradze 1977-ci ildə *Dostluq – könüldən-könülə körpüdür* adlı monoqrafiyasını “Sovet Gürcüstanı” Gürcüstan SSR Dövlət Nəşriyyatında gürcü dilində çap etdirmişdir. Bu əsər həm elmi, həm də mənəvi baxımdan Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi əlaqələrinin mühüm mərhələsini əks etdirən sanballı bir tədqiqat kimi qəbul olunmuşdur.

Professor Mədəd Çobanov Tbilisidə nəşr olunan “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin 16 mart 1978-ci il tarixli №32 (7872) sayında dərc etdirdiyi eyniadlı məqaləsində Leyla Eradzenin *Dostluq – könüldən-könülə körpüdür* kitabı haqqında geniş məlumat vermiş və bu əsəri “gürcü oxucuları üçün ən qiymətli hədiyyə” adlandırmışdır. Professor M.Çobanovun yazdığına görə, monoqrafiya Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi əlaqələrinin müxtəlif mərhələlərini əhatə edən sistemli və elmi yanaşma ilə diqqət çəkir (Çobanov, 1978).

Kitabın birinci fəslı, “Gürcü–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixi kökləri” adlanır və burada iki xalqın ədəbi əlaqələrinin qədim tarixi mənbələrinə, qarşılıqlı mədəni təsir və ədəbi mübadilənin ilkin mərhələlərinə dair yığcam, lakin dərin təhlil aparılmışdır.

İkinci fəsil “Gürcü–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin sovet dövrü”nə həsr olunmuşdur. Bu hissədə sovet ideoloji məkanında qarşılıqlı mədəniyyət siyasəti, ədəbi təşkilatların əməkdaşlığı və birgə yaradıcılıq layihələri elmi faktlarla təsvir olunur.

Üçüncü fəsil Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* poemasının Azərbaycan dilinə tərcümə tarixinə həsr edilmişdir. Burada müəllif tərcümələrin mərhələlərini, ədəbi üslubun qorunması məsələlərini və Rustaveli irsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini təhlil edir.

Dördüncü fəsil “Gürcü mətbuatı səhifələrində Azərbaycan mövzusu” adlanır. Bu bölmədə əsas diqqət Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinin gürcü dilinə tərcüməsi, səhnə adaptasiyaları və gürcü ədəbi tənqidində tutduğu yerə yönəldilmişdir. Leyla Eradze burada M. F. Axundzadənin Tiflis ictimai mühitinə yaxınlığını və onun yaradıcılığının formalaşmasında bu mühitin rolunu elmi əsaslarla izah edir.

Beşinci fəsil məşhur Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının *Dəli Kür* romanının geniş təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif romanın ideya-bədii xüsusiyyətlərini, obrazlar sistemini və əsərin tarixi-ictimai kontekstini təhlil etmişdir.

Monoqrafiyanın sonuncu fəslı – “Azərbaycan sovet poeziyasında Gürcüstan mövzusu” isə Səməd Vurğun və Süleyman Rüstəmin yaradıcılığında Gürcüstanın bədii obrazını araşdırır. Burada Gürcüstanın poeziyada təkcə coğrafi məkan kimi deyil, həm də dostluq, qardaşlıq və mədəni yaxınlığın rəmzi kimi təqdim olunduğu vurğulanır.

Professor Mədəd Çobanovun yekun fikrinə görə, *Dostluq – könüldən-könülə körpüdür* kitabı təkcə bir monoqrafiya deyil, həm də iki xalqın ədəbi və mənəvi bağlarının elmi əsaslarla təsdiqi, səmimi dostluğun parlaq təzahürüdür (Çobanov, 1978).

Leyla Eradze özünün elmi tədqiqat əsərlərində əslən Gürcüstandan olan görkəmli Azərbaycan ziyalı, məşhur şair, yazıçı, dramaturq, publisist, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, 1934-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banilərindən biri, Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi Abdulla Şaiqin (1881–1959) yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.

O, Abdulla Şaiq haqqında yazdığı iki məqalədən birini Gürcüstanda, digərini isə Azərbaycanda nəşr etdirmişdir. “Abdulla Şaiq Talıbzadənin yaradıcılığında Gürcüstan” adlı birinci məqalə Tbilisidə “Soplis tsxovreba” (“Kənd həyatı”) qəzetinin 1971-ci il 27 aprel sayında, “Abdulla Şaiq və

Gürcüstan” sərlövhəli ikinci məqalə isə Bakıda “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1971-ci il 8 may sayında dərc olunmuşdur. Hər iki məqalədə uşaqlığından etibarən Tiflisin və Borçalı dağlarının ecazkar təbiəti qoynunda, Azərbaycan folklorunun sirli-sehrli nağıl və əfsanə aləminin təsiri altında formalaşmış Abdulla Şaiqin vətənə və xalqa, onun mənəvi və təbii sərvətlərinə duyduğu sonsuz məhəbbət, mənalı və şərəfli ömür yolu, zəngin bədii və elmi yaradıcılığı, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Tanınmış gürcü ədəbiyyatşünas alimi, şair-tərcüməçi və ictimai xadim Leyla Eradze Gürcüstanda yaşayan və yaradan Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığını da daim diqqət mərkəzində saxlamış, onların əsərlərinə mütəmadi müraciət etmiş, lazım gəldikdə tərcümə edərək gürcü oxucularına təqdim etmişdir.

Əzim İsmayılın tərtib etdiyi və 1980-ci ildə Tbilisidəki “Merani” nəşriyyatında çap olunaraq L.Eradze, M.H.Bəxtiyarlı və Ə.İsmayılovdan ibarət redaksiya heyəti tərəfindən oxuculara təqdim edilən *Çəsmə* ədəbi məcmuəsinə Leyla Eradzenin yazdığı “Ön söz”dən məlum olur ki, kitabda Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan aşığı, şair və yazıçılarının, xüsusilə də Tbilisidə Azərbaycan dilində nəşr olunan yeganə mətbu orqan olan “Gürcüstan” qəzetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Çəsmə” ədəbi dərnəyinin üzvlərinin əsərlərindən, eləcə də onların tərcümə etdiyi gürcü yazıçılarının əsərlərindən seçilmiş ən yaxşı nümunələr, maraqlı şeirlər, hekayələr və bir pyes toplanmışdır.

Bu əsərləri birləşdirən əsas ideya – vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik və xalqlar dostluğu ideyasıdır. Leyla Eradze “Ön söz”də yazırdı: “İstər poeziya, istərsə də nəsr nümunələrinin ruhu müasir həyatla sıx bağlıdır. Məcmuədəki hər misranı, hər sətri, hər dialoqu insan idrakının məhsulu kimi götürsək, ona nə qədər zəhmət çəkildiyi, alın təri töküldüyü aydın olar.” (Eradze, 1980, p. 3)

O, “Ön söz”də həmçinin ayrı-ayrı müəllifləri və əsərləri ayrıca təhlil etməməsinin səbəbini “Gürcüstan” qəzetinin redaktoru S.Süleymanovun almanaxa yazdığı geniş “Çaylar ümmanlara qovuşur...” adlı müqəddimənin (Süleymanov, 1980, pp. 4–18) artıq bu məqamları əhatə etməsi ilə izah etmişdir (Eradze, 1980, p. 3).

Ümumiyyətlə, “Gürcüstan” qəzetinin redaksiyası nəzdində yaradılan “Çəsmə” ədəbi birliyinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən L.Eradze həmin məcmuəni qəzetin yaradıcı gənclərlə işi yaxşılaşdırmaq haqqında qərarının parlaq təzahürü kimi dəyərləndirmişdir. O, qəzetin gənc ədəbi qüvvələrə geniş yer verməklə onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına böyük töhfə verdiyini vurğulamışdır.

Leyla Eradze *Çəsmə* ədəbi məcmuəsinə bu faydalı və xeyirxah işin bəhrəsi kimi qiymətləndirmiş və bu şərəfli yolda qələm dostlarına uğurlar arzulamışdır (Eradze, 1980, p. 3). Belə bir ön sözün yazılması, əslində, qonşu xalqın içində milli ədəbiyyatı yaşadan yazıçı və şairlər üçün mənəvi dəstək və böyük stimol olmuşdur.

Leyla Eradze tanınmış ədəbiyyatşünas alim, bacarıqlı və zəhmətkeş bir tədqiqatçı olmaqla yanaşı, həm də istedadlı şair kimi tanınmış və eyni zamanda təcrübəli tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Məqalələri, şeirləri və tərcümələri 1955-ci ildən mətbuatda dərc olunan Leyla Eradze *Mən kitabla gəlirəm* (1975), *Tərazi ilə gəlirəm* (1978), *Şeirlər* (1979), *Aprel bilir* (1987), *Qurtuluş* (1994) və s. şeir toplularının, maraqlı uşaq şeirlərinin, həmçinin *Dostluq – könlüdən-könlə körpüdür* (1977), *Gürcüstan–Azərbaycan ədəbiyyatının tipoloji əlaqələri* (Azərbaycan dilində, 1984) kimi kitabların və bir-birindən dəyərli elmi əsərlərin müəllifidir. Gürcüstan–Azərbaycan mədəniyyətində baş verən mühüm hadisələrə həmişə yaradıcılığı ilə cavab verən Leyla Eradze müntəzəm olaraq səmərəli tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur.

Leyla Eradze ötən əsrin 1970-ci illərinin əvvəllərində tanınmış Azərbaycan şairləri Rəsul Rzanın “Bahar”, Məmməd Rahimin “Oktyabr”, Mirvarid Dilbazinin “Zaman və şair”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Qonaq”, Nigar Rəfibəylinin “Ayrılıq”, Nəbi Xəzrinin “Günbəgün” şeirlərini Azərbaycan dilindən gürcü dilinə tərcümə edərək “მნათები” (“*Mnatebi*” – “İşıq”) adlı aylıq ədəbi-bədii və ictimai-siyasi jurnalın 1972-ci il 9-cu (sentyabr) nömrəsində “Qardaş Respublikanın poeziyası” rubrikası altında çap etdirmişdir (İşıq, 1972).

Həmin illərdən etibarən Leyla Eradze görkəmli Azərbaycan şairi, 1945-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi (1974), “Qırmızı Əmək Bayrağı”

(1975) və “Oktyabr İnqilabı” (1984) ordenləri laureatı, Azərbaycanın xalq şairi (1984), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı (1976) və SSRİ Dövlət mükafatı (1984) laureatı, M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1989), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı (1990), Milli Məclisin üzvü və millət vəkili (1995, 2000), həmçinin 1992–2005-ci illərdə Azərbaycanın ən ali dövlət təltifi olan “İstiqlal” ordeni ilə ilk təltif olunan üç şəxsdən biri — tanınmış ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru (1964), professor (1965), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Bəxtiyar Vahabzadə (1925–2009) ilə də ədəbi yaradıcılıq əlaqələrində olmuş, onun yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmiş və bir neçə şeirini gürcü dilinə tərcümə etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının Gürcüstanla bağlı səhifəsində xüsusi yer tutan “Qonaq” şeirində qonaqpərvərlik, sevgi və doğma yurda bağlılıq kimi ülvə hisslər tərənnüm olunur. Şair qonağın gəlişi ilə evə sevinc və işıq gəldiyini, onunla birlikdə xoşbəxtliyin də gəldiyini ifadə edir. Şeirdə qonaq obrazı sadəcə bir gələn deyil, həm də dost, sırdaş, evə sevinc və istilik gətirən bir varlıq kimi təqdim olunur. Şair qonağın gəlişi ilə evdə yaranan müsbət atmosferi, onunla olan söhbətlərin doğurduğu xoş hissləri və evin işıqlanmasını poetik dillə təsvir edir. Şeirin sonunda isə qonağın yola salınması ilə evdə yaranan kədər və ayrılıq hissi təsirli şəkildə ifadə olunur.

სტუმარი

ვისაც ეგონა, სტუმარი ვარ ამა ქვეყნისა,
მას პატრონობა მიწა-წყლისა აღარ ეღირსა.

ისე ცხოვრობდა, ვით სტუმარი უცხო ბინაზე,
ხელს არ ანძრევდა, უქმად იჯდა სხვების ჯინაზე.

პალტო და ქუდი გასაქცევად მზად ჰქონდა მუდამ,
და რაც გააჩნდა სულ ფლანგავდა, შენახვა სძულდა.

ხვალინდელ დღეზე ფიქრით თავს არ იღლიდა იგი,
დღეის იცოდა იმ სტუმარმა წესი და რიგი.

არ შეგაწყენდათ, სულ ერთავად იყო მდუმარი,
ისე წავიდა ამ ქვეყნიდან, როგორც სტუმარი. (İşıq, 1972, s. 6)

“Qonaq” şeiri, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xas olan sadəlik, səmimiyyət və dərin hisslərlə dolu bir şeirdir. Şeirdəki hər misra qonaqpərvərliyin, dostluğun və doğma yurda bağlılığın yüksək dəyərlərini əks etdirir:

Şeirdən bir parça:

Qonaq gələndə evə nur dolar,

Qonaq gedəndə evdə qəm qalar... (İşıq, 1972, p. 6)

Şair “Qonaq” (İyul, 1956) adlı başqa bir eyniadlı şeirində isə yazmışdır:

"Beş günlük qonağam" - deyib dünyada,

Özünü aparır çoxu qonaqtək.

Ömrünü, gününü verib o bada,

Deyir: "Bu dünyada ancaq kef çəkək!"

Qaydadır, yad evdə axmaq bir qonaq

Yeməyə, içməyə güc verər ancaq. (Vahabzadə, 2008, p. 177)

Leyla Eradze daha sonralar Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən 40-a yaxın poetik və nəsr əsərini gürcü dilinə çevirmiş və ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Azərbaycan şairlərindən Səməd Vurğunun *Şeirlər* (1960), Nəbi Xəzrinin *Xəzərin kənarında* (1965), Nəriman Həsənzadənin *Şeirlər* (1983), həmçinin Süleyman Rüstəm, Cabir Novruz, İsa İsmayılzadə və başqalarının şeirlər kitablarını gürcü dilinə tərcümə etmiş və ayrıca kitab halında oxucuların ixtiyarına

vermişdir. O, həm də Azərbaycan dilindən gürcü dilinə tərcümə etdiyi əsərlər əsasında *Azərbaycan poeziyası antologiyası* (1980), *Azərbaycan şairləri Gürcüstanı vəsf edirlər* (1981) və s. adlı ayrıca kitablar, toplular və məcmuələr tərtib və nəşr etdirmişdir.

Leyla Eradze Azərbaycan ədəbiyyatından bir çox yazıçıların nəsr nümunələrini də gürcü dilinə tərcümə etmişdir. O cümlədən, İsmayıl Şıxlının *Dəli Kür* (1982), Mirzə İbrahimovun *Pərvanə* (1984, D.Qulışvili ilə birlikdə), İlyas Əfəndiyevin *Söyüdlü arx* romanlarını, Həsən Seyidbəylinin “Telefonçu qız” povestini, eləcə də Cəlil Məmmədquluzadənin, İsa Hüseynovun, Ələviyyə Babaye-vanın və digər yazıçıların roman və hekayələr kitablarını gürcü oxucularına təqdim etmişdir.

Həmin kitablar arasında Cəlil Məmmədovun *Ulduzlar sönəndə* hekayələr kitabı xüsusi yer tutur (Məmmədov, 1980). Azərbaycan ədəbiyyatının peşəkar tədqiqatçısı və tərcüməçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Leyla Eradze bu əsəri jurnalist Dmitri Qulisaşvili ilə birlikdə gürcü dilinə çevirərək 1980-ci ildə Tbilisidəki “Nakaduli” nəşriyyatında kütləvi tirajla çap etdirmişdir. Kitabda oxuculara indiyədək “Nuranə” adlı kino povesti və bir çox hekayələri ilə yaxşı tanış olan müəllifin 20-yə yaxın yeni hekayəsi, miniatürləri və mənzum şeirləri təqdim olunmuşdur.

Kitabı oxuculara təqdim edən professor Mədəd Çobanov “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunmuş məqaləsində yazmışdır ki, “tanınmış yazıçı Cəlil Məmmədovun gürcü dilində nəşr olunan bu kitabında insanları maraqlandıran, düşündürən, oxucularda hiss və həyəcan doğuran bədii obrazlar, ümumiləşdirmələr, incə hisslər, dostluqda və sevgidə sadıqlıq motivləri qardaş gürcü oxucularına bədii şəkildə çatdırılmışdır.” Qabaqcıl bəşəriyyətin sülh, azadlıq, bərabərlik və səadət uğrunda mübarizəsini təsvir edən “Missis Narkinskin etüdləri” və “Alov donmur” hekayələri gürcü dilində çox yaxşı səslənir. Nizami Gəncəvinin və Molla Pənah Vaqifin həyatından bədiiliklə yazılmış “Portret” və “Duman içində” hekayələri də məzmunu və bədii tərcümə manerası ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Böyük Vətən müharibəsi illərində alman faşistlərinə qarşı ön cəbhədə qəhrəmanlıqla vuruşan döyüşçülərimizin cəbhə həyatına, onların Vətənimizi və “Qızıl Moskva”-nı qorumaq, onu düşmən zərbəsindən müdafiə etmək üçün silaha sarılmaları səhnələrinə həsr olunmuş “Ürəklər”, “Cəbhədən məktublar”, “Quşlar oxuyarkən” hekayələri də tərcümə olunmuşdur.

Kitaba həmçinin “Gəlirəm, Sagül!”, “Redaktor və Şövqiyyə”, “Nalə”, “Kamilə”, “Odtəkin”, “Zəriflik haqqında hekayə”, “Bəs, sən”, “Filankəs” hekayələri və “Ana ceyran”, “Ayırma”, “Dəniz kimi”, “Sevdim” miniatürləri də daxil edilmişdir. Bir sözlə, professor Mədəd Çobanovun da qeyd etdiyi kimi, yazıçı Cəlil Məmmədovun bu əsərlərində “müasirlərimizin həyatı, əmək qəhrəmanlığı, zəngin və nəcib mədəniyyəti, saflığı öz bədii əksini tapmışdır.” (Çobanov, 1981)

Gürcüstan Yazıçılar İttifaqının sədri Qriqol Abaşidze Azərbaycan ədəbiyyatına Gürcüstanda böyük maraq göstərildiyini və bu işdə Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin memarlarından biri olan L. Eradzenin böyük xidmətləri olduğunu vurğularkən onun adını xüsusi qeyd etmişdir: “Bir çox yazıçılarımız qardaş respublikadan olan qələm yoldaşlarının əsərlərini əsl məhəbbətlə gürcü dilinə tərcümə etmiş və edirlər. Bir sıra şairlərimizin tərcümələrində Süleyman Rüstəmin şeir məcmuəsi, konfrans iştirakçısı Leyla Eradzenin tərcüməsində Mirzə İbrahimovun *Pərvanə* romanı yaxın vaxtlarda çapdan çıxacaqdır.” (Abaşidze, 1980, p. 2)

Leyla Eradze həm də istedadlı şair idi. Onun bir çox lirik və uşaq şeirləri indi də dillər əzbəridir. Şeirləri Azərbaycan, rus, italyan, slovak və digər dillərə tərcümə olunub. Bütün yaradıcılığı ilə özünü Azərbaycan xalqının dostu, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təbliğatçısı kimi sübut edən L. Eradze *Mənə doğmasan, Bakı* şeirlər kitabına yazdığı “Ön söz əvəzinə” adlı yazısında Azərbaycan xalqına doğmalığını və sevgisini belə ifadə etmişdir: “Şüurlu ömrümün böyük bir hissəsini sizinlə – sizin ədəbiyyat və mədəniyyətinizi öyrənməklə keçirmişəm, sizin yazıçılarınızın əsərlərini tərcümə etməklə yuxulmuş, səhərimi açmışam. Qədim mədəniyyətinizə, çoxəsrlik ədəbiyyatınıza məftunam.” (Eradze, 1990, p. 5)

Kitabın adından da göründüyü kimi, Leyla Eradze Azərbaycan xalqına məhəbbətini təkcə tərcümə və elmi yaradıcılıqla deyil, həm də poetik duyğularla ifadə etmişdir. “Mənə doğmasan, Bakı” şeirində Bakını ikinci doğma şəhəri hesab edir — elə bir şəhər ki, birinci qədər doğma və əzizdir. Hər dəfə bu şəhərə gələndə onu iki əli ilə qucaqlayır, doğma qapılarını üzünə açır.

*Çatırıq qocaman
Biləcəriyə,
Bu qədim Keşlədir, keçdi,
Bu da ki...
Sənsən, doğma şəhər, mehriban Bakı...
Hamı mehribanım,
Doğmam, tanışım,
Hamı mən bildiyim
Dildə danışır. (Eradze, 1990, p. 12)*

Leyla Eradzenin doğma şəhəri hesab etdiyi Bakıda uzun müddət yaşaması ona şəhərin canlı obrazını yaratmaq, poetik mənzərəsini çəkmək, gözəl təbiətini, min bir rəngini nümayiş etdirmək imkanı vermişdir. O, böyük ilhamla, sonsuz sevgi və saf məhəbbətlə Bakını tərənnüm etmiş, öz şeirlərinə bütün duyğuların dərinliyini, onun xas səmimiyyətini, romantik coşqusunu qoymuşdur.

“L.Eradzenin Bakıya həsr etdiyi şeirləri səmimi hisslərlə, məhəbbət və heyranlıqla doludur və Bakının şairə xanımına nə qədər yaxın və əziz olduğunu inandırıcı şəkildə sübut edir. Azərbaycan mövzuları gürcü şairəsinin ədəbi-poetik yaradıcılığını yeni obrazlar, süjetlər, bədii ifadə vasitələri ilə bədii cəhətdən zənginləşdirmişdir. L.Eradzenin əsərləri oxuculara daha çox estetik təsir göstərir, onun poetik ustalığından, yüksək istedadından danışır və uydurma boşboğazlıqdan tamamilə məhrumdur.” (Zeynalova, 2018, p. 146)

Leyla Eradzenin lirik “mən”i ilk gənclik illərindən Bakını sevmiş, onunla dil tapmışdır. Hər gələndə küçələrini gəzmiş, qəlb açan insanları ilə hal-əhval tutmuşdur. Lakin hər dəfə gələndə sanki ilk dəfə görüşürlər kimi görüşür, hal-əhval tuturlar. Bu şəhərdə lirik qəhrəmanın min-min xatirəsi var.

*Sən mənim könlümdə
yanan inamsan,
Sən mənim ikinci
doğma anamsan.
Sən mənim həyatda
ən doğma yerim,
Taleyi işıqlı,
eşqi ləkəsiz.
Sən mənim ikinci
tale şəhərim,
Elə birinci tək,
müqəddəs, əziz. (Eradze, 1990, p. 13)*

Maraqlıdır ki, L.Eradzenin *Mənə doğmasan, Bakı* adlı şeirlər toplusunda “Vətən nəğmələri” bölməsinə “Mənim Gürcüstanım”, “Tbilisi” və s. şeirlərlə yanaşı “Doğma Bakım mənim” şeiri, yaxud “Mənim doğmalarım” bölməsinə “Anama”, “Qızıma” şeirləri ilə yanaşı “Dilərə” adlı poetik ithaf daxil edilmişdir. Leyla Eradze həm də görkəmli ictimai xadim kimi tanınmışdır. O, ötən əsrin sonlarında öz ölkəsində başlayan dövlət müstəqilliyi uğrunda azadlıq hərəkatının öncüllərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda həmişə dost və qonşu Azərbaycan xalqının uğuruna, bayramına sevinmiş, qəminə, kədərinə şərik olmuşdur. 1990-cı ilin Qanlı Yanvar günlərində Bakıya gəlmiş, Azərbaycan xalqının yanında olmuş, dərin hüznə başsağlığı vermiş və Tbilisiyə qayıtdıqdan sonra Bakıdakı həqiqətləri gürcü xalqına və dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, məşhur türkoloq, gürcü–Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin tanınmış tədqiqatçısı, məşhur gürcü şairəsi, kamil tərcümələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını Gürcüstanda təbliğ edən təcrübəli diplomat Leyla xanım Eradze XX əsrin ortalarından başlayaraq müntəzəm şəkildə Azərbaycanla əlaqə saxlamış, dəfələrlə Bakıya səfərlər etmiş, Azərbaycanda keçirilən bir çox ədəbi və mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. O, iki qonşu və dost xalq arasındakı ədəbi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə xüsusi səy göstərmiş, fəal ictimai xadim kimi tanınmış və Azərbaycan ədəbi mühitində böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur.

Elə buna görə də Leyla Eradze 1981-ci ildə Azərbaycan və gürcü xalqlarının mənəvi yaxınlaşmasının təşviqində, mənsub olduqları xalqların mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasında, Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında göstərdiyi böyük xidmətlərə görə “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdür. Leyla xanım görkəmli ədəbiyyatşünas alim, lirik şairə, bacarıqlı tərcüməçi, tanınmış ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də təcrübəli diplomat idi. Bu, onun ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə də sıx bağlı idi.

Leyla Eradze ömrünün son illərini Azərbaycanda, Bakıda keçirmişdir. O, 1995-ci ildə suveren Gürcüstan Respublikasının Azərbaycan Respublikasında səfirliyinin açıldığı ilk günlərdən 1-ci katib, mədəniyyət məsələləri üzrə attaşə (1995–1998) vəzifəsində çalışmış, Gürcüstanın Azərbaycanla mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafı məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Ömrünün sonuna qədər bu diplomatik missiyanı şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirən Leyla Eradze Azərbaycan ədəbiyyatının alovlu təbliğatçılarından və qızgın tərcüməçilərindən birinə çevrilmişdir. Əslində bu missiya uzun illər ərzində onun yaradıcılığında həyata keçirilmiş, indi isə ona sanki sadəcə rəsmi status verilmişdi. Səfirlikdə I katib vəzifəsində işlədiyi üç il ərzində o, xeyli işlər görmüş, tez-tez Gürcüstanın mədəniyyət xadimlərinin Azərbaycana qastrollarını təşkil etmiş, bir neçə dəfə Qax və Marneuli rayonlarına səfər etmiş, elm, maarif və mədəniyyət xadimləri ilə görüşlər keçirmiş, çox sayda müsahibələr vermiş, məqalələr dərc etdirmişdir. Ən əsası isə “Azərbaycan–Gürcüstan Dostluq Cəmiyyəti”ni yaratmışdır.

Təəssüf ki, Leyla Eradze 1998-ci il yanvarın 30-da vəfat etmiş, haqqın dərgahına qovuşmuşdur. Sonralar həmin cəmiyyətin fəaliyyəti, təəssüf ki, davam etdirilməmişdir.

Nəticə

Bir sözlə, Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi, professor Leyla Eradzenin yaradıcılığında Azərbaycan, filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanovun yaradıcılığında isə Gürcüstan mövzusunun xüsusi yer tutması, hər iki xalqın mədəni və mənəvi irsinin ortaya çıxarılması ilə yanaşı, ədəbi əlaqələrin çoxcəhətliliyini, qarşılıqlı təsir və zənginləşmə prosesini sürətləndirmişdir. Hər iki alim öz araşdırmalarında bu tendensiyanı yaşadaraq qədimdən davam edən dostluq əlaqələrini yeni bir mərhələyə daşımışlar. Onlar Azərbaycan və gürcü xalqlarının mənəvi yaxınlaşmasına yönəlmiş bir sıra elmi monoqrafiyalar, ədəbi-tənqidi əsərlər və məqalələr yazmışlar. Bu çoxsaylı əsərlər bu gün də elmi aktuallığını itirməmiş, əksinə, müasir dövrdə yeni və daha böyük əhəmiyyət kəsb edərək müəlliflərinin elmdə uzunömürlülüyünü təmin etmişdir. Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun bədii ədəbiyyatda təəcəssümü bu iki alimin yaradıcılığında yeni müstəviyə keçmiş, elmi təfəkkürdə öz geniş əksini tapmış və beləliklə, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri daha da zənginləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abaşidze, Q. (1980, noyabr 4). Ümumittifaq konfransı haqqında. *Kommunist qəzeti*, 2.
2. Abdulla, A. (1976, mart 30). Dostluq müqaviləsi. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 38 (7548).
3. Azərbaycanca–gürcücə qısa danışiq lüğəti. (1977/1991/2000). M.Çobanov və M.Çinçaladze (tərtib edənlər). Qanatileba.
4. Beynəlmiləlçi poeziya gecəsinin iştirakçılarının ürək sözləri. (1978, fevral 18). *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*.
5. Cangidze, V., & İsmayilli, Ə. (1978, noyabr 21). Dostluq nəğmələri. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 139 (7979).
6. *Çeşmə* (Ədəbi məcmuə). (1980). L. Eradze, M. H. Bəxtiyarlı, & Ə. İsmayilli (red. heyəti); Ə.
7. İsmayilli (tərtib edən); L. Eradze (ön söz müəllifi); S. Süleymanov (“Çaylar ümmanlara qovuşur...” adlı müqəddimə). Merani.
8. Çobanov, M. N. (1981, may 22). Ulduzlar sönəndə. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 21 (8948).

9. Çobanov, M. (1978, mart 16). Dostluq – könüldən-könülə körpüdür (L.Eradzenin eyniadlı kitabı haqqında). *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 32 (7872).
10. Çobanov, M. (2008). *Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri: Məqalələr toplusu*. Borçalı.
11. *Dostluq nəğmələri* (Azərbaycan sovet şairləri Gürcüstan haqqında). (1978). M.Çobanov (tərtib edən); L. Eradze (tərcüməçi); B. Vahabzadə (ön söz müəllifi); Q. Abaşıdze (redaktor). Merani.
12. Eradze, L. (1980). Ön söz. *İçində Çəsmə* (Ədəbi məcmuə; L.Eradze, M.H.Bəxtiyarlı, & Ə.İsmayılı, red. heyəti; Ə. İsmayılı, tərtib edən). Merani.
13. Eradze, L. (2015, yanvar 4). Azərbaycan nəsrində gürcü mövzusu. *Üç nöqtə qəzeti*, 12.
14. Eradze, L. (1977). *Dostluq – könüldən könülə körpüdür (Gürcüstan–Azərbaycan ədəbi əlaqələri)*. *Megobroba gzaad da khidad* [ქართული-აზერბაიჯანული lit. urtiertoba].
15. Eradze, L. (1971, aprel 27). Gürcüstan Abdulla Şaiq Talıbzadənin yaradıcılığında. *Soplistxovreba* [Kənd həyatı] qəzeti.
16. Eradze, L. (1995). *Mirzə Şafi Vazeh / მირზა შაფივაზე*.
17. Eradze, L. (1990). *Mənə doğmasan, Bakı* (M. Namaz, red.). Gənclik.
18. Eradze, L. (1970). Səməd Vurğun və Gürcüstan. *Azərbaycan jurnalı*, (10), 197–203.
19. Eradze, L. (1971, may 8). Abdulla Şaiq və Gürcüstan. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 8–9.
20. Eradze, L. (1980). *Bir baxırıq günəşə* (D. Əliyeva, tərc.; Ağasəfa, red.). Yazıçı.
21. Əbdülrəhmanlı, N., & Xubanlı, F. (1989, may 24). Lügətçiliyə yeni hədiyyə. *Azərbaycan müəllimi qəzeti*, 40 (6822).
22. Əliyeva, D. (1975). “Koroğlu”nun gürcü variantı. *Elm və həyat jurnalı*, (11), 28–29.
23. Əliyeva, D. (1978a). “Xosrov və Şirin” gürcü ədəbiyyatında. *Elm və həyat jurnalı*, (12), 26–27.
24. Əliyeva, D. (1978b). Nizami əsərləri gürcü dilində (“Xosrov və Şirin”). *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri* (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), (4), 8–20.
25. Əliyeva, D. (1981, oktyabr 2). Nizami və gürcü ədəbiyyatı. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*.
26. Əliyeva, D. (1984). *Nizami və Gürcüstan* [Doktorluq dissertasiyası].
27. Əliyeva, D. (2006). Şota Rustaveli və onun “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri. *İçində Ş.*
28. Rustaveli, *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* (s. 4–8). Avrasiya Press.
29. Əliyeva, D. (1981). *Ürək bir – dilək bir*. Yazıçı.
30. *İşıq [Mnatobi]* jurnalı. (1972, sentyabr). Gürcü dilində, 9, 3–12.
31. *Kür Xəzərə qovuşur* (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr). (1988). Yazıçı.
32. Məmmədov, A. (1978, aprel 10). Səməd Vurğun və Gürcüstan. *Qələbə bayrağı qəzeti* (Bolnisi), 45 (4044).
33. Məmmədov, Ş. (1980, yanvar 4). Qardaşlıq rəmzi kimi. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 1 (1876).
34. Musayev, D. (1977, oktyabr 11). Sevirəm Gürcüstanı. *Qızıl bayraq qəzeti*, 122 (3804); həmçinin
35. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti* (1978, fevral 25).
36. Nəzərli, S. (1977, may 26). Sevirəm Gürcüstanı. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 63 (7748).
37. Osmanlı, S. (2012, may 15). Dilarə Əliyeva–Leyla Eradze dostluğu: Azərbaycan–Gürcüstan mədəni əlaqələrinin parlaq səhifəsi. *525-ci qəzet*.
38. *Sevirəm Gürcüstanı* (Almanax: Azərbaycan şairləri Gürcüstan haqqında). (1977). M.Çobanov (tərtib edən). Azərənəşr.
39. *Sevirəm Gürcüstanı*. (1982). *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası* (Cild 6, “Gürcüstan SSR”, 135).
40. Süleymanov, S. (1980). Çəsmələr ümmanlara qovuşur. *İçində Çəsmə* (Ədəbi məcmuə; L. Eradze,
41. M. H. Bəxtiyarlı, & Ə. İsmayılı, red. heyəti; Ə. İsmayılı, tərtib edən, 4–18). Merani.
42. Vahabzadə, B. (2008). *Əsərləri* (12 cildə, Cild 1). Elm.
43. Vurğun, S. (1958). *Rçeuili* [Seçilmiş əsərlər] (L.Eradze, tərc.; V.Cavakhadze, red.).
44. Zeynalova, K. (2018). Xatirələrdə yaşamağa haqqı olanlar. *İçində Risalə: Araşdırmalar toplusu* (14-cü kitab, 144–148). Elm və Təhsil.

Daxil oldu: 10.06.2025

Qəbul edildi: 04.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/48-64>

Şahin Akifli

Istanbul Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0002-6894-5169>

akiflisahin@gmail.com

Termal və tibbi resurslar işığında Azərbaycanda yeni sağlamlıq turizmi marşrutu

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın zəngin termal və müalicəvi resurslarının sağlamlıq turizmi baxımından potensialı və bu potensialın səmərəli qiymətləndirilməsi üçün yeni turizm marşrutlarının yaradılmasının zəruriliyi araşdırılır. Azərbaycan geotermal sərvətlərlə zəngin ölkədir və xüsusilə onun isti bulaqları və təbii mineral suları sağlamlıq turizmi baxımından mühüm cazibə mərkəzinə çevrilib. Ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşən istilik ehtiyatları müxtəlif dəri xəstəliklərinin, revmatik xəstəliklərin və stresslə bağlı sağlamlıq problemlərinin müalicəsində istifadə olunur. Məqalədə Azərbaycanda mövcud sağlamlıq turizmi infrastrukturunu təhlil edilir və xidmət keyfiyyətinin, əlçatanlığın və təbliğat tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi zərurətinə diqqət çəkilir. Bundan əlavə, beynəlxalq sağlamlıq turizmi bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün kompleks marşrut strategiyası təklif olunur. Bu strategiya termal və tibbi resursların yerləşdiyi yerləri nəzərə almaqla regional əsasda yeni sağlamlıq turizmi marşrutlarını müəyyən etmək və integrasiya etmək məqsədi daşıyır. Sağlamlıq turizminin davamlılıq və artan məşğulluq imkanları baxımından yerli iqtisadiyyata verdiyi töhfə də məqalənin mühüm mövzuları arasındadır. Bundan əlavə, Azərbaycanın mədəni və təbii sərvətlərini sağlamlıq turizmi ilə birləşdirərək turistlərə çoxölçülü təcrübələr təqdim oluna biləcəyi vurğulanır. Nəticə etibarilə, məqalədə bildirilir ki, Azərbaycanın sağlamlıq turizmi sahəsində rəqabətqabiliyyətli ölkəyə çevrilməsi üçün termal və tibbi resurslar elmi əsaslarla qiymətləndirilməli, infrastruktur təkmilləşdirilməli və strateji marketing fəaliyyətləri artırılmalıdır.

Açar sözlər: sağlamlıq turizmi, tibbi turizm, termal turizm, Azərbaycanda sağlamlıq turizmi, Azərbaycan sağlamlıq turizmində mövcud vəziyyət

Shahin Akifli

Istanbul University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0002-6894-5169>

akiflisahin@gmail.com

A New Health Tourism Route in Azerbaijan in Light of Thermal and Medical Resources

Abstract

This article examines the potential of Azerbaijan's rich thermal and medical resources for health tourism, as well as the necessity of creating new tourism routes for the effective utilization of this potential. Azerbaijan is a country rich in geothermal resources, and especially its thermal springs and natural mineral waters have become important centers of attraction for health tourism. Thermal springs located in different regions of the country are used in the treatment of various skin diseases, rheumatic disorders, and stress-related health problems. The article analyzes the existing health tourism infrastructure in Azerbaijan and highlights the need to improve service quality, accessibility, and promotional activities. Furthermore, a comprehensive routing strategy is proposed to increase competitiveness in the international health tourism market. This strategy aims to identify and integrate

new health tourism routes on a regional basis, taking into account the location of thermal and medical resources.

In terms of sustainability, health tourism's contribution to the local economy and the creation of employment opportunities are among the important topics discussed. In addition, it is emphasized that Azerbaijan's cultural and natural richness can be combined with health tourism to offer tourists multidimensional experiences.

In conclusion, the article states that for Azerbaijan to become a competitive destination in the field of health tourism, thermal and medical resources should be evaluated on a scientific basis, infrastructure should be improved, and strategic marketing activities should be strengthened.

Keywords: *health tourism, medical tourism, thermal tourism, health tourism in Azerbaijan, current situation of health tourism in Azerbaijan*

Giriş

Tibbi turizm xəstələrin adətən öz ölkələrində mövcud olan xidmətlərdən daha münasib qiymətə, daha əlçatan və ya daha keyfiyyətli tibbi müalicə və sağlamlıq xidmətləri almaq məqsədilə regional və beynəlxalq sərhədləri aşaraq səyahət etdikləri çoxşaxəli bir fenomendir (Kurçer & Civelek, 2022; Kabak & Sevim, 2024). Mahiyyət etibarilə bu fenomen yalnız cərrahi və seçməli prosedurlar üçün səyahəti deyil, həmçinin *wellness* xidmətləri və reabilitasiya terapiyalarını əhatə edən daha geniş xidmət spektrini özündə birləşdirir və beləliklə ənənəvi səhiyyə xidmətləri ilə turizm sənayesinin funksiyalarını integrasiya edir (Taufik & Sulistiadi, 2018; Lunt et al., 2010).

Tibbi turizmin əsas hərəkətverici qüvvəsi xərc-effektivlik axtarışıdır ki, bu da keyfiyyətdən imtina etmədən xərcin azaldılmasını nəzərdə tutur. Bir çox xəstə öz ölkəsindəki yüksək səhiyyə xərcləri, uzun gözləmə müddətləri və müasir tibbi texnologiyalara məhdud çıxış səbəbindən xarici müalicəni üstün tutur (Fisher & Sood, 2014). Nəqliyyat və kommunikasiya sahəsindəki texnoloji inkişaf bu hərəkəti xeyli asanlaşdırmışdır; xüsusilə internet platformaları xidmət təminatçılarının qlobal səviyyədə marketinq aparmasına və potensial xəstələrin müalicə seçimləri, təminatçıların akkreditasiya məlumatları və rəylərə rahat çıxışına şərait yaratmışdır (Lunt et al., 2010).

Bu proses yalnız iqtisadi və texnoloji amilləri deyil, həm də qloballaşmanın və səhiyyə xidməti idarəçiliyinin ümumi meyillərini əks etdirir. Beynəlxalq səhiyyə təşkilatları və klinikalar tibbi turistləri cəlb etmək üçün strateji marketinq qarışıqlarını və xidmət modellərini yenidən formalaşdıraraq qlobal rəqabətdə mövqe qazanırlar (Kabak & Sevim, 2024). Bu inkişaf siyasətçiləri sərhədlərarası səhiyyə xidməti təminatına dair tənzimləyici çərçivələri nəzərdən keçirməyə çağırır ki, sürətlə böyüyən sektorda keyfiyyət, etik normalar və xəstə təhlükəsizliyi prioritet qalmağa davam etsin (Cohen, 2012).

Tibbi turizmin həm faydaları, həm də çətinlikləri mövcuddur. Beynəlxalq xəstə axını resursların bölgüsündə rəqabət təzyiqləri yarada və səhiyyə xidmətlərinin ardıcılığı, eləcə də sosial-iqtisadi ədalət mövzularında narahatlıqlara səbəb ola bilər (Taufik & Sulistiadi, 2018; Johnston et al., 2010). Akademik və siyasət yönümlü tədqiqatlar tibbi turizmin faydalarını ictimai sağlamlıq məqsədləri və etik tibbi praktikalarla uzlaşdırma yollarını araşdırmağa davam edir (Singh et al., 2024).

Tibbi turizm marşrutları təkcə tibbi xidmətlərin təmin edilməsini deyil, həm də turizmə bağlı əlavə faydaların təşkili vasitəsilə xəstələri xidmət təminatçıları ilə birləşdirmə qabiliyyəti ilə seçilir. Bu integrasiya həm mənşə, həm də qəbul edən ölkələrə iqtisadi, səhiyyə və infrastruktur baxımından əhəmiyyətli töhfələr verir. Səhiyyə infrastrukturuna, vasitəçilərə və əlaqəli xidmətlərə edilən sərmayələr ölkələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına və ümumi turizm məhsulunun inkişafına gətirib çıxara bilər (Momeni et al., 2021; James, 2011; Behrmann & Smith, 2010; Kim & Hyun, 2022). Bundan əlavə, tibbi turizm yerli səhiyyə sistemlərinin keyfiyyət göstəricilərini yüksəldə və tibbi xidmət təkliflərinin genişlənməsinə stimula verə bilər; lakin bu proses yerli əhalinin yüksək keyfiyyətli baxıma çıxışının təmin edilməsi ilə balanslaşdırılmalıdır (Dang et al., 2020; Labonté et al., 2017; Johnston et al., 2010).

Azərbaycan təbii mineral ehtiyatları, zəngin mədəni irsi və Avropa–Asiya kəsişməsində yerləşməsi kimi strateji üstünlükləri sayəsində tibbi turizm sahəsində inkişaf üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu potensial hökumət təşəbbüsləri, sağlamlıq infrastrukturunun turizm elementləri ilə

integrasiyası və səhiyyə texnologiyalarında əldə olunan irəliləyişlərlə gücləndirilə bilər. Lakin mövcud maneələrin aradan qaldırılması üçün məqsədyönlü idarəetmə və strategiyalar tələb olunur.

Azərbaycan tibbi turizm sektorunda rəqabətə davamlı oyunçu kimi meydana çıxmaq üçün zəruri olan əsas elementlərə malikdir. Müxtəlif təbii sərvətləri, zəngin mədəni quruluşu, strateji hökumət təşəbbüsləri və səhiyyə texnologiyalarında irəliləyişlərlə ölkə tibbi turizm destinasiyası kimi görünmə qabiliyyətini və cəlbediciliyini artırmaq üçün bu güclü tərəflərdən istifadə edə bilər. Bununla belə, mövcud maneələri aradan qaldırmaq və bu böyüyən sektorun bütün potensialını reallaşdırmaq üçün effektiv idarəetmə və məqsədyönlü strategiyalar vacibdir.

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın sürətlə inkişaf edən turizm sektorunda əhəmiyyətli potensiala malik olan tibbi turizmin təsirlərini vurğulamaq və istehlakçılar üçün yeni bir sağlamlıq marşrutu təklif etməkdir. Təklif olunan marşrutun davamlılığı, iqtisadi töhfəsi və regional inkişaf potensialı qiymətləndiriləcək və tibbi turizmin Azərbaycanın turizm strategiyaları içərisindəki yeri analiz ediləcəkdir.

Dünyada Sağlamlıq Turizmi

Tibbi turizmin mövcud vəziyyəti müxtəlif ölkələrin səhiyyə sistemlərinə, iqtisadiyyatlarına və sosial dinamikalarına təsir edən, getdikcə artan qlobal bir hadisəni əks etdirir. Tibbi turizm, insanların adətən daha aşağı xərclər, qısa gözləmə müddətləri və öz ölkələrində mövcud olmayan xüsusi prosedurlara çıxış imkanı kimi amillər səbəbindən tibbi xidmət almaq üçün öz ölkələrindən kənara səyahət etmələrini nəzərdə tutur (Yıldız & Khan, 2019).

Son proqnozlar göstərir ki, qlobal tibbi turizm bazarı 2027-ci ilə qədər təxminən 207,9 milyard ABŞ dollarına çata bilər və xüsusilə inkişaf etməkdə olan regionlardakı yerli iqtisadiyyatlar üçün yaratdığı imkanların və maliyyə əhəmiyyətinin altını cızır (Cajiao, 2023).

Türkiyə, Meksika, Tailand və Malayziya kimi ölkələr inkişaf etmiş tibbi texnologiyalarına, ixtisaslı tibb mütəxəssislərinə və rəqabətə davamlı qiymətlərinə görə tibbi turizm istiqamətləri kimi önə çıxmışdır (Collins et al., 2022; Mishra & Sharma, 2021). Məsələn, Türkiyə, kosmetik cərrahiyyədən tutmuş mürəkkəb tibbi prosedurlara qədər müxtəlif müalicələr axtaran beynəlxalq xəstələr üçün münasib qiymətləri və xidmət keyfiyyəti ilə özünü əlverişli seçim kimi mövqeləndirmişdir (Dağ et al., 2024). Bundan əlavə, Karib hövzəsi və Mərkəzi Amerika ölkələri də bu bazarda getdikcə daha çox iştirak etməyə başlayır; Kosta Rika və Qvatemala kimi istiqamətlər aşağı əməliyyat xərclərindən istifadə edərək xarici xəstələri cəlb edirlər (Ceron et al., 2019).

Bununla belə, tibbi turizmin sürətli inkişafı mühüm etik və tənzimləyici narahatlıqları da özü ilə gətirir. Xidmətlərə olan yüksək tələbat, resursların yerli xəstələr hesabına tibbi turistlərə yönəldirilməsinə səbəb ola bilər və nəticədə yerli əhəlinin səhiyyə xidmətlərinə çıxışında bərabərsizlik yarada bilər (Chen & Flood, 2013).

Bir çox tibbi turizm təşəbbüslərinin xüsusişdirilmiş xarakteri, xüsusilə aşağı və orta gəlirli ölkələrdə — yerli sakinlərin turistlər üçün nəzərdə tutulmuş texnoloji yeniliklərdən və yaxşılaşdırılmış xidmətlərdən faydalana bilmədiyi hallarda — səhiyyədə ədalətlik məsələlərini gündəmə gətirir (Wahed, 2015). Akademik ədəbiyyat tibbi turizmin yerli sistemləri qorumaqla yanaşı, bərabərlik əsaslı səhiyyə faydalarını təşviq edə bilməsi üçün güclü tənzimləyici çərçivələrin zəruriliyini vurğulayır (Chen & Flood, 2013; Turner, 2010).

Eyni zamanda, tibbi turizm vasitəçilərinin — yəni xəstələrin tibbi səyahətin mürəkkəbliyində yön tapmasına yardım edən təşkilatların — rolu da diqqət çəkir. Bu vasitəçilər xəstə təcrübəsini asanlaşdırmaq baxımından mühüm rol oynayırlar; lakin onların fəaliyyəti çox vaxt şəffaflıqdan məhrum olur, bu isə məlumatlı razılıq və müalicə davamlılığı ilə bağlı potensial risklər yaradır (Snyder et al., 2011). Bu vasitəçilər üçün aydın fəaliyyət standartlarının və akkreditasiyanın yaradılması, əməliyyatöncəsi qeyri-kafi qiymətləndirmələrdən və əməliyyatsonrası qayğının zəifliyindən irəli gələn fəsadlar da daxil olmaqla, səhiyyə turizmi ilə bağlı risklərin azaldılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Turner, 2010).

Dünyada ən məşhur sağlamlıq turizmi istiqamətləri

Tibbi turizmin mövcud mənzərəsi, hər biri özünəməxsus səhiyyə xidmətləri və üstünlükləri ilə seçilən, yüksək tələbat görən müxtəlif istiqamətlərlə xarakterizə olunur. Bu sektorun aparıcı ölkələri arasında Hindistan, Tailand, Meksika və Kosta Rika yer alır; bu ölkələr münasib qiymətlər, keyfiyyətli tibbi xidmət və ixtisaslaşmış müalicə üsullarının mövcudluğu ilə tanınmışdır.

Hindistan, yüksək ixtisaslı tibb mütəxəssislərinin, qabaqcıl texnologiyanın və Qərb ölkələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı xərclərin birləşməsi sayəsində aparıcı tibbi turizm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkəyə artan sayda tibbi turist axını, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 90%-ə qədər daha ucuz ola bilən əməliyyat və müalicə qiymətləri ilə əlaqələndirilir (Mahida, 2024). Son hesabatlara əsasən, Hindistan sağlamlıq turizmi bazarlarında yeddinci yeri tutur, 560.000-dən artıq tibbi turist qəbul etmiş və təxminən 16,3 milyard ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir (Mahida, 2024).

Tailand, estetik cərrahiyyə, diş müalicəsi və sağlam həyat tərzı proqramları da daxil olmaqla geniş xidmət spektri ilə diqqət çəkən digər aparıcı tibbi turizm istiqamətidir. Ölkə güclü səhiyyə sistemi və beynəlxalq standartlara uyğun akkreditə olunmuş tibb müəssisələri ilə fərqlənir. Dil bacarıqları və tibbi xidmətin turizm təcrübələri ilə birləşdirilməsi kimi amillər Tailandın beynəlxalq xəstələr arasındakı cəlbədiciliyini daha da artırır (Chandran et al., 2020; Cormany & Baloglu, 2011). Ölkədəki xəstəxanalar tez-tez səhiyyə xidmətlərini aktiv şəkildə tanıdır və bu, Tailandın tibbi turizm sahəsindəki rəqabət üstünlüyünü gücləndirir.

Meksika, xüsusilə diş müalicəsi və cərrahi əməliyyatlar üçün münasib qiymətli səhiyyə xidmətləri axtaran, Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadadan gələn çoxsaylı xəstələri özünə cəlb edir (Reddy et al., 2010). ABŞ bazarına olan coğrafi yaxınlıq, uyğun məzənnə və aşağı tibbi xidmət xərcləri bu populyarlığın artmasında mühüm rol oynayır. Meksikadakı tibbi turizm əsasən fərqli bir demoqrafik qrupa yönəlmişdir və həm xidmət keyfiyyətini, həm də mədəni yaxınlığı ön plana çıxarır (Reddy et al., 2010).

Kosta Rika da, xüsusilə diş müalicəsi, estetik və ortopedik əməliyyatlar kimi tibbi prosedurlar üçün inkişaf etməkdə olan tibbi turizm mərkəzi kimi tanınır. Ölkənin səhiyyə infrastrukturuna əhəmiyyətli investisiya qoyması, rəqabətə davamlı qiymətlərlə yüksək standartlı xidmət təqdim etməsi onun tibbi turizm bazarındakı cəlbədiciliyini artırmışdır (Chandran et al., 2020; Reddy et al., 2010).

Bu əsas istiqamətlərlə yanaşı, müasir tibbi xidmətləri sərfəli qiymətlərlə birləşdirən və son illərdə xüsusilə estetik cərrahiyyə sahəsində nüfuz qazanan Türkiyəni də qeyd etmək lazımdır. Hökumət, Avropa ilə Asiya arasında strateji körpü mövqeyini vurğulayaraq, Türkiyənin tibbi turizm istiqaməti kimi tanılmasını aktiv şəkildə təşviq edir (Collins et al., 2022). Eyni zamanda, Macarıstan və Polşa kimi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri, seçmə xarakterli əməliyyatlar (*elective surgeries*) axtaran xəstələr üçün rəqabətli seçimlər kimi meydana çıxmışdır. Bu ölkələr adətən tarixi turistik məkanları müasir tibbi xidmətlərlə birləşdirərək, həm müalicə, həm də turizm təcrübəsi arayan turistlərə müraciət edirlər (Lubowiecki-Vikuk & Kurkowiak, 2017).

Azərbaycanda sağlamlıq turizmi

Azərbaycan, təbii ehtiyatların zənginliyi, mədəni irsi və Avropa ilə Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən strateji coğrafi mövqeyi sayəsində tibbi turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu imkan, təbii mineral mənbələrin mövcudluğu, dövlət təşəbbüsləri və müasir tibbi təcrübələrin turizm infrastrukturuna inteqrasiyası kimi bir sıra əsas amillərlə vurğulanır.

Azərbaycanın tibbi turizmin inkişafı baxımından ən mühüm üstünlüklərindən biri, müalicəvi xüsusiyyətləri ilə tanınan zəngin mineral sularının müxtəlifliyidir. Aparılmış bir tədqiqat, Azərbaycanın bu qədər bol mineral mənbələrə sahib olmasına baxmayaraq, onların səhiyyə və turizm sahəsində istifadəsinin hələ də məhdudd qaldığını qeyd edir (Zeynal, 2022). Bununla belə, sanatoriya və müalicə mərkəzlərinin yaradılması və yenilənməsi istiqamətində davam edən səylər mövcuddur (Salahlı, 2022). Bu təbii resursların tibbi məqsədlərlə tətbiqi, sağlamlıq müalicələri axtaran turistləri cəlb etmək üçün mühüm baza formalaşdırır və bununla da daha geniş turizm sektorunda niş bazarların yaranmasına şərait yaradır (Aliyev & Gasimovi, 2023).

Bununla yanaşı, Azərbaycanın ekoloji imkanlarının müxtəlifliyi və mədəni irsi, ölkənin turizm cəlbediciliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Müxtəlif flora və fauna, təbii landşaftlar və tarixi məkanlar sağlamlıqla istirahəti birləşdirən ikili məqsədli səyahət imkanları yaradır (Ghanbari et al., 2014; Aliyev & Gasimovi, 2023). Bu sintez, ölkəni yalnız sağlamlıq məqsədli səyahətlər üçün cazibədar istiqamət kimi tanıtmayla qalmır, həm də əlavə xidmətlər vasitəsilə yeni iqtisadi fəaliyyətlər yaradaraq turizm sektorunun ümumi inkişafına töhfə verir (Quliyev, 2020).

Dövlət dəstəyi bu potensialın istifadəsində həyati rol oynayır. Azərbaycan, səhiyyə turizmi də daxil olmaqla müxtəlif turizm növlərinə əlverişli mühit yaratmaq üçün dövlət proqramları və beynəlxalq əməkdaşlıqlar həyata keçirmişdir (Aliyev & Gasimovi, 2023). Müasir tibbi müəssisələrin inkişaf etdirilməsi, xarici müştərilər üçün xəstə nəqliyyat sistemlərinin yaxşılaşdırılması və tibbi səyahətləri asanlaşdıracaq diplomatik əlaqələrin qurulması kimi səhiyyə xidmətləri infrastrukturuna aktiv investisiyalar vacibdir (Dehghan et al., 2021). Bu inkişaf, mövcud global səhiyyə mühiti və xəstələrin səhiyyə xidmətləri səyahətlərində rəqəmsal həllərdən istifadə etməyə artan həssaslığı nəzərə alındıqda, xüsusilə ümidvericidir.

Buna baxmayaraq, sektorun potensialını məhdudlaşdıran çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Müəyyən olunmuş əngəllər arasında kafi olmayan marketinq strategiyaları, yetərsiz beynəlxalq əlaqələr və əhatəli tibbi turizm siyasətlərinin olmaması yer alır (Dehghan et al., 2021). Bu əngəllərin aradan qaldırılması, Azərbaycanda tibbi turizmin strateji inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir və inkişaf edən tibbi turizm ekosistemi yaratmaq üçün hökumət, özəl sektor paydaşları və səhiyyə xidmətləri təminatçılarını əhatə edən əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmanın vacibliyini göstərir.

Təbii müalicəvi sərvətləri ilə Azərbaycan müalicə, profilaktik səhiyyə və reabilitasiya üçün lazımi infrastruktur yaratmışdır. Ölkə daxilində çoxsaylı termal bulaqlar, sanatoriyalar, istirahət müəssisələri, palçıq və mineral su müalicə mərkəzləri, kurort klinikaları və reabilitasiya mərkəzləri yerləşir və həm istirahət, həm də terapevtik xidmətlər təklif edir. Bu əraziləri qorumaq üçün kurort zonaları və əlaqəli infrastruktur da mövcuddur.

Azərbaycanın təbii mənbələri arasında mühüm yer tutan kurort zənginlikləri — mineral sular, şəfalı palçıqlar, uyğun iqlim şəraiti kimi amillər — həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan dəyər daşıyır. Kurortların ixtisaslaşdığı müalicə sahələri, sahib olduqları təbii mənbələrə uyğun şəkildə müəyyənləşir; bu mənbələrdən sağlamlıq turizmi çərçivəsində faydalanmaq, həmçinin iqtisadi faktorların (maliyyə, istehsal gücü, insan resursları və s.) əlverişliliyindən asılıdır. Bu təbii mənbələr xroniki xəstəliklərin müalicəsində, klinik müalicədən sonra bərpa prosesində və ümumi sağlamlığın qorunması və bərpasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan qiymətləndirilən mənbələr arasında mineral sular, müxtəlif çamur növləri, Naftalan yağı, yod-brom və duzlu göllər, fərqli iqlim və landşaft xüsusiyyətləri ilə qumlu çimərliklər yer alır. Kurort mənbələrinin təsnifatında isə insan sağlamlığına təsir edən bütün təbii və balneoloji elementlər nəzərə alınır və müəyyən xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır (tourism.gov.az).

Azərbaycanda sağlamlıq turizmi əsasən sanatoriya və “bataqlıq” xidmətləri üzərində cəmləşdiyi üçün, bu sahədə ixtisaslaşmış müəssisələr xarici turistlər tərəfindən daha çox üstünlük təşkil edir. Ölkəyə sağlamlıq məqsədilə gələn turistlərin böyük bir hissəsi xüsusilə Naftalan yağının müalicəvi xüsusiyyətlərindən faydalanmağa üstünlük verir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2019-cu ildə ölkəni təxminən 3,2 milyon xarici turist ziyarət etmişdir. Bunlardan 2,8 milyondan çoxu turizm məqsədilə gəlmiş və bu rəqəm ümumi ziyarətçilərin %90,3-ünü təşkil etmişdir. Eyni ildə 63.900 nəfər sağlamlıq turizmi çərçivəsində Azərbaycana gəlmişdir. Bu qrupun **42 min nəfəri** Naftalandakı sanatoriya və “bataqlıq” müəssisələrindən istifadə etmişdir; bu isə sağlamlıq məqsədilə gələnlərin %65,7-sinə bərabərdir (DSK Turizm Statistikası, 2020).

2012–2019-cu illər arasında sağlamlıq turizmi məqsədilə ölkəyə səfər edən turistlərin sayına dair statistik məlumatlar Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Sağlamlıq Turizmi Məqsədilə Azərbaycana Səyahət Statistikaı.

İllər	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi gələn sayı (min)	2484.1	2508.9	2297.8	2006.2	2248.8	2696.7	2849.6	3170.4
Turizm məqsədli gələn (min)	1985.9	2129.5	2159.7	1921.9	2044.7	2454.0	2605.3	2863.5
Sağlamlıq turizmi (min)	43.0	46.2	46.3	36.5	41.5	49.1	63.1	63.9
Sağlamlıq turizminin ümumi turizmdəki payı (%)	%2.17	%2.17	%2.14	%1.90	%2.03	%2.00	%2.42	%2.23
Əvvəlki illərə nəzərən artışı					+%6.84	%1.30	+%21	+%1.3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (DSK, 2020).

Azərbaycanın Sağlamlıq Turizmi üzrə Təklif Vəziyyəti

Azərbaycanın əsas sağlamlıq turizmi bazar təkliflərinə Naftalan yağı ilə müalicə, balneoloji müalicə və ümumi sağlamlığın yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş xidmətlər daxildir. Bu sektordakı səhiyyə müəssisələrindən üçü beşulduzlu otel, ikisi dördulduzlu otel, qalanları isə terapevtik məqsədlər üçün sanatoriyalardır. Sağlamlıq turizmi sektorunun mövcud vəziyyətini araşdırmaq daha əhatəli və dərin təhlil tələb edir.

Naftalan yağı 70-dən çox xəstəliyin, xüsusən də dəri, ginekoloji, sinir sistemi, ürək-damar və urologiya xəstəliklərinin müalicəsində təsirli təbii sərvət kimi seçilir. Bu məhsulun beynəlxalq bazarda tanınması üçün tərkibi və keyfiyyəti sertifikatlaşdırılmalıdır. Səhiyyə xidmətlərini inkişaf etdirmək və qlobal sağlamlıq turizmi bazarında daha effektiv iştirak etmək üçün səhiyyə üçün milli standartların yaradılması vacibdir.

Qalaaltı Otel və Spa kompleksi səhiyyə xidmətləri və müalicə təklif edən müasir mərkəz kimi seçilir və bu xüsusiyyətləri sayəsində həm yerli, həm də beynəlxalq turistlərin diqqətini cəlb edir. Müəssisə xüsusi mineral suyundan istifadə edərək sidik yolları, öd yolları və sidik kisəsi daşları, eləcə də həzm sistemi xəstəlikləri üçün effektiv müalicə təklif edir. Müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz olunmuş və təcrübəli səhiyyə işçiləri ilə təmin edilmiş müəssisə qonaqlara yüksək keyfiyyətli xidmət göstərir.

Lənkəran Springs Wellness Resort, 7 quyu və 5 təbii bulaqdan ibarət ümumilikdə 12 aktiv su mənbəyinə əsaslanan sağlamlıq və müalicə xidmətləri təklif edir. Bu su mənbələri temperatur səviyyələrinə görə izotermal, termal və hipertermal olaraq təsnif edilir. Müəssisə qan dövranı, sinir, əzələ-skelet, birləşdirici toxuma, tənəffüs, həzm və metabolik sistem xəstəlikləri, həmçinin dəri və reproduktiv sistem pozuntularının müalicəsini təklif edir.

Qəbələ bölgəsində yerləşən *Qafqaz Thermal & Spa Hotel* Yengicə kəndindən çıxan isti mineral bulaqlardan istifadə edərək sağlamlıq xidmətləri göstərir. Bu termal otel dəri xəstəliklərini, revmatizmi, sümük və oynaq xəstəliklərini müalicə edir, həmçinin spa, istirahət, əyləncə və tur xidmətləri təqdim edir. Otelin böyük bir turizm mərkəzində yerləşməsi ilboyu davamlı turist cəlbediciliyinə töhfə verir.

Kurort Səhmdar Cəmiyyətinin çətri altında fəaliyyət göstərən Abşeron sanatoriyaları əsasən Azərbaycan vətəndaşları üçün əlverişli sağlamlıq və müalicə xidmətləri təqdim edir. Bu sanatoriyalar həmçinin turist qonaqlara terapevtik müalicə proqramları təklif edir. Müalicə almaq istəyən qonaqlar

adətən ən azı 14 gün davam edən paketləri seçirlər. Bu paketlərə yaşayış, müayinə və müalicə xidmətləri, eləcə də gündə üç dəfə tam pansion yemək və digər səhiyyə xidmətləri daxildir. Abşerondakı sağlamlıq mərkəzləri müalicə və bərpa üzrə ixtisaslaşıb. Lakin qabaqcıl spa və wellness xidmətlərinin olmaması xarici turistləri cəlb etməyi çətinləşdirir.

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində yerləşən *Duzdağ* mağaraları, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) bazarına xidmət göstərən ənənəvi sağlamlıq turizmi obyektlərindən biridir. Elmi mənbələr göstərir ki, karst mağaralarında və duz mədənlərində bronxial astma xəstələrini müalicə etmək olduqca təsirlidir. Bu mağaralardakı atmosfer xüsusilə natrium və xlorid ionları ilə zəngindir ki, bu da speleoterapiya vasitəsilə tənəffüs yolları xəstəliklərinin müalicəsində faydalı təsir göstərir. 1979-cu ildən fəaliyyət göstərən bu duz mədənləri həmçinin İtaliya, Macarıstan, Polşa, Almaniya, Ukrayna və Rumıniya kimi ölkələrdə sağlamlıq məqsədləri üçün geniş istifadə olunur.

Tədqiqat

Araşdırmanın Məqsədi

Bu işin əsas məqsədi Azərbaycanın mövcud termal və tibbi sağlamlıq resursları çərçivəsində sağlamlıq turizmi potensialını təhlil edərək, dayanıqlı inkişaf hədəfləri istiqamətində yeni və strateji sağlamlıq turizmi marşrutlarını müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatın əsas hədəfi Azərbaycanın sahib olduğu təbii, termal və tibbi resursları sağlamlıq turizmi kontekstində qiymətləndirərək, mövcud turizm destinasiyalarının hüdudlarından kənarda qalan, hələ kifayət qədər tanınmamış, lakin yüksək potensiala malik bölgələrin sistemli şəkildə müəyyən edilməsidir.

Bu baxımdan, xüsusilə ölkənin Qarabağ və ətraf bölgələrində yerləşən yerli su mənbələri, bataqlıq və mineral suların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır və bu resursların tibbi faydaları elmi məlumatlar əsasında təhlil olunur.

Tədqiqat yalnız resursların fiziki mövcudluğunu deyil, həm də həmin ərazilərin infrastruktur imkanlarını, əlçatanlığını, turistik cəlbediciliyini və dayanıqlılıq potensialını nəzərə alaraq Azərbaycanın sağlamlıq turizminə inteqrasiya oluna biləcək yeni marşrut təkliflərini təqdim etməyi hədəfləyir. Bu kontekstdə yerli əhalinin iştirakı, regional inkişaf imkanları və sağlamlıq turizminə yönəlmiş strateji planlaşdırma kimi çoxölçülü amillər də nəzərə alınır.

Bundan əlavə, ikinci dərəcəli məlumat təhlili vasitəsilə əldə olunan rəsmi statistika, sektor hesabatları və akademik mənbələr işığında Azərbaycanın regional sağlamlıq turizmi bazarındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək və sağlamlıq turizminə dair siyasət və investisiya tövsiyələri hazırlamaq da bu işin prioritet hədəfləri sırasındadır.

Araşdırmada təklif olunacaq yeni marşrut planlamaları ilə həm yerli, həm də beynəlxalq turistlərin gözləntilərinə və ehtiyaclarına uyğun sağlamlıq turizmi vizyonu formalaşdırılması məqsəd qoyulur.

Tədqiqatın nəticəsində Azərbaycanın sağlamlıq turizmi siyasətinə töhfə verəcək yeni destinasiyaların müəyyən edilməsi, milli və beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılması və regional inkişafın dəstəklənməsi hədəflənir.

Metod

Bu tədqiqat, Azərbaycanın termal və tibbi resurslarına əsaslanan sağlamlıq turizmi potensialını qiymətləndirmək məqsədilə keyfiyyət araşdırma metodları çərçivəsində hazırlanmışdır. Tədqiqatda ikinci dərəcəli (sekonder) məlumat təhlili üsulundan istifadə olunmuşdur. Bu yanaşmada mövzu ilə bağlı mövcud məlumat və verilər akademik məqalələr, kitablar, hesabatlar, internet mənbələri və rəsmi statistika qurumları vasitəsilə toplanmışdır. İkinci dərəcəli məlumat təhlili, tədqiqatçının əsas məlumatları özünün toplaması əvəzinə, başqa tədqiqatçı və ya təşkilat tərəfindən əvvəllər toplanmış məlumatlardan istifadə edərək yeni suallara cavab axtardığı bir üsuldur (Johnston, 2014).

Tədqiqat prosesi zamanı xüsusilə Azərbaycan Turizm Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) və Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) kimi etibarlı qurumların yayımladığı statistik məlumatlar və tematik hesabatlar əsas götürülmüşdür. Eyni zamanda, sağlamlıq turizmi, termal turizm və kurort mərkəzləri mövzusunda daha əvvəl aparılmış akademik işlər də təhlil edilmişdir.

Məlumatlar təsviri analiz (descriptive analysis) üsulu ilə incəlenmiş, sağlamlıq turizmi infrastrukturunu, regional paylanma, termal mənbələrin müxtəlifliyi və müalicə xidmətlərinin xüsusiyyətləri mövzuları ətrafında təsnif edilərək şərh olunmuşdur.

Azərbaycan sağlamlıq turizmi baxımından böyük potensiala malik olsa da, hələ də bir çox destinasiya kifayət qədər tanınmamış və kəşf edilməmişdir. Bu bölgələr təbii termal mənbələr, çamur vulkanları və mineral sular kimi unikal xüsusiyyətlərə malik olub, sağlamlıq turizmi baxımından mühüm imkanlar təqdim edir.

İstifadəçilərin əsas seçim nöqtələrinə baxıldıqda, adətən Qəbələ, Lənkəran, Naxçıvan və Naftalan destinasiyaları ön plana çıxır. Seçimlərə uyğun olaraq, müvafiq dövlət və özəl sektor qurumları da bu bölgələrin tanıtımı, inkişafı və investisiyalasdırılmasına diqqət yetirir. Lakin destinasiyaların coğrafi və geoloji xüsusiyyətləri araşdırıldıqda, ən məşhur yerlərlə demək olar ki, eyni xüsusiyyətlərə malik, lakin az tanınan bölgələr də aşkar edilir.

Xüsusilə İkinci Qarabağ Müharibəsində qazanılan qələbədən sonra Qarabağ bölgəsində yeni sağlamlıq turizmi marşrutları yaratmaq mümkündür.

Qarabağ Sağlamlıq Marşrutu

İstisu (Şuşa rayonu)

Azərbaycanın Şuşa rayonunda yerləşən İstisu bölgəsi, əsasən mineral bulaqlar və müalicəvi ehtiyatlarla zəngin olması səbəbindən sağlamlıq turizmi üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu ehtiyatların xüsusiyyətlərini və faydalarını anlamaq, bölgənin strateji mövqeyi ilə yanaşı, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün möhkəm bir çərçivə təmin edir.

İstisu, xüsusilə yüksək kükürd tərkibi və terapevtik vanna və balneoterapiya üçün əlverişli olan spesifik mineral tərkibləri ilə xarakterizə olunan unikal mineral termal bulaqları ilə məşhurdur. Əvvəlki tədqiqatlar bu bulaqların əzələ-skelet və dəri xəstəlikləri kimi müxtəlif sağlamlıq vəziyyətlərində terapevtik effektivliyini sənədləşdirmişdir (Zeynal, 2022). Tarixi və müasir məlumatlar oxşar mineral suların sağlamlığın təşviqində effektivliyini göstərir və alternativ və tamamlayıcı sağlamlıq terapiyaları axtaran həm yerli, həm də beynəlxalq turistləri cəlb etmək potensialını nümayiş etdirir (Salahlı, 2022).

Bundan əlavə, sağlamlıq turizmi qlobal miqyasda inkişaf edərək, sağlamlıq təcrübələrini ənənəvi tibbi müalicələrlə birləşdirmişdir. İnkişaf etməkdə olan trendlər, spa müəssisələrində mövcud olan tibbi xidmətləri tamamlayan, profilaktik sağlamlığa yönəlmiş artan bir segment kimi sağlamlıq turizmini vurğulayır (Lopes & López, 2022; Anaya-Aguilar et al., 2021). İstisu bölgəsi bu tendensiyalarla yaxşı uyğunlaşır və müxtəlif turist demografiyasına xidmət göstərmək üçün təbiətə əsaslanan terapiyalar və tibbi məsləhətlər vasitəsilə sağlamlığa ikiqat diqqət yetirir. Bu terapevtik təkliflərin qarışığı yalnız müalicə axtaran fərdləri deyil, həm də istirahət və cavanlaşma təcrübələri ilə maraqlanan sağlamlıq axtaranları cəlb edə bilər (Szromek & Polok, 2022).

İstisu bölgəsinin ekoloji və ətraf mühit konteksti onun sağlamlıq turizmi potensialında mühüm rol oynayır. Dağlıq ərazi və təmiz təbii mühit sağlamlığa diqqət yetirən səyahətçilər və ekoturizmlə maraqlananlar üçün onun cəlbediciliyini artırır (Dargahov et al., 2024; Dargahov et al., 2023). Turizmin inkişafına ekoloji cəhətdən təmiz yaşayışa ehtiyacın dərk edilməsi, İstisuda sağlamlıq turizminin təşviq edilməsinin təbii mühitin qorunması və uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək üçün dayanıqlı təcrübələri əhatə etməsini göstərir. Bu, ekoloji cəhətdən təmiz yaşayış seçimlərinin təşviqini, ekoturizmin təşkilini və yerli icmaların vahid sağlamlıq və rifah təcrübəsi yaratmaq üçün turizm təşəbbüslərinə cəlb edilməsini əhatə edə bilər (Dargahov et al., 2023).

Nəhayət, bölgədəki tarixi sanatoriya kimi mövcud sağlamlıq infrastrukturunun canlandırılması vacibdir. Bu obyektlər sağlamlıq turistlərinə uyğunlaşdırılmış yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərməklə ümumi ziyarətçi təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla bilər. Azərbaycan turizm infrastrukturuna investisiya qoymağa davam etdikcə, Şuşa bölgəsində əlçatanlıq və xidmətlərin yaxşılaşdırılması ehtimal ki, onu sağlamlıq turizmi üçün cəlbedici bir məkana çevirəcək (İsmayilzadə, 2022; Xanlarzadə & Sədiyev, 2022).

Badamlı (Kəlbəcər rayonu)

Azərbaycanın Badamlı bölgəsi, əsasən müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olduğuna inanılan unikal termal bulaq suları ilə sağlamlıq turizmi üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu isti bulaqların geoloji və kimyəvi xüsusiyyətlərini anlamaq, onların sağlamlıq faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq və turistləri cəlb etmək üçün vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qlobal miqyasda müxtəlif isti bulaqlar terapevtik təsirlərə töhfə verən faydalı birləşmələr ehtiva edir. Məsələn, araşdırmalar göstərir ki, isti bulaqlar unikal kimyəvi mühitlər yaradan müxtəlif mikrob populyasiyalarını ehtiva edə bilər və potensial olaraq onların terapevtik dəyərlərini — məsələn, antimikrob və iltihab əleyhinə xüsusiyyətlərini — artırır (Liu & Suk, 2021; Trabelsi et al., 2016). Belə isti bulaqların terapevtik xüsusiyyətləri yaxşı sənədləşdirilmişdir; termal sular tez-tez dəri xəstəlikləri, oynaq problemləri və ümumi sağlamlıqla əlaqələndirilir (Matz et al., 2003; Sánchez et al., 2020). Bu tapıntılar Badamlı isti bulaqlarının bu cür faydaları əks etdirə biləcəyini göstərir və bunların terapevtik effektivliyini təsdiqləmək üçün geniş hidrogeokimyəvi qiymətləndirmələr vasitəsilə araşdırılmalıdır.

Bundan əlavə, Badamlı kimi bölgələrdə sağlamlıq turizminin dayanıqlılığı sağlam ekoloji təcrübələrin tətbiqi ilə artırıla bilər. Xüsusilə isti bulaqlar kimi təbii sərvətlər ətrafında sağlamlıq turizmi, ekoloji degradasiyanın qarşısını almaq üçün diqqətli idarəetmə tələb edir (Pessot et al., 2021; Bayramlı, 2024). Azərbaycanda turizm sənayesi yerli su ehtiyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və istehlakı və tullantıların istehsalını azaltmaq üçün strategiyalar tələb edir (Əliyev & Süleymanov, 2023; Bayramlı, 2024). Davamlı turizmi vurğulayan siyasətlərin hazırlanması, Badamlı bölgəsini sağlamlıq turizmini təşviq edərkən ekoloji tarazlığı qorumaq üçün bir modelə çevirə bilər.

Minkənd və Qotursu (Laçın rayonu)

Laçın bölgəsində yerləşən Minkənd və Qotursu, xlorid tərkibli mineral suları ilə tanınan sağlamlıq turizmi məkanlarıdır. Bu ərazilərdəki su mənbələri həzm sistemi və metabolik xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Bölgənin infrastrukturunun inkişafı ilə Minkənd və Qotursu gələcəkdə sağlamlıq turizmi baxımından mühüm bir mərkəzə çevrilə bilər.

Laçın bölgəsində yerləşən Minkənd, termal və mineral sular baxımından olduqca zəngin bir yaşayış məntəqəsidir. Minkənd suyunun tərkibindəki karbonat, sulfat, kalsium və maqnezium mineralları sağlamlıq üçün mühüm faydalar təmin edir.

Tibbi təsirləri:

- Həzm sistemi pozğunluqları: Mədə turşuluğunun tənzimlənməsinə, qastrit və bağırsaq funksiyalarının yaxşılaşdırılmasına kömək edir.
- Qaraciyər və öd yolları xəstəlikləri: Qaraciyər funksiyalarını dəstəkləyici təsir göstərir.
- Metabolizmanın tənzimlənməsi: Detoks təsiri sayəsində bədəndəki toksinlərin atılmasını asanlaşdırır.
- Sinir sisteminin sakitləşdirilməsi: Stress, əsəbilik və yuxusuzluq kimi hallarda rahatlaşdırıcı təsir göstərir.

Laçın bölgəsinin digər şəfalı su mənbələrindən biri olan Qotursu, xüsusilə təbii mineral içməli su kimi tanınır və həm içmə, həm də vanna şəklində ənənəvi şəkildə istifadə edilir. Bu suyun əsas tərkib hissələri arasında hidrogen sulfid, bikarbonat, dəmir və maqnezium mineralları mövcuddur.

Tibbi faydaları:

- Revmatik xəstəliklər: Xüsusilə vanna terapiyasında oynaq və əzələ ağrılarına qarşı təsirlidir.
- Dəri xəstəlikləri: Hidrogen sulfid tərkibi sayəsində ekzema və psoriaz (sədəf) kimi dəri problemlərinin müalicəsində faydalıdır.
- Anemiya (qan azlığı): Dəmir tərkibi səbəbindən qan azlığı hallarında dəstəkləyici rol oynaya bilər.
- Tənəffüs yolu xəstəlikləri: Dağ havası və suyun mineralları astma və bronxit kimi xəstəliklərin simptomlarını yüngülləşdirə bilər.

Beləliklə, Minkənd və Qotursu, təbii şəfa mənbələri, təmiz dağ havası və sakit təbiəti ilə Laçın bölgəsinin sağlamlıq turizmi potensialını artıran əsas istiqamətlərdən biri kimi ön plana çıxır.

Qarabağ bölgəsində sağlamlıq turizmi potensialına malik destinasiyaların xüsusiyyətləri Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Qarabağ Bölgəsində Sağlamlıq Turizmi Potensialı Olan Destinasiyaların Xüsusiyyətləri.

Destinasyon	Doğal / Medikal Özellikləri	Kaynak Türü	Geliştiriləbilecek Sağlık Turizmi Türü
İstisu (Şuşa)	Sülfatlı, hidrokarbonatlı və kalsiyumlu termal su; revmatizma, sinir sistemi, dəri xəstəlikləri	Termal-minerallı isti su qaynağı	Termal müalicə turizmi, reabilitasiya, spa-wellness
İstisu (Kəlbəcər)	250'dən çox termal və minerallı mənbə; həzm, böyrək və metabolizm narahatlıqları	Hidrokarbonatlı içmə və duş suyu	İçmə suyu terapiyaları (balneoterapiya), medikal terapiya
Badamlı (Kəlbəcər)	Təbii minerallı qazlı içmə suyu; mədə və həzm sistemi xəstəliklərinə qarşı təsirli	Karbonatlı təbii içmə suyu	İçməli su müalicəsi, qablaşdırılmış medikal su istehsalı, sağlamlıq terapiyaları
Qotursu (Laçın)	Hidrotermal su; sinir sistemi, dəri xəstəlikləri, əzələ-skelet sistemi xəstəliklərində istifadə edilir	Aşağı istilikli şəfalı su mənbəyi	Təbiət əsaslı spa və müalicə mərkəzi, revmatizm müalicəsi mərkəzi
Minkənd (Laçın)	Sakit təbii mühit; az mineral tərkibli təbii su mənbələri, təmiz hava, dağlıq mühit	Təbii soyuq su və yayla mikroiqlimi	Dağ iqlimi terapiyası, psixi sağlamlıq turizmi, stressi azaldan düşərgə proqramları

Mənbə: (Cədvəl istinadlar siyahısındakı məlumatlardan toplanaraq hazırlanmışdır)

Şəki–Oğuz–Qax–Zaqatala–Balakən sağlamlıq marşrutu

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi, zəngin təbii ehtiyatları, toxunulmamış meşə ekosistemləri və yayla iqlimi ilə seçilən bir coğrafiyadır. Bu region sağlamlıq turizmi baxımından, xüsusilə termal mənbələri, mineral suları və yüksək oksigenli təbii mühiti ilə diqqət çəkir. Bölgədə yerləşən bir sıra məkanlar həm ənənəvi kür tətbiqləri, həm də təbiətə əsaslanan sağlamlıq turizmi istiqamətində əhəmiyyətli potensiala malikdir.

- İlisu (Qax rayonu) — tarixi və təbii zənginlikləri ilə yanaşı, termal suları ilə də tanınır. Sülfatlı, hidrokarbonatlı və kalsiumlu tərkibə malik isti su mənbələri xüsusilə revmatik xəstəliklər, dəri problemləri və sinir sistemi pozğunluqlarının müalicəsində effektivdir. Sovet dövründən bəri sanatoriya fəaliyyəti göstərən İlisu bu gün də termal müalicə, reabilitasiya və *wellness* turizmi üçün uyğun infrastrukturunu ilə fərqlənir.
- Oğuz rayonu — mineral yeraltı suları ilə məşhurdur. Bu təbii içməli suların hidrokarbonat və natrium tərkibi mədə–bağırsaq sistemi, qaraciyər və metabolik xəstəliklərə qarşı müsbət təsir göstərir. Oğuzun sakit təbiəti və meşəlik mühiti təbiətə əsaslanan sağlamlıq turizmi və alternativ terapiya proqramları üçün əlverişli şərait yaradır (Oğuz Bələdiyyəsi Rəsmi Saytı, 2023).
- Katex (Zaqatala rayonu) — zəngin bitki örtüyü və soyuq mineral suları ilə seçilən digər bir destinasiyadır. Aşağı əhali sıxlığı və təbii ekosistemi bu ərazini fitoterapiya (bitki əsaslı müalicə) və immunitet gücləndirici detoks proqramları üçün ideal məkana çevirir. Eyni zamanda, açıq hava terapiyaları və təbiət gəzintilərinə əsaslanan sağlamlıq turizmi istiqamətində inkişaf potensialı da mövcuddur.
- Tala (Zaqatala rayonu) — yayla turizmi və zehni sağlamlıq yönümlü istirahət axtaranlar üçün cəlbedici bir regiondur. Geniş meşəlik ərazilərlə əhatələnmiş Tala, yüksək oksigen səviyyəsi və sakit mühiti ilə stres, yuxusuzluq və hipertenziya kimi müasir dövr xəstəliklərinə qarşı təbii sağalma imkanı təqdim edir (Zaqatala Rayon Turizm İnkişaf Planı, 2023).

- Mazımçay (Balakən rayonu) — dağ çayı sahilində yerləşən və təbii mənzərəsi ilə seçilən bir bölgədir. Mikromineralarla zəngin soyuq su mənbələri, həzm sistemi pozğunluqları və metabolik tarazlıq axtaranlar üçün içməli su müalicəsi və təbiətə əsaslanan detoks düşərgələri üçün əlverişli şərait yaradır.

Ümumilikdə, bu destinasiyalar həm ənənəvi şəfalı su kürləri, həm də müasir *wellness* və təbiət terapiyaları baxımından çoxşaxəli sağlamlıq turizmi imkanları təqdim edir. Bu səbəbdən, davamlı turizm strategiyaları çərçivəsində qiymətləndirilməsi vacib olan yüksək potensiallı bölgələr kimi ön plana çıxır.

Şimal-qərb marşrutu üzrə sağlamlıq turizmi potensialına malik destinasiyaların xüsusiyyətləri Cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3. Şimal-Qərb Marşrutu Üzrə Sağlamlıq Turizmi Potensialına Malik Destinasiyaların Xüsusiyyətləri.

Destinasyon	Doğal / Medikal Özellikleri	Kaynak Türü	Geliştirilebilecek Sağlık Turizmi Türü
İlisu (Qax)	Termal su mənbələri revmatizm, dəri və sinir sistemi xəstəliklərində təsirlidir.	Sulfatlı və hidrokarbonatlı isti termal sular	Termal müalicə, spa-sağlamlıq, reabilitasiya turizmi
Oğuz	Mineral içməli su həzm sisteminə və qaraciyərin sağlamlığına müsbət təsir göstərir.	Natrium-hidrokarbonatlı mineral sular	Balneoterapiya, içməli su müalicəsi, təbiətə əsaslanan sağlamlıq turizmi
Katex (Zaqatala)	Bitki müxtəlifliyi, sakit mühit; immun sisteminin gücləndirilməsi və fitoterapiya üçün uyğundur	Zəif mineral bulaq suları, təbii flora	Detoks proqramları, fitoterapiya, ekoloji sağlamlıq düşərgələri
Tala (Zaqatala)	Dağ havasının yüksək oksigen səviyyəsi stress, hipertoniya və yuxusuzluq kimi vəziyyətlər üçün faydalıdır.	Soyuq yayla suları, təmiz meşə havası	Psixi sağlamlıq turizmi, yoqa və təbiət terapiyası, plato müalicələri
Mazımçay (Balakən)	Soyuq mikromineral dağ suları həzm və metabolik balans üçün təsirlidir.	Yüksək mikromineral tərkibli bulaq suları	İçməli su müalicəsi, detoks, eko-sağlamlıq və təbiətə əsaslanan müalicə proqramları

Mənbə: (Cədvəl istinadlar siyahısındakı məlumatlardan toplanaraq hazırlanmışdır).

Üçüncü yaş turizmi çərçivəsində marşrut təklifi

Azərbaycanda “üçüncü yaş turizmi” kontekstində sağlamlıq turizmi, xüsusən də ölkənin unikal təbii və mədəni sərvətləri baxımından inkişaf üçün əhəmiyyətli bir fürsət təqdim edir. Üçüncü yaş turizmi xüsusilə yaşlı yetkinlərin ehtiyac və üstünlüklərini ödəyir, onların sağlamlığına, rifahına və asudə vaxt fəaliyyətlərinə diqqət yetirir. Qlobal əhali yaşlandıqca, bu demografik qrup üçün həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırma biləcək səhiyyə xidmətlərinə və səyahət təcrübələrinə tələbat artır (Ullah et al., 2021).

İstisu və digər bölgələrdə tapılan təbii termal bulaqlar və balneoloji ehtiyatların müxtəlif təklifləri ilə Azərbaycan yaşlı yetkinlərə yönəlmiş sağlamlıq turizmi üçün ideal şərait yaradır. Bu bulaqların müalicəvi xüsusiyyətləri ənənəvi olaraq tanınır və bu da onları sağlamlıq yönümlü səyahətçilər üçün cəlbedici bir məkana çevirir. Xüsusilə yaşlı yetkinlərin ehtiyaclarını ödəyən müəssisələrin — məsələn, əlçatan *spa* xidmətləri, gerontologiya üzrə ixtisaslaşmış səhiyyə işçiləri və sağlamlıq

proqramlarına diqqət yetirilməsi — inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın sağlamlıq turizmi məkanı kimi cəlbediciliyini daha da artırma bilər (Uslu et al., 2021).

Bundan əlavə, Azərbaycanda ekoturizm prinsiplərinin sağlamlıq turizminə inteqrasiyası, tez-tez yalnız sağlamlıqları üçün faydalı deyil, həm də ətraf mühit üçün davamlı səyahət təcrübələri axtaran yaşlı yetkinlərin seçimləri ilə uyğun gəlir (Tang, 2022). Sağlamlıq turizmi ilə birlikdə ekoturizm potensialı transformativ ola bilər və təbiətdəki təcrübələrin sağlamlıq yönümlü xidmətlərlə tamamlandığı daha əhatəli bir yanaşmaya imkan verir. Bu fənlərarası yanaşma həm fiziki, həm də psixoloji rifahı təşviq edir, sağlam yaşlanmaya kömək etmək üçün vahid səyahət təcrübələrinə dair müasir tələblərə cavab verir (Kırdar & Sezer, 2016; Kaya, 2023).

1. Bakı – Naftalan başlanğıc nöqtəsi

Ölkənin paytaxtı Bakı, inkişaf etmiş səhiyyə infrastrukturu və rahat nəqliyyat imkanları ilə marşrutun başlanğıc nöqtəsi üçün ideal seçimdir. Bundan sonra yerləşən Naftalan şəhəri isə dünyaca məşhur *Naftalan yağı* ilə tanınır və revmatizm, ortopedik xəstəliklər kimi problemlərdən əziyyət çəkən yaşlı şəxslərə müalicə imkanı yaradır. Naftaladakı sanatoriyalar və tibbi nəzarətli müalicə mərkəzləri peşəkar qulluq və istirahət axtaranlar üçün olduqca uyğundur.

2. Quba – Qusar dağlıq bölgəsi

Ölkənin şimal-şərqində yerləşən bu bölgə, şam meşələri, dağ havası və oksigen bolluğu ilə nəfəs yolları, ürək-damar və stress mənşəli xəstəliklər üçün təbii rahatlama mühiti yaradır. Yüngül tempdə təbiət gəzintiləri, aromaterapiya və nəfəs terapiyası kimi fəaliyyətlər üçün əlverişli olan bu istiqamət, yaşlı insanların fiziki aktivliyini davamlı şəkildə qorumasına şərait yaradır.

3. Şəki – Qax – Oğuz – Zaqatala – Balakən (Şimal-qərb bölgəsi)

Bu bölgə, aşağı rütubət səviyyəsi, təmiz hava və təbii mineral su mənbələri ilə üçüncü yaş qrupuna uzunmüddətli sağlamlıq və istirahət imkanları təqdim edir. Xüsusilə İlisu termal suları, Oğuz mineral içməli suları, Katex və Tala isə yüksək oksigen səviyyəsinə malik təbiəti və bitki müxtəlifliyi ilə seçilir. Romatizm, həzm pozğunluqları, təzyiq, yuxu problemləri və immunitet zəifliyi kimi yaşlılıqla əlaqəli narahatlıqlara qarşı təbii həllər təklif edən mərkəzlərin yaradılması üçün əlverişli şərait mövcuddur.

4. Qarabağ bölgəsi (Şuşa, Kəlbəcər, Laçın)

İstisu, Badamlı və Qotursu kimi şəfalı su mənbələri ilə yenidən qurulan Qarabağ bölgəsi, yaşlı insanların reabilitasiya yönümlü istirahət və müalicə prosesləri üçün perspektivli bir istiqamət hesab olunur. Termal vannalar, içməli su terapiyaları və təbiətə əsaslanan düşərgə proqramları vasitəsilə bu bölgə “yaşlı dostu” bir müalicə məkana çevrilə bilər. Eyni zamanda, sakitliyi və təbii gözəllikləri sayəsində psixoloji rahatlama və stressin azaldılması baxımından da böyük üstünlüklər təmin edir.

5. Lənkəran – Lerik – Masallı – Yardımlı (Cənub bölgəsi)

Azərbaycanın cənub hissəsində yerləşən bu bölgələr subtropik iqlimi, mineral bulaqları və xüsusilə Lerikdəki “Uzunömürlülər kəndi” ilə tanınır. Masallıdakı *İstisu* bulağı, əzələ-iskelet sistemi xəstəliklərinə qarşı effektiv təbii müalicə imkanı təqdim edir. Lerik isə “anti-aging” (yaşlanma əleyhinə) yönümlü proqramlar üçün bazara təqdim oluna biləcək mədəni bir simvol xarakteri daşıyır. Bu bölgə, yaşı irəliləmiş turistlərin sakit, az stressli, ekoloji və davamlı “sağlamlıq kəndlərində” dincəlməsi üçün mükəmməl potensiala malikdir.

Marşrutun üstünlükləri

- Təbii şəfa mənbələri (termal, mineral, qazlı sular) geniş yayılmış və regional baxımdan müxtəlifdir.
- İqlim şəraiti ilin böyük bir hissəsində yaşlı insanlar üçün komfortludur.
- Sakit, aşağı tempdə kənd həyatı ritmi dincəlmə və zehni rifah üçün əlverişlidir.
- Sovet dövründən qalan sanatoriya ənənəsi yenidən bərpa olunaraq müasir sağlamlıq turizminin tələblərinə uyğunlaşdırıla bilər.
- Mədəni və mənəvi bağlar (Şərq qonaqpərvərliyi, ənənəvi təbabət təcrübələri) sosial əlaqə ehtiyacı yüksək olan yaşlı şəxslər üçün müsbət psixoloji təsir yaradır.

Bu marşrut və yanaşma, Azərbaycanın daxili turizmində yaşlı əhalini dəstəkləyən siyasətlərin formalaşmasına, eləcə də ölkənin beynəlxalq bazarda “üçüncü yaş sağlamlıq turizmi” istiqamətində mühüm bir destinasiya kimi mövqelənməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Nəticə

Bu tədqiqat, Azərbaycanın malik olduğu təbii termal və tibbi mənbələrin sağlamlıq turizmi baxımından daşdığı potensialı ortaya qoyaraq, ölkə ərazisində hələ kifayət qədər tanınmamış bölgələrin sistemli şəkildə sağlamlıq turizminə inteqrasiya oluna biləcəyini göstərmişdir. Xüsusilə Qarabağ, Şimal-qərb və Cənub bölgələrində yerləşən İstisu, Badamlı, İlisu, Duzdağ və Masallı kimi destinasiyalar — termal mənbələri, mineral suları, təbii iqlim üstünlükləri və mədəni zənginlikləri ilə sağlamlıq turizminə yönəlik çoxşaxəli imkanlar təqdim edir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın mövcud sağlamlıq turizmi infrastrukturunu hələ məhdud olsa da, inkişaf üçün geniş potensiala malikdir. Xüsusən Naftalan, Qalaaltı və Duzdağ kimi obyektlərdə göstərilən keyfiyyətli xidmətlərin yayılması halında, ölkənin beynəlxalq rəqabət gücü əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Həmçinin “üçüncü yaş turizmi” (senior turizmi) baxımından aparılan marşrut planlaması göstərir ki, yaşlı insanların sağlamlıq, istirahət və reabilitasiya ehtiyaclarını qarşılaya biləcək çoxsaylı alternativ bölgələr mövcuddur və bu istiqamətdə davamlı, inklüziv turizm siyasətləri formalaşdırıla bilər.

Təvsiyələr

- Yeni sağlamlıq turizmi marşrutlarının planlı şəkildə inkişafı: Qarabağ və Şimal-qərb kimi hələ tam tanınmamış bölgələrdə infrastruktur investisiyaları təşviq edilməli, regional marşrutlar sağlamlıq, mədəniyyət və təbiət əsaslı turizm növləri ilə inteqrasiya olunmalıdır.
- Sanatoriya və bəyazlıq müəssisələrinin modernləşdirilməsi və xidmətlərin diversifikasiyası: Sovet dövründən qalan sanatoriya və bəyazlıq müəssisələri yenilənməli, ənənəvi müalicəvi vannalarla yanaşı *spa*, *wellness*, fitoterapiya və psixoloji dəstək kimi müasir xidmətlər əlavə edilməlidir.
- Üçüncü yaş qrupu üçün xüsusi obyekt və proqramların yaradılması: Yaşlı turistlər üçün tibbi nəzarət sistemləri, “yaş dostu” yerləşmə obyektləri və aşağı tempdə fiziki aktivlik imkanı təqdim edən məkanlar artırılmalıdır.
- Təbii resursların elmi əsasda təsnifatı və sertifikatlaşdırılması: Termal və mineral su mənbələrinin kimyəvi analizi aparılmalı, beynəlxalq sağlamlıq standartlarına uyğunluğu sənədləşdirilərək marketinq gücü artırılmalıdır.
- Strateji tanıtım və brend mövqeləndirmə: Azərbaycanın sağlamlıq turizmi brendi gücləndirilməli, rəqəmsal platformalarda çoxdillə tanıtım kampaniyaları həyata keçirilməli və xarici sağlamlıq turizmi sərgilərində aktiv iştirak təmin olunmalıdır.
- Hüquqi və institusional bazanın möhkəmləndirilməsi: Sağlamlıq turizmini tənzimləyən milli strategiyalar və stimullaşdırıcı siyasətlər hazırlanmalı, özəl sektor, yerli idarəetmə və dövlət qurumları arasında koordinasiya gücləndirilməlidir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın sağlamlıq turizmi sahəsində davamlı inkişaf, regional inteqrasiya və beynəlxalq rəqabət baxımından güclü bir aktora çevrilməsi üçün strateji investisiyalara, innovativ yanaşmalara və kompleks planlaşdırmaya ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə formalaşdırılacaq marşrutlar təkcə sağlamlıq yönümlü səyahətləri deyil, eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafını, mədəni irsin qorunmasını və iqtisadi şaxələndirməni də dəstəkləyən mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Anaya-Aguilar, R., Gémár, G., & Anaya-Aguilar, C. (2021). Challenges of spa tourism in andalusia: experts' proposed solutions. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(4), 1829. <https://doi.org/10.3390/ijerph18041829>
2. Azərbaycanca Sağlamlıq Turizmi – Cari Vəziyyət Və İnkişaf Perspektivləri. (2021). https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Faml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda_hesabat_dta.pdf
3. Balakən Rayon İcra Hakimiyyəti. (2023). *Mazımçay ərazisinin turizm və sağlamlıq potensialı*. <http://balaken-ih.gov.az>
4. Bayramli, G. (2024). Sustainable development of tourism in azerbaijan: current situation, problems and solution. *Revista De Gestão Social E Ambiental*, 18(4), e05816. <https://doi.org/10.24857/rgsa.v18n4-104>
5. Behrmann, J. and Smith, E. (2010). Top 7 issues in medical tourism: challenges, knowledge gaps, and future directions for research and policy development. *Global Journal of Health Science*, 2(2). <https://doi.org/10.5539/gjhs.v2n2p80>
6. Cajiao, X. (2023). *Colombia and medical tourism. Voices in Bioethics*, 9. <https://doi.org/10.52214/vib.v9i.11941>
7. Cerón, A., Crooks, V., Labonté, R., Snyder, J., & Flores, W. (2019). Medical tourism in guatemala: qualitatively exploring how existing health system inequities facilitate sector development. *International Journal of Health Services*, 49(4), 754–772. <https://doi.org/10.1177/0020731419866085>
8. Chandran, S., Puteh, F., Azmi, N., & Suki, N. (2020). Exploring the development of medical tourism industry in southeast asia region. *International Journal of Business Ecosystem and Strategy* (2687-2293), 2(3), 28–32. <https://doi.org/10.36096/ijbes.v2i3.193>
9. Chen, Y. and Flood, C. (2013). Medical tourism's impact on health care equity and access in low- and middle-income countries: making the case for regulation. *The Journal of Law Medicine & Ethics*, 41(1), 286-300. <https://doi.org/10.1111/jlme.12019>
10. Cohen, I. (2012). How to regulate medical tourism (and why it matters for bioethics). *Developing World Bioethics*, 12(1), 9-20. <https://doi.org/10.1111/j.1471-8847.2012.00317.x>
11. Collins, A., Medhekar, A., & Şanal, Z. (2022). A qualitative analysis of turkish stakeholders perspective for improving medical tourism. *International Journal of Tourism Research*, 24(3), 487-500. <https://doi.org/10.1002/jtr.2516>
12. Cormany, D. and Baloğlu, Ş. (2011). Medical travel facilitator websites: an exploratory study of web page contents and services offered to the prospective medical tourist. *Tourism Management*, 32(4), 709-716. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.008>
13. Dağ, E., Demir, Y., Kılınç, Z., & Yazıcıoğlu, B. (2024). Perception of medical tourism image from the perspective of healthcare professionals: the case of turkey. *Journal of Tourism Management Research*, 11(1), 38-48. <https://doi.org/10.18488/31.v11i1.370>
14. Dang, H., Nguyen, T., Wang, C., Day, J., & Dang, T. (2020). Grey system theory in the study of medical tourism industry and its economic impact. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 961. <https://doi.org/10.3390/ijerph17030961>
15. Dehghan, R., Reshadatjoo, H., Talebi, K., & Dargahi, H. (2021). Health tourism system development using entrepreneurial management approach in the covid19 pandemic era. *Journal of Research and Health*, 11(4), 251–260. <https://doi.org/10.32598/jrh.11.4.1860.1>
16. Dargahov, V. S., Mammadov, Q. V., Nuriyeva, I. F., & Ahmadov, R. İ. (2023). Prospects of using the tourism potential of the liberated territories from the point of view of ecotourism. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 32(2), 224–232. <https://doi.org/10.15421/112321>
17. Dargahov, V. S., Talibov, S. A., Mammadov, Q. V., Ahmadov, R. İ., & Ibadulla, I. M. (2024). Prospects for the use of balneological and climatic resources of the liberated territories in health tourism. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 32(4), 704–713. <https://doi.org/10.15421/112361>

18. Əliyev, Ə. and Gasimovi, İ. (2023). *The place of tourism in the modern statebuilding of azerbaijan*. LASR, 19(1). <https://doi.org/10.61764/lasr.1.2023.167-178>.
19. Fisher, C. and Sood, K. (2014). What is driving the growth in medical tourism?. *Health Marketing Quarterly*, 31(3), 246-262. <https://doi.org/10.1080/07359683.2014.936293>
20. Ghanbari, A., Moradlu, K., & Ramazani, M. (2014). Medical tourism. *Management Science Letters*, 4(8), 1651-1654. <https://doi.org/10.5267/j.msl.2014.7.021>
21. Gu, D., Humbatova, G., Xie, Y., Yang, X., Zolotarev, O., & Zhang, G. (2021). *Different roles of telehealth and telemedicine on medical tourism: an empirical study from Azerbaijan*. Healthcare, 9(8), 1073. <https://doi.org/10.3390/healthcare9081073>
22. Guliyev, R. (2020). The prospects of development of medical and health tourism in Azerbaijan. *Economic Herald of the Donbas*, (2 (60)), 78–83. [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-2\(60\), 78-83](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-2(60), 78-83)
23. Hopkins, L., Labonté, R., Runnels, V., & Packer, C. (2010). Medical tourism today: what is the state of existing knowledge?. *Journal of Public Health Policy*, 31(2), 185-198. <https://doi.org/10.1057/jphp.2010.10>
24. Xanlarzadə, S. M. q. and Sədiyev, V. M. o. (2022). Analysis of tourist potential of the city of shusha. *Scientific Work*, 79(6), 20-24. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/79/20-24>
25. İsmayılzadə, Y. İ. o. (2022). Evaluation of the tourism potential of shusha. *Scientific Research*, 08(4), 51-57. <https://doi.org/10.36719/2789-6919/08/51-57>
26. James, P. (2011). The impact of medical tourism on thai private hospital management: informing hospital policy. *Global Journal of Health Science*, 4(1). <https://doi.org/10.5539/gjhs.v4n1p127>
27. Johnston, R., Crooks, V., Snyder, J., & Kingsbury, P. (2010). What is known about the effects of medical tourism in destination and departure countries? a scoping review. *International Journal for Equity in Health*, 9(1), 24. <https://doi.org/10.1186/1475-9276-9-24>
28. Kabak, S. and Sevim, E. (2024). An expanded marketing mix perspective on medical tourism. *International Journal of Health Management and Tourism*. <https://doi.org/10.31201/ijhmt.1437455>
29. KAYA, A. Ş. (2023). Nutrition and dietetics practices in health tourism. *Global Perspectives on the Opportunities and Future Directions of Health Tourism*, 248-264. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-6692-6.ch010>
30. Kırđar, Y. and Sezer, A. (2016). Cluster mapping of medical tourism in turkey and regional clustering for health tourism. *European Journal of Economics and Business Studies*, 4(1), 189. <https://doi.org/10.26417/ejes.v4i1.p189-200>
31. Kim, H. and Hyun, S. (2022). The future of medical tourism for individuals' health and well-being: a case study of the relationship improvement between the uae (united arab emirates) and south korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(9), 5735. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095735>
32. Kurçer, D. and Civelek, M. (2022). Sağlık turistlerinin talepleri doğrultusunda türkiye'nin medikal turizm pazarındaki durumunun saptanması. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 27-42. <https://doi.org/10.37847/tdtad.1030560>
33. Labonté, R., Runnels, V., Crooks, V., Johnston, R., & Snyder, J. (2017). What does the development of medical tourism in barbados hold for health equity? an exploratory qualitative case study. *Global Health Research and Policy*, 2(1). <https://doi.org/10.1186/s41256-017-0025-z>
34. Liu, Y. and Suk, S. (2021). Influencing factors of azerbaijan and china's sustainable tourism development strategy under the one belt one road initiative. *Sustainability*, 14(1), 187. <https://doi.org/10.3390/su14010187>
35. Lopes, A. P. and López, N. R. (2022). *Application of a decision-making tool for ranking wellness tourism destinations*. Sustainability, 14(23), 15498. <https://doi.org/10.3390/su142315498>
36. Lubowiecki-Vikuk, A. and Kurkowiak, J. (2017). Medical tourism potential of central and eastern europe: attempt at classification. *Cbu International Conference Proceedings*, 5, 286–293. <https://doi.org/10.12955/cbup.v5.940>

37. Lunt, N., Hardey, M., & Mannion, R. (2010). Nip, tuck and click: medical tourism and the emergence of web-based health information. *The Open Medical Informatics Journal*, 4(1), 1-11. <https://doi.org/10.2174/1874431101004010001>
38. Mahida, R. (2024). The significant impacts of the medical tourism industry on the indian economy. *Vidya - A Journal of Gujarat University*, 3(1), 130-139. <https://doi.org/10.47413/vidya.v3i1.339>
39. Matz, H., Orion, E., & Wolf, R. (2003). Balneotherapy in dermatology. *Dermatologic Therapy*, 16(2), 132-140. <https://doi.org/10.1046/j.1529-8019.2003.01622.x>
40. Mishra, V. and Sharma, M. (2021). Framework for promotion of medical tourism: a case of india. *International Journal of Global Business and Competitiveness*, 16(S1), 103-111. <https://doi.org/10.1007/s42943-021-00027-7>
41. Momeni, K., Jannati, A., Khodayari-Zarnaq, R., Ghasemyani, S., & Havasian, M. (2021). *Iranian medical tourism industry and selected countries in 2020: a comparative study*. Health Scope, 10(1). <https://doi.org/10.5812/jhealthscope.97919>
42. Pessot, E., Spoladore, D., Zangiacomì, A., & Sacco, M. (2021). *Natural resources in health tourism: a systematic literature review*. Sustainability, 13(5), 2661. <https://doi.org/10.3390/su13052661>
43. Reddy, S., York, V., & Brannon, L. (2010). Travel for treatment: students' perspective on medical tourism. *International Journal of Tourism Research*, 12(5), 510-522. <https://doi.org/10.1002/jtr.769>
44. Oğuz Bələdiyyəsi Rəsmi Saytı. (2023). Ekoturizm və yerli su ehtiyatları. <http://oguz-ih.gov.az>
45. Salahlı, S. (2022). The importance of medicinal mineral waters in health tourism of Azerbaijan. *Scientific Research*, 08(4), 77-80. <https://doi.org/10.36719/2789-6919/08/77-80>
46. Sánchez, Y. E., Mehrvar, M., McCarthy, L. H., Quiñones, É., Cheu, L. E. R., & Romero, J. (2020). Scientific discussion of selected viruses including covid-19 in hot springs. *2020 Congreso Internacional De Innovación Y Tendencias en Ingeniería (CONIITI)*, 1-6. <https://doi.org/10.1109/coniiti51147.2020.9240267>
47. Szromek, A. R. and Polok, G. (2022). A business model for spa tourism enterprises: transformation in a period of sustainable change and humanitarian crisis. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 8(2), 72. <https://doi.org/10.3390/joitmc8020072>
48. Singh, B., Kaunert, C., Riswandi, B., Arora, M., & Lal, S. (2024). Medical tourism and health gateways in international health market places., 174-196. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-5976-1.ch009>
49. Snyder, J., Crooks, V., Adams, K., Kingsbury, P., & Johnston, R. (2011). The 'patient's physician one-step removed': the evolving roles of medical tourism facilitators: table 1. *Journal of Medical Ethics*, 37(9), 530-534. <https://doi.org/10.1136/jme.2011.042374>
50. Tang, S. (2022). Research on the development of eco-health tourism products based on ipa model in internet plus. *Mobile Information Systems*, 1-10. <https://doi.org/10.1155/2022/9137006>
51. Taufik, N. and Sulistiadi, W. (2018). The impact of medical tourism industry for the hospital services and marketing activities: a systematic review. *Journal Administrasi Rumah Sakit Indonesia*, 5(1). <https://doi.org/10.7454/arsi.v5i1.2873>
52. Trabelsi, L., Bhouiri, A. M., Abdel-Daim, M. M., Abid-Essafi, S., & Aleya, L. (2016). Therapeutic properties in tunisian hot springs: first evidence of phenolic compounds in the cyanobacterium leptolyngbya sp. biomass, capsular polysaccharides and releasing polysaccharides. *BMC Complementary and Alternative Medicine*, 16(1). <https://doi.org/10.1186/s12906-016-1492-3>
53. Turner, L. (2010). Quality in health care and globalization of health services: accreditation and regulatory oversight of medical tourism companies. *International Journal for Quality in Health Care*, 23(1), 1-7. <https://doi.org/10.1093/intqhc/mzq078>
54. Wahed, H. (2015). Ethical and legal issues in medical tourism. *Iium Law Journal*, 23(2). <https://doi.org/10.31436/iiumlj.v23i2.130>

55. Ullah, N., Zada, S., Siddique, M. A., Hu, Y., Han, H., Vega-Muñoz, A., ... & Salazar-Sepúlveda, G. (2021). *Driving factors of the health and wellness tourism industry: a sharing economy perspective evidence from kpk pakistan*. Sustainability, 13(23), 13344. <https://doi.org/10.3390/su132313344>
56. Uslu, Y. D., KEDİKLİ, E., Yılmaz, E., ÇİÇEK, A., KARATAŞ, M., & AYDIN, S. (2021). Developing strategies for increasing market share of turkey on health tourism by using fuzzy ahp method. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(2), 159–171. <https://doi.org/10.37989/gumussagbil.869887>
57. Yıldız, M. and Khan, M. (2019). Factors affecting the choice of medical tourism destination: a case study of medical tourists from the arab region in turkey. *Journal of Health Management*, 21(4), 465–475. <https://doi.org/10.1177/0972063419884396>
58. Zaqatala Rayon Turizm İnkişaf Planı. (2023). *Tala kəndi və ekoturizm potensialı*. Azərbaycan Turizm Bürosu. <https://tourismboard.az>
59. Zeynal, Z. (2022). Physical-chemical and treatment peculiarities of azerbaijan mineral waters and their use in health tourism. *Journal of Geology Geography and Geoecology*, 31(3), 566–574. <https://doi.org/10.15421/112253>

Daxil oldu: 11.06.2025

Qəbul edildi: 26.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/65-68>

Farhad Atakishiyev

Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov

PhD student

<https://orcid.org/0009-0006-2952-0386>

atakishiyevfarhad@gmail.com

Directions for Improving Azerbaijan–Kazakhstan Economic Relations

Abstract

This article examines the current state and future prospects of economic cooperation between Azerbaijan and Kazakhstan. The analysis highlights the strategic importance of the Middle Corridor and the Zangezur Corridor in strengthening regional connectivity and enhancing both countries' roles as key transit hubs in Eurasia. The study emphasizes growing collaboration in the fields of energy, transport, agriculture, logistics, and digital transformation. The establishment of the Azerbaijan–Kazakhstan Joint Investment Fund, expansion of container transportation across the Caspian Sea, and implementation of green energy and digital infrastructure projects indicate a shift toward deeper economic integration. Humanitarian and cultural initiatives further reinforce bilateral ties, strengthening shared identity and partnership within the Organization of Turkic States. The findings suggest that the Azerbaijan–Kazakhstan economic relationship is evolving into a sustainable, diversified, and future-oriented strategic partnership that contributes to regional stability and the development of an interconnected Eurasian economic space.

Keywords: *Azerbaijan–Kazakhstan relations, Middle Corridor, Zangezur Corridor, green energy corridor, Caspian transit, economic integration, Eurasian connectivity, investment cooperation, Organization of Turkic States*

Fərhad Atakişiyev

Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-2952-0386>

atanashiyevfarhad@gmail.com

Azərbaycan–Qazaxıstan iqtisadi əlaqələrinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında iqtisadi əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri araşdırılır. Təhlildə Orta Dəhliz və Zəngəzur dəhlizinin regional əlaqələrin gücləndirilməsində və hər iki ölkənin Avrasiyada əsas tranzit qovşaqlarına çevrilməsində strateji əhəmiyyəti vurğulanır. Enerji, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, logistika və rəqəmsal transformasiya sahələrində genişlənən əməkdaşlıq diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan–Qazaxıstan Birgə İnvestisiya Fondunun yaradılması, Xəzər dənizi üzərindən konteyner daşımalarının artırılması, yaşıl enerji və rəqəmsal infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi daha dərin iqtisadi integrasiyaya keçidin göstəricisidir. Humanitar və mədəni təşəbbüslər isə ikitərəfli əlaqələri möhkəmləndirərək Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində ortaq kimlik və tərəfdaşlığın inkişafına töhfə verir. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan–Qazaxıstan iqtisadi münasibətləri dayanıqlı, diversifikasiya edilmiş və gələcəyə yönəlmiş strateji əməkdaşlıq modelinə çevrilir və bu, regional sabitlik və Avrasiyada integrasiya olunmuş iqtisadi məkanın formalaşmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan–Qazaxıstan münasibətləri, Orta Dəhliz, Zəngəzur dəhlizi, yaşıl enerji dəhlizi, Xəzər tranziti, iqtisadi integrasiya, Avrasiya əlaqəliliyi, investisiya əməkdaşlığı, Türk Dövlətləri Təşkilatı*

Introduction

Economic cooperation between Azerbaijan and Kazakhstan in recent years has been characterized by stable development dynamics (AIFC, 2025). Both countries, being key strategic partners in the Caspian Sea region, have established mutually beneficial relations in the fields of energy, transport, agriculture, trade, tourism, and the digital economy. However, in order to ensure more efficient and sustainable development of existing relations, several improvement directions need to be identified (AzerNews, 2025).

Research

The new geopolitical and economic realities formed by Azerbaijan have brought the Zangezur Corridor to the forefront. As one of the key segments of the Middle Corridor, this route will increase the efficiency of international cargo transportation and open the way for greater economic outcomes. With the launch of the Zangezur Corridor, the length of the Middle Corridor will be reduced by approximately 600–700 km, which in turn will allow transportation costs to decrease by 10–15%. Consequently, the interest of countries located between China and Europe in international trade via the Middle Corridor is expected to grow even further (TrendAz, 2025).

The Middle Corridor is not limited solely to cargo transportation. The digital backbone being laid along the bottom of the Caspian Sea, planned for completion by the end of 2026, as well as the “green energy” corridor that will connect the energy systems of Azerbaijan, Kazakhstan, and Uzbekistan, will shape a qualitatively new stage of cooperation between the countries. Through these digital and energy corridors, both Azerbaijan and Kazakhstan are making significant contributions to the deepening of regional and global collaboration (Gasimli, 2025).

At present, Kazakhstan exports approximately 1.5 million tons of oil annually through the Baku–Tbilisi–Ceyhan (BTC) pipeline via Azerbaijani territory (Astana Times, 2025). However, Azerbaijan aims to increase this transit volume to 7 million tons by 2027. The trade turnover between the two countries also demonstrates a positive growth trend: while the figure amounted to 470 million USD in 2024, it has already increased to 547 million USD in the first eight months of the current year. In 2024, Azerbaijan imported more than 450 thousand tons of grain from Kazakhstan, and the parties plan to establish joint agricultural processing and distribution centres for the Caucasus and Turkish markets (APK Inform, 2025).

The growth of mutual investments is creating favourable conditions for accelerating economic integration between Azerbaijan and Kazakhstan. Currently, more than 250 enterprises with Kazakh capital operate in Azerbaijan. The Joint Investment Fund established between the two countries, with a charter capital of 300 million USD, is expanding opportunities for reciprocal investment. In total, Azerbaijan has invested 225 million USD in the economy of Kazakhstan, while Kazakhstan has invested 136 million USD in the economy of Azerbaijan (The Caspian Post, 2025).

The activities of the intergovernmental commission and the regular business forums play an important role in identifying new cooperation opportunities and further deepening economic relations between the two countries.

Kazakhstan has also demonstrated fraternal support in the restoration and reconstruction processes being carried out in the territories of Azerbaijan liberated from occupation. The Kurmangazy Children’s Art Centre, built and inaugurated in Fuzuli, has become a symbol of Azerbaijan–Kazakhstan friendship. More than 100 students studying there are introduced to Kazakhstan’s history and culture, learn about our common roots, and contribute to strengthening the spiritual ties between our peoples (AzertagAz, 2025).

The energy sector is one of the strategic foundations of Azerbaijan–Kazakhstan cooperation. During official visits and bilateral meetings, key topics of discussion have included the supply of oil and gas across the Caspian Sea, the modernization of energy infrastructure, and the implementation of green energy technologies. The Middle Corridor and Zangezur Corridor projects further deepen this cooperation and pave the way for shaping a new transportation and trade map across the Eurasian region. The transportation of Kazakhstan’s energy resources to Europe via Azerbaijan holds significant strategic importance, both economically and in terms of energy security.

At the same time, relations between the two countries are not limited to the energy sector. The expansion of cooperation in areas such as industry, agriculture, the digital economy, and logistics, along with the increase in trade turnover and the implementation of joint investment projects, is elevating economic partnership to a qualitatively new stage. The alignment of Azerbaijan's transit and logistics capabilities with Kazakhstan's raw material and energy potential contributes to the formation of a sustainable and integrated economic system in the heart of Eurasia.

Projects implemented in the humanitarian sphere further strengthen the relations of friendship and brotherhood between our peoples. The Kurmangazy Children's Creativity Centre, built in the city of Fuzuli at the initiative of President Kassym-Jomart Tokayev of Kazakhstan, is a bright example of cultural diplomacy in this regard. This project reflects Kazakhstan's moral support for the restoration and reconstruction processes in the liberated territories of Azerbaijan and serves as a symbol of cultural solidarity between the two nations (GundemwsAz, 2025).

In recent years, mutual visits by the heads of state of Azerbaijan and Kazakhstan, as well as meetings held on international platforms, have played an important role in deepening bilateral relations. In particular, President Ilham Aliyev's official visit to Kazakhstan in 2022 further strengthened the bonds of friendship and strategic partnership between the two countries, which are based on shared history, language, and cultural values. Azerbaijan-Kazakhstan relations are developing not only on a bilateral basis but also within the framework of multilateral cooperation. Both countries actively cooperate in regional and international organizations such as the United Nations (UN), the Commonwealth of Independent States (CIS), and especially the Organization of Turkic States (OTS).

On October 8, 2024, at the 12th Summit of the Organization of Turkic States held in Gabala, President Ilham Aliyev noted that common history, language, and national-spiritual values unite Turkic states as a single family, and that the Organization is gradually transforming into a geopolitical centre. This vision influences not only political relations but also economic cooperation, particularly shaping the future prospects of Azerbaijan-Kazakhstan economic and agricultural partnership.

The ideas emphasized at the summit open up broad opportunities for the development of common standards, the harmonization of certification systems, technology transfer, and the implementation of joint projects (TURKPA, 2025). In addition, the most recent meeting between the leaders of Azerbaijan and Kazakhstan, held on October 21 in Astana, holds special significance for further strengthening the strategic partnership between the two countries. During the meeting, the heads of state highlighted the expansion of cooperation in the fields of trade and economy, investment, agriculture, and transport-transit as key priorities (Special Eurasia, 2025).

President Ilham Aliyev stated in his speech that Azerbaijan closely follows and fully supports the socio-economic reforms and modernization policies being carried out in Kazakhstan. In turn, President Kassym-Jomart Tokayev emphasized Azerbaijan's important role in ensuring regional stability and advancing economic integration processes and highlighted the necessity of implementing new joint projects in various sectors of the economy (Caspian-Alpine Society, 2025).

These meetings and the agreements signed demonstrate that Azerbaijan-Kazakhstan relations are now entering a new phase of practical cooperation beyond strategic partnership. In particular, the projects to be implemented in the fields of agriculture, logistics, and transportation in the coming years will ensure more effective and deeper economic integration between the two countries.

Strengthening the ties between the Baku International Sea Trade Port and the Aktau Logistics Centre increases the efficiency of trade turnover. The expansion of container transportation within the framework of the Trans-Caspian route, as well as the implementation of the Zangezur and Middle Corridor projects, enhances the transit potential of the region and turns Azerbaijan and Kazakhstan into key hubs of the Eurasian transport network.

Conclusion

The analysis demonstrates that Azerbaijan–Kazakhstan economic cooperation is transitioning from traditional partnership to a deeper, more diversified, and structurally integrated phase. Transport and energy corridors such as the Middle Corridor and Zangezur Corridor are not only expanding regional connectivity but are also strengthening both countries' roles as strategic transit hubs between Europe and Asia. The development of the Trans-Caspian digital and green energy infrastructures marks the beginning of a qualitatively new stage, where cooperation extends beyond hydrocarbons to high-value technologies and sustainable energy systems. Growing mutual investments, the establishment of a joint investment fund, and the increasing number of joint ventures reveal a strategic intention to build long-term economic interdependence. At the same time, humanitarian and cultural initiatives, particularly in the liberated territories of Azerbaijan, reinforce a shared civilizational identity that supports economic ties with social and cultural cohesion. Multilateral cooperation formats, especially within the Organization of Turkic States, further enhance policy coordination and open pathways for harmonizing standards, trade systems, and value-chain integration. Overall, Azerbaijan and Kazakhstan are steadily constructing a resilient, diversified, and future-oriented economic partnership that contributes to regional stability, energy security, sustainable development, and the emergence of a more interconnected Eurasian economic space.

References

1. AIFC. (2025). *Policy paper on Azerbaijan–Kazakhstan cooperation*. https://aifc.kz/wp-content/uploads/2025/06/idd-aifc-policy-paper-az-kz_final.pdf
2. APK Inform. (2025). *[News article]*. <https://www.apk-inform.com/en/news/amp/1548645>
3. Astana Times. (2025). *Kazakhstan to transport 1.5 million tons of oil via Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline*. <https://astanatimes.com/2022/11/kazakhstan-to-transport-1-5-million-tons-of-oil-via-baku-tbilisi-ceyhan-pipeline/>
4. AzerNews. (2025). *[News article]*. <https://www.azernews.az/nation/248974.html>
5. Azertag. (2025). *President of Kazakhstan: The children's creativity center named after Kurmangazy in Fuzuli will become another symbol of brotherhood between our countries and peoples*. https://azertag.az/en/xeber/president_of_kazakhstan_the_children_039s_creativity_center_named_after_kurmangazy_in_fuzuli_will_become_another_symbol_of_brotherhood_between_our_countries_and_peoples-2945287
6. Caspian-Alpine Society. (2025). *Azerbaijan–Kazakhstan strategic partnership and the formation of a unified Eurasian market*. <https://caspian-alpine.org/azerbaijan-kazakhstan-strategic-partnership-and-the-formation-of-a-unified-eurasian-market/>
7. Gasımlı, V. (2025). *The Middle Corridor: Navigating current realities and embracing future prospects*. Targu Mureş: Editura University Press.
8. Gündəm WS. (2025). *Azerbaycan–Qazaxıstan əlaqələrinin global strateji təsiri*. <https://gundemws.az/news/azerbaycan-qazaxistan-elaelerinin-qlobal-strateji-tesiri>
9. Special Eurasia. (2025). *Azerbaijan–Kazakhstan relations and the Aliyev–Tokayev strategic agenda*. <https://www.specialeurasia.com/2025/10/27/azerbaijan-kazakhstan-aliyev/>
10. The Caspian Post. (2025). *Azerbaijan and Kazakhstan shape the future of Eurasian connectivity*. <https://caspianpost.com/opinion/azerbaijan-and-kazakhstan-shape-the-future-of-eurasian-connectivity>
11. Trend News Agency. (2025). *[Business news]*. <https://www.trend.az/business/4108441.html>
12. TURKPA. (2025). *Gabala hosted the 12th Summit of the Organization of Turkic States*. <https://turkpa.org/news/1855-gabala-hosted-the-12th-summit-of-the-organization-of-turkic-states>

Received: 27.05.2025

Accepted: 28.09. 2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/69-75>

Rafail Bayramli
Akdeniz University
PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-6186-8714>
rafael.bayramli.98@gmail.com

Financial Failure Prediction Models

Abstract

The stable economic and social development of modern states hinges on uninterrupted financial inflows, operational profitability, and sustained investment. Within this framework, the timely analysis and prediction of corporate bankruptcy emerge as pivotal mechanisms for identifying internal vulnerabilities and enabling pre-emptive interventions. This study examines classical bankruptcy prediction models—ranging from Beaver’s univariate ratio tracking and Altman’s Z-Score discriminant analysis to Ohlson’s logistic regression, Springate’s simplified MDA, Zmijewski’s probit-based probability estimation, and the market-augmented CHS framework. By synthesizing their methodologies, strengths, and contextual limitations, the research underscores their collective role in transforming financial diagnostics into proactive economic safeguards. Bankruptcy is revealed not as an abrupt event but as a detectable, progressive decline—affording critical windows for recovery if early signals are heeded. The integration of accounting-based and market-driven indicators, tailored to local economic realities, is proposed as essential for enhancing predictive accuracy and supporting macroeconomic resilience.

Keywords: *bankruptcy prediction, financial distress, Altman Z-Score, Beaver model, Ohlson O-Score, Springate model, Zmijewski model, CHS model, financial ratios, early warning systems, economic stability, corporate failure, discriminant analysis, probit regression, market-based indicators*

Rəfail Bayramlı
Akdeniz Universiteti
doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-6186-8714>
rafael.bayramli.98@gmail.com

Maliyyə uğursuzluğunu proqnozlaşdırma modelləri

Xülasə

Müasir dövlətlərin sabit iqtisadi və sosial inkişafı fasiləsiz maliyyə axınları, əməliyyat mənfəətliliyi və davamlı investisiya qoyuluşları üzərində qurulur. Bu çərçivədə korporativ iflasın vaxtında təhlili və proqnozlaşdırılması daxili zəifliklərin müəyyənləşdirilməsi və qabaqlayıcı müdaxilə tədbirlərinin həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatda klassik iflas proqnozlaşdırma modelləri – Biverin tək göstəricilər sistemindən, Altmanın Z-skoruna əsaslanan diskriminant analizindən, Ohlsonun logistik reqressiya modelindən, Sprinqeytin sadələşdirilmiş MDA yanaşmasından, Zmijevskinin probit əsaslı ehtimal qiymətləndirməsindən və bazar göstəriciləri ilə integrasiya olunmuş CHS modelindən istifadə təhlil edilir. Bu modellərin metodoloji əsasları, üstünlükləri və məhdudiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi onların maliyyə diaqnostikasını proaktiv iqtisadi təhlükəsizlik vasitəsinə çevirdiyini göstərir. İflasın qəfil deyil, mərhələli şəkildə inkişaf edən proses olduğu və erkən siqnallar vaxtında aşkarlandığı halda bərpa imkanlarının mövcud olduğu vurğulanır. Mühasibat uçotu göstəriciləri ilə bazar yönümlü göstəricilərin birgə tətbiqi və yerli

iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması proqnoz dəqiqliyinin artırılması və makroiqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsi üçün vacib hesab edilir.

Açar sözlər: *iflasın proqnozlaşdırılması, maliyyə çətinliyi, Altman Z-skoru, Biver modeli, Ohlson O-skoru, Springeyt modeli, Zmijevski modeli, CHS modeli, maliyyə əmsalları, erkən xəbərdarlıq sistemləri, iqtisadi sabitlik, korporativ uğursuzluq, diskriminant analiz, probit reqressiyası, bazar yönümlü göstəricilər*

Introduction

The stable economic and social development of any state in today's conditions is built upon the regular flow of financial resources into budgets, the stable operation of profitable enterprises, and the uninterrupted inflow of investments. In this context, the task of analysing and evaluating the financial condition of enterprises becomes particularly important. This makes it possible to identify internal problems in a timely manner and to develop and implement the most appropriate intervention measures in advance (Tokhirovna, 2024).

Predicting corporate bankruptcies is of great importance for every economic sector. This is further confirmed by the constant emergence of global financial crises and the increase in credit risk. The diagnosis of instability within enterprises can serve as the basis for an objective assessment of the current state of an economic entity in this context (Rayevnyeva et al., 2021).

It should also be noted that corporate bankruptcy is a global issue. In different countries around the world, various methods are used to address the problems of companies facing bankruptcy. However, business collapse is not a sudden event; the process goes through several stages. If early warning signals are detected in time, work on solutions can begin at an early stage.

Research

Classical financial forecasting models have been developed to evaluate the future financial conditions of enterprises and to predict potential risks of financial failure. These models are generally based on the analysis of ratios derived from financial statements.

One of the most widely used models is Altman's Z-Score model, which determines the bankruptcy risk of firms based on five different financial ratios. The Altman model was introduced to the world in 1968. Edward Altman published what has become the most well-known model aimed at predicting bankruptcy. The model represents a Z-score calculated using various groups of financial performance indicators. Through this model, it is possible to forecast the financial condition of an economic entity for the next 2–3 years (Altman et al., 2017).

Altman introduced several models; among them, the most comprehensive and accurate one is a statistical model composed of five financial ratios that together form the Z-score. The assessment in this model is based on comparing the resulting Z-score with specific threshold values. A score below 1.81 indicates a high risk of bankruptcy, and as the score increases, the probability of bankruptcy decreases proportionally (Asif et al., 2024).

Research on the objectivity of models based on multivariate discriminant analysis (MDA) also occupies an important place in the evaluation of financial conditions. At this point, the emphasis is placed on how accurately the financial condition of economic entities can be assessed using MDA models, and examples of such models have been discussed previously. The accuracy of these models is particularly significant for Russian companies, as in practice it has been observed that these models are often idealized and contain a margin of error. Therefore, it is necessary to determine the most accurate model. Since the 1960s, research has been conducted to develop quantitative models capable of predicting critical financial conditions and high probabilities of bankruptcy.

Another important model is Beaver's approach based on single-ratio analysis, in which the behaviour of certain ratios over time—particularly cash flow, total liabilities, and assets—is monitored. In 1966, the well-known financial analyst William Beaver proposed an indicator system for evaluating the financial condition of enterprises with the aim of determining the likelihood of bankruptcy (Beaver, 1966). This system includes the following key financial indicators: return on assets (ROA), the share of debt in total liabilities, the current ratio, the ratio of net working capital to

total assets, and the Beaver coefficient (the ratio of the sum of net profit and depreciation to total debt).

Beaver's evaluation system, based on these ratios, aims to detect potential bankruptcy risks at an early stage by analysing a company's financial stability. The fundamental feature of this model is that it makes predictions by tracking the behaviour of specific individual ratios over time (Tiryaki, 2021). William Beaver's indicator system for diagnosing bankruptcy is usually presented in tabular form with the basic ratios (Table 1).

Table 1. Financial Indicators According to Beaver's Bankruptcy Prediction System.

№	Indicator Name	Calculation Formula	Healthy Companies (Group I)	Companies 5 Years Before Bankruptcy (Group II)	Companies 1 Year Before Bankruptcy (Group III)
1	Beaver Coefficient (Profitability Ratio)	(Net Profit + Depreciation) / Total Debt	0.40 – 0.45	≤ 0.30	≈ 0.06
2	Current Ratio (Liquidity Ratio)	Current Assets / Short-Term Liabilities	≥ 3.2	0.17 – 0.15	≤ 0.15
3	Return on Assets (ROA)	(Net Profit $\times$ 100) / Total Assets	6 – 8	≤ 2	≤ 1
4	Financial Leverage	(Total Debt $\times$ 100) / Total Assets	4 – 22	≤ 37	Higher than Group II
5	Equity-to-Assets Coverage Ratio (Support of Assets by Equity)	(Equity – Fixed Assets) / Total Assets	≤ 50	≤ 80	Very low

Source: Matyukhin, 2012, p. 348.

This model aims to monitor a company's bankruptcy risk over time by observing the decline and deterioration of various financial ratios. In particular, the Beaver coefficient is a critical indicator, as it reflects the company's ability to repay its debts. A deterioration in these values indicates an increase in bankruptcy risk. Since weighting coefficients are not assigned to the indicators in Beaver's model, no final aggregate bankruptcy score is calculated. Instead, the obtained indicator values are compared with the normative values calculated by Beaver for financially healthy companies, companies one year prior to bankruptcy, and companies five years prior to bankruptcy.

In contrast, Ohlson's O-Score model is based on a logistic regression approach and was developed primarily for publicly traded companies, using a broader set of financial variables. In 1980, James A. Ohlson introduced the "Ohlson Model (O-Model)" in his study titled "Financial Ratios and the Probabilistic Prediction of Bankruptcy" (Ohlson & Garman, 1980).

This model is fundamentally based on the same approach as Altman's model; however, Ohlson developed a more robust and statistically reliable model by using statistical data from more than 2,000 companies in his analysis. The O-Model consists of a total of nine variables. These variables are presented in the table below.

Table 2. Variables Included in the Ohlson Model.

Variable	Description
AS (Firm Size)	Size adjusted for inflation: $AS = \log(\text{Total Assets} / \text{GDP Price Index})$
LM (Financial Leverage)	$LM = \text{Total Debt} / \text{Total Assets}$
WCM (Net Working Capital Ratio)	$WCM = \text{Net Working Capital} / \text{Total Assets}$
ICR (Inverse Current Ratio)	$ICR = \text{Short-Term Liabilities} / \text{Current Assets}$
ROA (Return on Assets)	$ROA = \text{Net Profit} / \text{Total Assets}$ — typically negative for firms close to bankruptcy
Debt > Assets Adjustment	Binary variable: assigned 1 if total debt exceeds total assets; otherwise 0
FTDR (Debt Service Capacity)	$FTDR = \text{Funds from Operations (FFO)} / \text{Total Debt}$
FFO (Funds from Operations)	$FFO = \text{Profit Before Tax} + \text{Depreciation}$
ROA Adjustment	Binary variable: assigned 1 if the company has posted net losses for the last two consecutive years
CINI (Net Income Change)	$CINI = [\text{Net Profit (t)} - \text{Net Profit (t-1)}] / [\text{Net Profit (t)} + \text{Net Profit (t-1)}]$

Source: Barchuk, 2019, p. 22.

Ohlson used data from 2,000 industrial firms that had been publicly traded for at least three years during the period 1970–1976. Among these firms, 135 had gone bankrupt, which provided a sufficient statistical basis for testing the model. The CHS Model was developed in 2010 at Harvard University to predict financial bankruptcy and credit risk by combining accounting data with market-based indicators. The model incorporates both balance sheet variables and market performance measures in order to more accurately reflect the behaviour of firms that are prone to financial distress (Stähle & Stähle, 2012). The variables included in the CHS Model are summarized in the table below:

Table 3. Variables Used in the CHS Model.

Variable	Description
Weighted Profitability Measure (WPM)	$WPM = \text{Weighted Average (Quarterly Net Income} / \text{MTA)}$, where $MTA = \text{Market-Valued Total Assets} = \text{Book Value of Debt} + \text{Market Capitalization}$. More recent quarters are assigned higher weights.
Leverage Ratio (LM)	$LM = \text{Total Debt} / \text{MTA}$, indicating the firm's indebtedness relative to its market-valued assets.
Short-Term Liquidity (STL)	$STL = \text{Cash and Cash Equivalents} / \text{MTA}$, measuring the firm's short-term payment capacity.
Weighted Relative Return Performance (WRRP)	$WRRP = \text{Weighted Average} [\log(\text{Gross Stock Return}) - \log(\text{Gross FTSE Index Return})]$, evaluating how the firm's stock performs relative to the market index. More weight is assigned to recent quarters.
Recent 3-Month Return Volatility (RV)	$RV = \text{Standard Deviation of Stock Prices over the Last 3 Months}$, based on the observation that distressed firms typically exhibit higher volatility.
Relative Firm Size (RS)	$RS = \log(\text{Market Capitalization} / \text{Total Market Capitalization of FTSE100})$. Smaller firms are generally more vulnerable due to limited access to financing.
Overvaluation Factor (OF)	$OF = \text{MTA} / \text{Adjusted Book Value}$, where $\text{Adjusted Book Value} = \text{Book Value} + 0.1 \times (\text{Market Value} - \text{Book Value})$. This indicator is used to identify potentially overvalued firms that have recently experienced large losses.

Variable	Description
Stock Price Logarithm (SPL)	SPL = log(Last Stock Price). Distressed firms often have low stock prices. An upper threshold of \$15 is applied, since higher values showed no significant effect on model accuracy.

Source: Latisheva, 2017, p. 24.

The Springate model follows a structure similar to the Altman model, but it was developed using data from Canadian companies. The Springate model takes into account the following four key financial ratios:

1. The ratio of working capital to total assets – this ratio reflects the company's ability to cover its short-term liabilities.
2. The ratio of earnings before interest and taxes (EBIT) to total assets – this indicator shows how efficiently the company uses its assets and its operating profitability.
3. The ratio of earnings before interest and taxes (EBIT) to short-term debt – this measures the company's capacity to meet short-term obligations using its operating income.
4. The ratio of sales revenue to total assets – this is an efficiency ratio that evaluates sales performance relative to the company's asset base.

The Springate model calculates a Z-score by applying specific weights to these ratios. If this score falls below a certain threshold ($Z < 0.862$), the company is considered to be at potential risk of bankruptcy. The model was developed particularly for assessing bankruptcy risk in medium-sized firms and is noted for its simplicity (Husein, 2015).

Additionally, the Zmijewski model aims to evaluate the probability of corporate financial failure using the probit regression method. In 1984, M. Zmijewski developed a model based on probit regression analysis to predict the bankruptcy risk of companies. The model was constructed using data from 840 firms for the period 1972–1978, of which 40 had gone bankrupt and 800 were financially healthy (Muzani & Yuliana, 2021).

The Zmijewski model measures the probability of financial failure in companies by using three key financial ratios:

1. ROA (Return on Assets) = Net Profit / Total Assets
2. Financial Leverage = Total Debt / Total Assets
3. Liquidity Ratio = Current Assets / Short-Term Liabilities

The general form of the model is as follows:

$$Z = \beta_0 + \beta_1(\text{ROA}) + \beta_2(\text{Financial Leverage}) + \beta_3(\text{Liquidity Ratio})$$

Due to its probit regression structure, the output of the model provides a direct probability value associated with the likelihood of bankruptcy. If the calculated value exceeds a certain threshold, the company is considered to be at risk of financial failure.

The advantage of this model is that, unlike earlier models which rely on fixed threshold values, it generates a statistical probability, allowing for a more flexible prediction of financial distress. Moreover, because it can be applied with only a few variables, it is suitable for use in cases where data accessibility is limited.

The common feature of these models is that they combine statistical methods for measuring bankruptcy risk with historical data, thereby supporting forward-looking decision-making processes.

Conclusion

The prediction of corporate bankruptcy transcends mere financial diagnostics; it constitutes a strategic imperative for safeguarding macroeconomic stability, protecting stakeholder interests, and sustaining societal welfare in an interconnected global economy. Far from being isolated corporate failures, bankruptcies ripple outward—eroding tax revenues, triggering unemployment, disrupting supply chains, and amplifying systemic credit risk. In this light, robust bankruptcy forecasting models serve not only as early warning systems for individual enterprises but as critical instruments of national economic resilience.

The classical models reviewed—from Beaver's univariate vigilance to Altman's discriminant precision, Ohlson's probabilistic rigor, and the market-augmented CHS framework—collectively affirm a foundational truth: financial distress is detectable, measurable, and, if identified early, often mitigable. These tools transform raw accounting signals into actionable intelligence, enabling creditors, investors, regulators, and managers to intervene before collapse becomes inevitable. Their shared reliance on financial ratios underscores a universal language of solvency: liquidity sustains operations, profitability validates efficiency, and leverage defines vulnerability.

Yet the true power of these models lies not in their mathematical elegance but in their preventive potential. Bankruptcy is not a sudden catastrophe but a progressive deterioration—one that begins years in advance through gradual erosion of cash buffers, shrinking margins, and mounting obligations. By illuminating these trajectories, predictive models shift the paradigm from reactive crisis management to proactive stabilization, allowing corrective measures—restructuring, divestiture, or policy support—to be deployed at stages where recovery remains viable.

In an era of heightened volatility, where geopolitical shocks, technological disruption, and climate-related risks routinely destabilize corporate foundations, the role of bankruptcy prediction evolves from academic exercise to societal safeguard. For emerging economies like Russia, where institutional trust and data transparency may lag, adapting these models with local calibration is essential to overcome idealized assumptions. For global markets, integrating real-time market signals (as in CHS) anticipates distress that balance sheets alone conceal.

Ultimately, the enduring value of bankruptcy prediction lies in its capacity to protect the future by decoding the present. When enterprises thrive, societies prosper; when they falter undetected, collective progress stalls. By institutionalizing systematic financial surveillance—grounded in proven models, enriched by contextual insight, and applied with disciplined foresight—policymakers and business leaders can transform the spectre of corporate failure into a manageable, and often avertable, risk. In doing so, they uphold the stable flow of resources, confidence, and opportunity upon which modern states depend.

References

1. Altman, E. I., Iwanicz-Drozowska, M., Laitinen, E. K., & Suvas, A. (2017). Financial distress prediction in an international context: A review and empirical analysis of Altman's Z-score model. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 28(2), 131–171.
2. Asif, M., Tiwari, S., Saxena, A., Chaturvedi, S., & Bhardwaj, S. (2024). A study of Altman Z-score bankruptcy model for assessing bankruptcy risk of National Stock Exchange-listed companies. *Proceedings on Engineering Sciences*, 6(2), 789–806.
3. Barchuk, A. D. (2019). *Modelirovaniye veroyatnosti bankrotstva predpriyatiy stroitel'nogo sektora RF: Magisterskaya dissertatsiya po napravleniyu podgotovki: 38.04.08 – Finansy i kredit* [Modelling the probability of bankruptcy of enterprises in the construction sector of the Russian Federation: Master's thesis in the field of training: 38.04.08 – Finance and credit].
4. Beaver, W. H. (1966). Financial ratios as predictors of failure. *Journal of Accounting Research*, 71–111.
5. Husein, F. (2015). Precision of the models of Altman, Springate, Zmijewski, and Grover for predicting the financial distress. *Journal of Economics, Business & Accountancy Ventura*.

6. Latisheva, T. V. (2017). *Assessment of credit risk of corporate borrowers* (Master's thesis, Peter the Great St. Petersburg Polytechnic University).
7. Matyukhin, S. S. (2012). Zarubezhnyye podkhody k otsenke nesostoyatel'nosti khozyaystvuyushchikh sub'yektov [Foreign approaches to assessing insolvency of economic entities]. *Vestnik Belgorodskogo Universiteta Kooperatsii, Ekonomiki i Prava*, (2), 347–353.
8. Muzani, M., & Yuliana, I. (2021). Comparative analysis of Altman, Springate and Zmijewski models in predicting the bankruptcy of retail companies in Indonesia and Singapore. *TIJAB: The International Journal of Applied Business*, 5(1), 81–93.
9. Ohlson, J. A., & Garman, M. B. (1980). A dynamic equilibrium for the Ross arbitrage model. *The Journal of Finance*, 35(3), 675–684.
10. Rayevnyeva, O., Karpinski, M., Brovko, O., Falat, P., & Aksonova, I. (2021). The diagnostic model for assessing the state of stability of an industrial enterprise. In *Digital Transformation: 13th PLAIS EuroSymposium on Digital Transformation, Sopot, Poland, September 23, 2021, Proceedings 13* (pp. 51–67). Springer International Publishing.
11. Ståhle, S., & Ståhle, P. (2012). Towards measures of national intellectual capital: An analysis of the CHS model. *Journal of Intellectual Capital*, 13(2), 164–177.
12. Tiryaki, Y. (2021). *Bankruptcy prediction models: A comparative analysis with Polish data* (Master's thesis, Tallinn University of Technology).
13. Tokhirovna, A. A. (2024). Financial analysis when evaluating the business activity of an enterprise. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 37, 156–158.

Received: 05.06.2025

Accepted: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/76-81>

Sevinc Dadaşova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
doktorant

<https://orcid.org/0000-0001-5315-3228>
sevadadashova1111@gmail.com

Hüseyn Cavid əsərlərinin nəşr təkrarlığı üzrə növləri və onların müqayisəli təhlili (stereotip, təkrar, düzəldilmiş, yenilənmiş və s. nəşrlər əsasında)

Xülasə

Azərbaycanın görkəmli şairi Hüseyn Cavidin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə münasibət birmənalı olmamışdır. Şairin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, onun ağır nəticələri bir çox ziyalı kimi Hüseyn Cavidin də üzərinə kölgə salmışdı. Şairin əsərləri uzun müddət qadağan olunmuş ədəbiyyat siyahısına daxil edilərək çapına izin verilməmiş, mövcud kitabları isə mağaza və kitabxana dövriyyəsiindən çıxarılmışdı. Bu səbəbdən onun yaradıcılığının tədqiqi mərhələli şəkildə aparılmalı və hər dövrün mövcud kontekstindən çıxış edərək obyektiv təhlil edilməlidir. Təqdim etdiyimiz məqalədə mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin siyasi bəraətindən sonra 1957–1980-ci illər ərzində Azərbaycan dilində çap olunmuş əsərlərinin nəşr tarixini və redaktə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, dramaturq, nəşr, dram əsərləri, şeir, təhlil*

Sevinj Dadashova

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli, ANAS
PhD student

<https://orcid.org/0000-0001-5315-3228>
sevadadashova1111@gmail.com

Types of Publication Reiterations of Hüseyn Javid's Works and Their Comparative Analysis (based on stereotyped, reprinted, revised, updated and other editions)

Abstract

The attitude toward the creative legacy and personality of the prominent Azerbaijani poet Hüseyn Javid has not been unambiguous. The socio-political conditions of the period in which he lived, along with their severe consequences, cast a shadow over Hüseyn Javid, as they did on many intellectuals of his time. For a long period, his works were included in the list of prohibited literature; their publication was banned, and existing copies were withdrawn from bookstores and library circulation.

For this reason, the study of his literary heritage must be carried out gradually and analyzed objectively, taking into account the historical and cultural context of each specific period.

In the present article, we examine the publication history and editorial features of Hüseyn Javid's works published in the Azerbaijani language between 1957 and 1980, following his political rehabilitation.

Keywords: *Hüseyn Javid, playwright, publication, dramatic works, poetry, analysis*

Giriş

Azərbaycanın görkəmli dramaturq-şairi Hüseyn Cavidin yaradıcılığı mətbuata çıxdığı gündən xalqın rəğbətini qazanmış ədəbi nümunələrdəndir. Şairin əsərləri Azərbaycanda sovet rejimi qurulmazdan öncə nəşr olunmağa başlasa da, sovet dövründə daha geniş miqyasda yayılaraq şairə həm şöhrət, həm də xalqın sevgisini qazandırmışdı. Ağır repressiya illərinin siyasi qurbanına çevrilmiş şairin yaradıcılığı 1937-ci ildən başlayaraq 20 illik fasilədən sonra, yəni 1956-cı ildə Hüseyn Cavidin siyasi bəraətinin bərpasından sonra yenidən çap olunmağa başlamışdır (İsmayılov, 1957).

Təqdim etdiyimiz bu məqalədə mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin 1957–1980-ci illər ərzində Azərbaycan dilində çap olunmuş əsərlərinin nəşri tarixini və redaktə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik (Əlioğlu, 1974).

Tədqiqat

Hüseyn Cavidin siyasi bəraətindən sonra ilk dəfə işıq üzü görən əsəri birpərdəli *Ana* dramıdır. Bu əsər broşür tipli kitabça şəklində 1957-ci ildə “Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı” tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu nəşr ədəbi hadisə olmaqdan əlavə, Hüseyn Cavid yaradıcılığının reabilitasiyası prosesinin ilkin mərhələsi kimi dəyərləndirilməlidir. Sözügedən kitabça Cavid külliyyatının ədəbiyyata və cəmiyyətə dönüşünün ilk rəmzi təzahürü kimi qəbul olunur. Kiril əlifbası ilə çap olunmuş bu kitabça Cavidin ideya-estetik dünyasını, fəlsəfəsini yenidən oxucular üçün əlçatan etmişdir (Cavid, Tərtibçi, 1958).

Nəşrin üz qabığı üzərində qara rəngli yazılar və ornamentli haşiyə olan, açıq sarı rəngli nazik üzlükdən ibarətdir. Kitabçanı çapa hazırlayan və redaktoru görkəmli ədəbiyyatşünas Abuzər İsmayılovdur. Nəşr 39 səhifə həcmində olub, ölçüləri 13,7 x 21,6 sm təşkil edir. Sifariş nömrəsi 314, ümumi tirajı isə 15.000 nüsxə olmuşdur (Cəfər, 1960).

Ana faciəsinin davamı özünü çox gözlətmədi. Belə ki, 1958-ci ildə şairin növbəti kitabı işıq üzü gördü. Lakin, siyasi bəraət almasına baxmayaraq, Cavid irsinə münasibətdə ehtiyatlı və bəzən tərəddüdlü yanaşma hələ də davam edirdi. Zamanında şairin əleyhinə şahidlik edənlər, eləcə də əsərlərini sovet kon'yunkturundan kənar hesab edənlər öz mövqelərində möhkəm idilər. Hər nə qədər cəmiyyətdə siyasi təqiblərə son verilmiş kimi görünə də, Cavid əsərləri hələ də tam mənada azadlığa qovuşmamışdı. Demək olar ki, siyasi baxımdan azad görünən Cavid külliyyatı indi də mənəvi bəraətini gözləməkdə idi. Yəni şairin əsərləri hələ də kimlərsə vicdanının ağır yükü olaraq qalmaqda idi. Hüseyn Cavid irsinin yenidən ictimaiyyətə təqdim olunan bu dövrü şairə, onun əsərlərinə olan tolerant münasibətə gedən yol, bir növ öyrəşmə–alışma dövrü kimi də qəbul oluna bilər (Cavid, Tərtibçi, 1958).

Bu kimi qeyri-adekvat münasibət şairin 1958-ci ildə çap olunan *Seçilmiş əsərləri* kitabının çapı zamanı özünü açıq şəkildə büruzə vermişdi. İyirmi illik fasilədən sonra işıq üzü görmüş bu nəşr şairin ilk genişhəcmli kitabı olmaqla bərabər, onun ədəbi irsinin bərpası prosesinin mühüm mərhələsi hesab oluna bilər.

Kitab nəşr edilməzdən öncə onun bütün ağır yükünü, əski əlifbadan kirilə transliterasiyasını şairin qızı Turan Cavid çap üçün hazırlamış və nəşriyyata təqdim etmişdir. Bu zaman şairin dilinin sadələşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır və Turan xanımın hazırladığı versiya müəyyən redaktədən sonra dövrün tələbinə uyğun formatda qəliblənərək oxucuya təqdim edilir. “Həmin kitabda əlyazmanı görmüş və görməmiş 5 redaktorun adı gedib. Amma birçə yerdə də ən xırda şriflə belə tərtibçinin, qeyd və şərhlərin, lüğətin müəllifinin adı göstərilməyib. Nəşriyyat da, kitabın hörmətli redaktorları da çox gözəl bilirdilər ki, bu ağır fəhlə işini Turan Cavid yerinə yetirib” (Hüseynov, 2007, p. 378).

Seçilmiş əsərlər 1958-ci ildə “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” tərəfindən müasir oxucunun tələbinə uyğun şəkildə nəşr edilmişdir. Kitabın redaktorları M.Arif, M.Rahim, M.C.Cəfərov, rəssamı H.Kazımovdur. Kitabın arxa vərəqində daha iki redaktorun – M.Seyidzadə və İ.Soltanın adları qeyd olunmuşdur.

Kitabın “Hüseyn Cavid” başlıqlı giriş mətninin müəllifi Məmməd Cəfər şairin yaradıcılığını geniş və detallı şəkildə təhlil edərək yazmışdır: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli şair-dramaturq kimi tanınmış: *Şeyx Sənan*, *Xəyyam*, *İblis*, *Səyavuş* kimi dəyərli səhnə əsərlərinin və bir çox lirik-epik

şeyrlərin müəllifi olan Hüseyn Cavid ədəbi fəaliyyətə XX əsr Azərbaycan romantizminin nümayəndələrindən biri kimi başlamış və 1920-ci ilə qədər bu ədəbi cərəyanın ən istedadlı yaradıcılarından biri olmuşdur” (Cavid, Tərtibçi, 1963, p. 3). Bundan əlavə, M. Cəfər iki böyük epoxada yaşamış şairin sovet hakimiyyəti illərini onun yaradıcılığının daha məhsuldar dövrü hesab edərək yazır ki, 1920-ci ilədək 15 il ərzində şair yalnız iki şeir məcmuəsi, *Ana*, *Maral* (*Şeyx Sənan*, *Şeyda*) dramlarını nəşr etdirə bilmişdirsə, sovet hakimiyyəti illərində təkcə 4 il müddətində (1926–1930-cu illərdə) şairin 8 kitabı nəşr edilmişdir. Hüseyn Cavid yaradıcılığına böyük qiymət verən alim onun ədəbi-bədii dili haqqında bu fikirləri yazmışdır: “Cavidin əsərlərini oxuyarkən onun ədəbi-bədii dil sahəsində yanlış mövqe tutduğunu həmişə nəzərə almaq lazımdır”. O, həm də qeyd edirdi ki: “Cavid Azərbaycan ədəbi-bədii dilini türk sistemli dillərin hesabına ‘zənginləşdirməyin’ mümkün olduğu haqqında xəyal bəsləmiş və bu fikrində həmişə yersiz inad göstərmişdir” (Cavid, Tərtibçi, 1963, p. 55).

Böyük hörmət və rəğbət bəslədiyimiz alimin bu mülahizələrinə qismən qatılaraq da, ümumilikdə bu fikir tam şəkildə özünü doğrultmadı. Zamanın gətirdiyi dövrün döngüsü Cavidin nəzəriyyəsini dəstəklədi. Çünki şairin “inad” etdiyi türk sistemli dillərin hesabına “zənginləşən” Azərbaycan dili özü də bu sistemin bir parçasıdır. Əgər bu başlanğıcın davamı olsaydı, ya da türk dövlətləri zamanında türk dünyasından məcburi şəkildə qısıdılıb təcrid olunmasaydı, bu gün yüz milyonlarla insan tək bir təməl dil olan türk dilində, yəni əzəli ana dillərində rahatlıqla anlaşıla bilərdi. Cavidin getdiyi yolun türk dünyası üçün nə qədər önəmli olduğunu ilk dəfə Mustafa Haqqı Türkcəqul dilə gətirərək yazırdı: “Cavidin dili istər Azərbaycan daxilində, istərsə Azərbaycan xaricində ən çox münaqişə və mübahisə olunan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ufaq da olsa bir ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul ləhcəsini mənimsəmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilxassə, şeirlərində, İstanbul şivəsini məharətlə kullanan şair, sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. Bunun üçün də Cavidin türkcəsinə nə tamamilə İstanbul türkcəsi, nə də tamamilə Azərbaycan ədəbi türkcəsi demək qabildir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, Cavid bu iki türkcə şivə arasında bir körpü yaratmış və bu iki şivə arasındakı məsafəni qısaltmışdır... Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkcədir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Türkiyə və Türkiyəstan və s. türk ellərində tək bir münəvvər bulunmaz ki, Cavidə oxusun və anlamasın” (Babaxanlı, Tərtibçi, 2007, p. 8).

Həqiqətən də günümüzün reallığı göstərdi ki, dünyanın zülmətindən keçilməz kimi görünən, şairin həyatına mail olan Cavid yolu bu gün örnək alınacaq qədər ümidli və nurludur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavidin ideyaları ilə əsasını qoyduğu dil birliyi cığırında bu gün bütün türk dünyası irəliləyərək vahid türk dili layihəsini reallaşdırmağa çalışır.

Şairin 1958-ci ildə nəşr olunmuş *Seçilmiş əsərləri* kitabına *Ana*, *Maral*, *Şeyx Sənan*, *Şeyda*, *İblis*, *Səyavuş* pyesləri ilə yanaşı, şairin həbsdən öncə də çap olunmuş *Keçmiş günlər* kitabında yer alan “Bakıda”, “Yadı-mazi”, “Otuz yaşında”, “Gecəydi”, “Bir rəsm qarşısında”, “Elmi-bəşər”, “Qadın”, “Kiçik sərsəri”, “Öksüz Ənvər”, “İlk bahar”, “Qız məktəbində” şeirləri, bunlardan əlavə, daha öncə də çap olunmuş *Bahar şəbnəmləri* kitabında yer alan “Dəniz tamaşası”, “Şeyx Sənan”, “Rəqs”, “Hər yer səfalı nəşəli”, “Çəkinmə, gül”, “Sevinmə, gülmə quzum”, “Xuraman-xuraman”, “Uyuyur”, “Görmədim”, “Vərəmli qız”, “Çoban türküsü”, “Dün və bu gün”, “Qürubə qarşı”, “Bir xətirə”, “Ey ruhi-pürsükun”, “Kiçik bir lövhə”, “İki həmsiyyəti-lətafəti an”, “Bir qızın son fəryadı yaxud zindan guşəsindən bir səs”, “Qonşu çiçəyi”, “Nəcmi keysudar”, “Şeir məftunu”, “Dəniz pərisi”, “Bilməm kimə?”, “Bu gecə”, “Ah... Yalnız sən!”, “Nəçin?”, “Get!”, “Məyus bir qəlbin fəryadı”, “Son baharda” şeirlər toplusu ilə yanaşı *Azər* poemasından parçalar da daxil edilmişdir. Kitabın arxasında “Qeydlər” və “Lügət” bölməsi də var. Bu bölmələrdə Cavid əsərlərinin nəşr intensivliyi və tarixi, əsərlər haqqında əlavə məlumat, ərəb-fars kökənli, anlaşılması çətin olan sözlərin dilimizdəki qarşılıqları verilmişdir. Kitabın sonunda yer alan bu bölmələrin mövcudluğu mütaliəni və asanlıqla düşünməni təmin edərək onu akademik nəşrə çevirir.

Kitabın üz qabığı açıq qəhvəyi rəngli qalın kartondan hazırlanıb. Üzərində qara hərflərlə “Hüseyn Cavid” yazısı var. Kiril əlifbası ilə yazılmış kitabın ölçüsü 13,5 x 20 sm, həcmi isə 657 səhifədir. Sifariş seriyası 539 olan bu kitab 20.000 nüsxə tirajla çap olunmuşdur.

İllər keçdikcə şairin yaradıcılığına olan maraq və oxucu tələbatı bu əsərlərin təkrar nəşrinə zəmin yaratdı. Bunun əsas səbəblərindən biri də bir zamanlar Cavidin yaradıcılığını yaxından tanımış, onun əsərlərinin səhnə təcəssümünün canlı şahidi olmuş yaşlı və orta nəsillə hələ həyatda idi. Elə bu mənəvi ehtiyac xatirələrdəki Cavid məfkurəsinin yenidən dirçəlməsinə səbəb oldu.

Şairin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə 1963-cü ildə Hüseyn Cavidin *Pyeslər* adlı kitabı “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” tərəfindən nəşr edilərək geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur. Nəşrin tərtibçisi ədibin qızı Turan Cavid, rəssamı S.Qəmbərov, “Cavidin əsərlərinin yeni nəşri” sərəlvəli ön sözün müəllifi isə akademik Məmməd Cəfəridir. Müəllif kitabın giriş məqaləsində toplanmış əsərlər haqqında geniş məlumat verməklə yanaşı, qeyd edir ki, 1920–1934-cü illər ərzində şairin inqilabdan əvvəl və sonra qələmə aldığı yeddi səhnə əsəri “Azərnəşr” tərəfindən dəfələrlə çap olunmuşdur.

Bu nəşrdə oxuculara Cavidin daha öncə çap olunmamış iki yeni dram əsəri təqdim olunmuşdur. İlk dəfə nəşr edilən əsərlərdən biri 1929-cu ildə qələmə alınmış, şairin sağlığında nəşri dövlət planına salınsa da, müəyyən səbəblərdən çap olunmamış *Knyaz* dramıdır. Digəri isə *Xəyyam* pyesidir. Əsər 1935-ci ildə yazılmış və həmin il Azərbaycan SSR-nin on beş illiyi münasibətilə elan olunmuş ədəbi əsərlər müsabiqəsində ilin ən yaxşı səhnə əsərləri sırasında üçüncü mükafata layiq görülmüşdü. “H.Cavid vaxtilə *Xəyyam* əsərini Yerevanda yaşayan dostlarından birinə göndərmişdi. Aradan uzun bir müddət keçdikdən sonra 1957-ci ildə bu sətirlərin müəllifinə əsəri Yerevan şəhərindən tapıb gətirmək nəşir oldu” (Cavid, Tərtibçi, 1975, p. 345). Bu əsər Turan Cavidin böyük axtarışları sayəsində tapılaraq müəyyən məbləğ qarşılığında əldə edilmişdir.

Nəşrə iki mənzum və bir mənsur dram daxil edilmişdir. *Xəyyam*, *Knyaz*, *Şeyda* pyesləri və kitabın sonunda “Lüğət” və “Qeydlər” bölməsi öz əksini tapmışdır. Kitabın üz qabığı qara və yaşıl rəngli yazılarla bəzədilmiş, qalın karton üzərinə çəkilmiş ağ dəri materialla cildlənmişdir. Kiril əlifbası ilə yazılmış bu kitab 269 səhifə həcmindədir. Paleografik göstəriciləri 13,2 x 20,6 sm ölçüsündədir. Sifariş sayı 25 ədəd olan bu nəşr 15.000 nüsxə tirajla çap olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin klassik yazıçı kimi silsilə nəşrlərinin başlanğıcı 1968-ci ildə üç cildlik *Seçilmiş əsərlərinin* nəşri ilə qoyulmuşdur. Cavid yaradıcılığını nisbətən daha geniş miqyasda əhatə edən bu toplu 1968, 1969 və 1971-ci illərdə “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” tərəfindən çap edilmişdir.

Turan Cavidin tərtibatı ilə hazırlanmış bu toplunun redaktoru E.Eyvazov, rəssamı F.Quliyev, icildə yer alan “Hüseyn Cavid” başlıqlı ön sözün müəllifi isə Məsud Əlioğludur. Müəllif kitabın giriş mətnində şairin yaradıcılığına və fəlsəfi düşüncələrinə xronoloji baxış keçirərək yazırdı: “Cavid gərgin, mürəkkəb və ziddiyyətli fikir böhranları, məfkurə axtarışları sayəsində tapdığı ‘məncə bütün cahanı xilas edəcək iki qüvvət var, yalnız iki böyük qüvvət var: o da gözəllik və məhəbbətdən ibarətdir’ fikrini yaradıcılığının əvvəlindən axırına qədər ardıcıl surətdə müdafiə və təbliğ etmişdir” (Cavid, Tərtibçi, 1969, p. 22). Əsərlərin geniş təhlilini verən professor şairi əzəmətli, məğrur bir sima, incə, həssas, həm də son dərəcə qüdrətli bir istedad adlandırmışdır.

Kitabların üz qabıqları üzərində çəhrayı hərflərlə “Hüseyn Cavid” yazılmış, qalın karton üzərinə çəkilmiş qara dəri ilə cildlənmişdir. Kiril əlifbası ilə yazılmış kitabların paleografik göstəriciləri 13,2 x 16,8 sm ölçüsünə bərabərdir.

Bu üçcildlik 1958-ci ildə çap olunmuş *Seçilmiş əsərlərin* əsasında tərtib olunsada, topluya əlavə edilmiş bəzi əsərlər ilk dəfədir ki, nəşrdə təqdim edilmişdir. “H.Cavid əsərlərinin üç cilddən ibarət yeni nəşri şairin yaradıcılığını bütünlükdə əhatə etmir. Təəssüf ki, bu böyük sənətkarın məşhur əsərlərinin bir qismi (*Telli saz*, *Şəhla*, *Koroğlu* və s.) hələlik tapılmamışdır. Bu səbəbdən də həmin əsərlərin məzmunu, ideyası barədə oxuculara ətraflı məlumat vermək çətindir. Lakin yeni nəşrin mühüm bir üstünlüyü orasındadır ki, müəllifin *Uçurum*, *Afət*, *Topal Teymur* və s. kimi görkəmli əsərləri də bu dəfə oxuculara təqdim edilir. Vaxtı ilə *Keçmiş günlər* və *Bahar şəbnəmləri* adlı şeir külliyyatlarında dərc olunan, bununla belə, son nəşrlərə (1958, 1963) daxil edilməyən şeirlərin bir

hissəsi, habelə *Azər* dastanının müəyyən parçaları da bu cildlərə daxil olunur” (Cavid, Tərtibçi, 1969, p. 23).

Toplunun I cildi 371 səhifə həcmində olub, 1410 ədəd sifariş, 25.000 tirajla çap olunmuşdur. Nəsrə şairin *Keçmiş günlər*, “Müxtəlif şeirlər”, *Bahar şəbnəmləri*, “Unudulmuş şeylər”, *Şeyx Sənan*, *Uçurum* əsərləri daxil edilmişdir. Kitabın sonunda topluya daxil edilən əsərlər haqqında qısa məlumat verən “Qeydlər” bölməsi, həmçinin tərcüməyə ehtiyac duyulan sözlərin dilimizdəki qarşılıqlarını əks etdirən “Lüğət” hissəsi yer almışdır.

Bu üçcildlik topluya əvvəlki nəşrlərdə yer almayan bir sıra əsərlər də daxil edilmişdir. Toplunun I cildində ilk dəfə nəşr olunan *Uçurum* pyesi ilə yanaşı, sadalanan şeir bölmələrinə əlavə edilmiş 13 yeni şeir də təqdim olunmuşdur. Sözügedən əsərlər şairin bəraətindən sonra ilk dəfə olaraq geniş oxucu auditoriyasına təqdim edilmişdir:

“Keçmiş günlər” bölməsində – “Hübut Adəm”, “Çiçək sevgisi”;

“Müxtəlif şeirlər” bölməsində – “Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə könlümü”, “Hali-əsəf işimalımı təsvirdə bir ah məzlumanə”, “Novruz bayramı”, “Mənim tanrım”, “Şərq qadını”;

Bahar şəbnəmləri bölməsində – “Hərb və fəlakət” şeirinin birinci hissəsi, “Pəmbə çarşaf”, “Məzlumlar üçün” (şeirin əsl adı “Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!) olaraq alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzlumlar üçün”), “Qəmər”, “Hərb allahı qarşısında”, “Dün və bu gün”;

“Unudulmuş şeylər” bölməsində – “İbtilayi-qəram”.

Kitabın sonunda göstərilən “Qeydlər” bölməsindən aydın olur ki, *Keçmiş günlər* adlı kitabça müəllifin nəşr olunan ilk şeirlər məcmuəsidir və 1913-cü ildə Tiflisdə “Şərq” mətbəəsində çap olunmuşdur. Bu kitabçaya daxil olan şeirlər 1905–1913-cü illərdə yazılmışdır.

Hüseyn Cavidin ikinci şeirlər məcmuəsi olan *Bahar şəbnəmləri* 1917-ci ildə Bakıda “Açıq söz” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Məcmuəyə daxil olunmuş şeirlər 1905–1916-cı illərdə yazılmışdır.

“Müxtəlif şeirlər” bölməsində yer alan

“Verdim o gün ki, zülfi-pərişanə könlümü,

Saldı nigər o zülfə zindanə könlümü”

beyti ilə başlayan qəzəl şairin ilk əsərlərindəndir. Bu qəzələ AMEA Əlyazmalar fondunda Q-3 (309) şifrəsi altında mühafizə olunan M.T.Sidqinin şəxsi arxivində rast gəlinmişdir (Cavid, Tərtibçi, 1971, p. 351).

Şairin ilk iri həcmli mənzum faciəsi olan *Şeyx Sənan* 1917-ci ildə Bakıda “Açıq söz” mətbəəsində, 1926-cı ildə isə “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”nda çap edilmişdir (Cavid, Tərtibçi, 1969, p. 352).

Uçurum faciəsi 1917-ci ildə yazılmış, 1926-cı ildə ilk dəfə “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” tərəfindən nəşr olunmuşdur (Cavid, Tərtibçi, 1969, p. 353).

Seçilmiş əsərlər üçcildlik toplunun II cildi “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”nda 1969-cu ildə çap olunmuşdur. 250 səhifə həcmində olan bu kitab 497 ədəd sifariş, 25.000 nüsxə tirajla çap olunmuşdur. Bu cildə *İblis*, *Afət* dramları, *Azər* poemasından parçalar, eləcə də “Qeydlər” və “Lüğət” bölməsi öz əksini tapmışdır.

Kitabın arxasındakı “Qeydlər”dən bəlli olur ki, “*İblis* faciəsi ‘Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı’ tərəfindən iki dəfə – 1924 və 1927-ci illərdə nəşr edilmişdir” (Cavid, Tərtibçi, 1963, p. 238).

Afət əsəri 1922-ci ildə yazılmış və 1925/1926-cı illərdə “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində hissə-hissə dərc edilmişdir (1925-ci il, № 3, I pərdə; 1926-cı il, № 1, II pərdə; № 2–3, III pərdə; № 4, IV pərdə). Əsər kitab şəklində ilk dəfə *Seçilmiş əsərlərin* II cildində nəşr olunmuşdur (Cavid, Tərtibçi, 1971, p. 238).

“Müəllif tamamlayıb bitirə bilmədiyi *Azər* poeması üzərində 17 il işləmişdir (1920–1937). Yazıb bitirmiş olduğu parçaların da hamısı əldə edilməmişdir. Poemadakı ‘Lalə’ şeiri ilk dəfədir ki, çap olunur” (Cavid, Tərtibçi, 1971, p. 239).

Toplunun III cildi “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”nda 1971-ci ildə nəşr edilmişdir. Kitab 351 səhifə həcmindədir, sifariş sayı 22 ədəd, tirajı isə 20.000 nüsxə təşkil edir. Nəsrə şairin *Topal Teymur*,

Knyaz, Xəyyam dramları daxil edilmişdir. Kitabın sonunda isə nəşrin səmərəliliyini artıran “Qeydlər” və “Lüğət” bölmələri də yer almışdır.

Qeydlər bölməsində göstərilir ki, *Topal Teymur* dramı 1925-ci ildə yazılmış, 1926-cı ildə “Azərnəşr” tərəfindən çap olunmuşdur. *Knyaz* faciəsi isə 1929-cu ildə yazılmış olmasına baxmayaraq, ilk dəfə 1963-cü ildə “Azərnəşr” tərəfindən nəşr olunmuşdur (Cavid, Tərtibçi, 1975, p. 344).

Hüseyn Cavidin əsərlərini əhatə edən digər bir nəşr – *Dram əsərləri* 1975-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən çap edilmişdir. Kitabın tərtibçisi Turan Cavid, rəssamı isə A. Qədirovdur. Nəşrə *Şeyx Sənan, Uçurum, İblis, Topal Teymur, Knyaz, Xəyyam* dramları, eləcə də “Qeydlər” və “Lüğət” bölmələri daxil edilmişdir. Kitabın ön sözü və giriş mətninə yer verilməmişdir. “Qeydlər” bölməsində isə öncəki nəşrlərdə əsərlər haqqında təqdim edilmiş məlumatların eynisi saxlanılmışdır (Orucəliyev, Tərtibçi, 2012).

Kitabın üz qabığı bənövşəyi və ağ yazıları olan, qalın karton üzərinə çəkilmiş qara dəri ilə cildlənmişdir. Kiril əlifbası ilə yazılmış bu kitabın qalınlığı 563 səhifədir. Paleoqrafik göstəriciləri 13,2 x 20,5 sm ölçüsündədir, sifariş sayı 137, tirajı isə 20.000 nüsxə təşkil edir.

Nəticə

Beləliklə, Hüseyn Cavidin 1957–1980-ci illər ərzində çap olunmuş kitablarının nəşri, paleoqrafik göstəriciləri və təkrar nəşrlərin müqayisəli fərqləri üzrə ümumi baxış təqdim edildi. Kitabların sifariş və tiraj saylarını nəzərə alsaq, bu ədəbiyyata olan tələbatın artdığı müşahidə olunur. Cavid fəlsəfəsinə ruhən yaxın olan oxucu kütləsini məmnun edən bu əsərlərin davamı, gizli qalan orijinal variantları isə sonrakı illərdə, Azərbaycan xalqı azadlığına qovuşduqdan sonra, geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə verilmişdir.

Ümumiyyətlə, müstəqillik əldə etdikdən sonra sovet dövründə qara siyahıya alınmış bir çox klassik əsərlər yenidən toplanmış, bütöv hala gətirilmiş və əsl qayəsi ilə uzlaşdırılmışdır. Klassik əsərlərin nəşri böyük məsuliyyət, spesifik bilik və dəqiqlik tələb edən bir sahədir. Gənclərin və gələcək nəsillərin tərbiyəsində, global dünyanın köklü, mental dərinliklərə sahib bir fərdi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan, milli sərvətimiz sayılan klassik əsərlərimizə göstərilən qaygını ölkə siyasətinin önəmli bir komponenti hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Babaxanlı, G. (Tərtibçi). (2007). *Hüseyn Cavid. Əsərləri* (5 cildə, I cild). Elm.
2. Cavid, T. (Tərtibçi). (1958). *Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri* (3 cildə, I cild). Azərnəşr.
3. Cavid, T. (Tərtibçi). (1958). *Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
4. Cavid, T. (Tərtibçi). (1963). *Hüseyn Cavid. Pyeslər*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
5. Cavid, T. (Tərtibçi). (1969). *Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri* (3 cildə, II cild). Azərnəşr.
6. Cavid, T. (Tərtibçi). (1971). *Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri* (3 cildə, III cild). Azərnəşr.
7. Cavid, T. (Tərtibçi). (1975). *Hüseyn Cavid. Dram əsərləri*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
8. Cəfər, M. (1960). *Hüseyn Cavid*. Azərnəşr.
9. Əlioğlu, M. (1974). *Ədəbi fragmentlər*. Gənclik.
10. Hüseynov, R. (2007). *Əbədi Cavid*. Nurlan.
11. İsmayılov, A. (Tərtibçi). (1957). *Hüseyn Cavid. Ana*. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
12. Orucəliyev, İ. (Tərtibçi). (2012). *Cavidi xatırlarkən: Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu*. Zərdabi.

Daxil oldu: 07.08.2025

Qəbul edildi: 02.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/82-88>

Mehmet Ergun
Bartın University
<https://orcid.org/0000-0002-6149-2358>
mergun@bartin.edu.tr

The Sanctity of Labor and Work According to Islamic Law

Abstract

The existence, sustenance, and sovereignty of humankind in the universe are proportionate to their labor and work. The most sacred gain for an individual is what they produce and earn through their own effort. According to a fundamental principle, one's labor and work are never in vain; the reward of such efforts will inevitably and fully be granted one day. For this reason, humanity has been encouraged to engage in productive activity—even by going to the mountains with a rope to gather a bundle of wood—and has been strongly urged to avoid laziness and begging. All prophets sent by Allah as leaders for humanity personally practiced various professions, ensuring their own and their families' livelihoods through lawful and legitimate means without depending on others. They left behind the principle of “the sanctity of honest labor and lawful earnings” as a prophetic tradition. To work and produce is a sacred endeavor that gives meaning to life, brings peace, and provides blessing. Using the intellect, body, health, and will bestowed by Allah in pursuits that please Him constitutes a source of dignity and honor for human beings. Conversely, unjust and unlawful means of gain, sought through laziness or irresponsibility, are deemed behaviors contrary to human dignity. A Muslim is obliged, on the one hand, to earn sustenance for their own survival, and on the other hand, to provide for the dependents under their care. Additionally, through giving from their earnings with a sense of social responsibility and as an act of worship, they seek happiness in both this world and the Hereafter. It is precisely because of this multifaceted contribution to both worldly and spiritual life that labor and work are considered sacred in Islam. For this reason, this paper examines, with supporting evidence, the subject of “The Sanctity of Labor and Work According to Islamic Law.”

Keywords: *Islamic law, labor, work, production, sanctity*

Mehmet Ergün
Bartın Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-6149-2358>
mergun@bartin.edu.tr

İslam şəriətinə görə əməyin və işin müqəddəsliyi

Xülasə

İnsanın kainatda varlığı, payı və hökmranlığı onun zəhməti və əməyi ilə mütənasibdir. İnsan üçün ən müqəddəs qazanc öz əlləri ilə istehsal etdiyi və qazandığı şeylərdir. Əsas qaydaya görə, insanın zəhməti heç vaxt hədəf getmir və zəhmətinin qarşılığı bir gün mütləq ona tam şəkildə veriləcəkdir. Bu səbəbdən də insanlara kəndirləri ilə dağa çıxıb istehsalat fəaliyyətində iştirak etmək, bir dəstə odun gətirmək tövsiyə edilmiş, tənbellikdən və dilənçilikdən uzaq durmaları şiddətlə istənilmişdir. Allahın insanlara rəhbər olaraq göndərdiyi bütün peyğəmbərlər müxtəlif peşələrlə məşğul olmuş, heç kimdən asılı olmadan özlərini və ailə üzvlərini halal və qanuni yollarla təmin etmişlər. Onlar “tərin müqəddəsliyi və halal qazanc” prinsipini peyğəmbərlərin sünnəsi olaraq geridə qoymuşlar.

İşləmək və istehsal etmək həyata mənəvi dəyər, sülh və bolluq verən müqəddəs bir səydir. Allahın bəşəriyyətə bəxş etdiyi ağıl, bədən, sağlamlıq və iradə ilə Allahın razı olduğu işlərdə çalışmaq insana hörmət və ehtiram səbəbidir. Tənbellik, məsuliyyətsizlik və qazanc əldə etmədən bəzi ədalətsiz və

qanunsuz yollarla gəlir axtarmaq insan ləyaqətinə zidd davranışlar kimi qiymətləndirilmişdir. Müsəlman insan bir tərəfdən öz həyatını dolandırmaq üçün lazım olan ruzisini qazanmağa çalışır, digər tərəfdən də məsul olduğu ailə üzvlərini təmin edir. Bundan əlavə, qazandıqlarını ibadət məqsədilə ictimai məsuliyyət hissi ilə paylaşmaqla dünya və axirət səadətini axtarar.

Dünya və axirətlə bağlı bu çoxşaxəli faydaya görə, İslam dininə əsasən, əmək və iş müqəddəs hesab olunur. Bu səbəbdən bu məqalədə “İslam şəriətinə görə əməyin və işin müqəddəsliyi” mövzusu dəstəkləyici dəlillərlə araşdırılır.

Açar sözlər: *İslam hüququ, əmək, iş, istehsal, müqəddəslik*

Introduction

As indicated in the Qur’anic verse, “We did not give them bodies that would not eat food” (Enbiyâ 21:8), human beings require a number of necessities—such as food, drink, clothing, and shelter—in order to sustain their lives. According to Islam, working to earn one’s livelihood is a means of dignity, honor, and respect. For this reason, labor and work have been strongly encouraged, while laziness has been severely condemned. Indeed, Allah Almighty created the night for rest and the day for securing sustenance and livelihood (Yûnus 10:67; Kaşâş 28:73; Mü’min 40:61). The Qur’an further emphasizes: “Man will have nothing except what he strives for” (Necm 53:39); “Indeed, We established you on earth and provided for you therein means of livelihood” (A’râf 7:10). Such verses indicate that worldly blessings were created for humankind, yet to benefit from them—to transform these potential blessings into tangible realities—work and effort are indispensable.

Within the framework of Islamic law, the sanctity of labor and work also encompasses a range of fundamental rights for workers, including the freedom to work and earn, the right to establish labor unions, the right to collective bargaining and strike, the right to health, and the right to social security (see Armağan, 2001, pp. 172–193; Committee, 1986, pp. 21–453).

One of the matters about which the Prophet Muhammad (peace be upon him) frequently sought refuge in his supplications (Hâşimî, 1981, Hâdîth No. 238) and expressed the greatest concern for his community was laziness (Gümüşhânevî, 1980, Hâdîth No. 227). In Islamic belief, a person who ends the day weary from eating through the work of his own hands is regarded as having his sins forgiven (Hâşimî, 1981, Hâdîth No. 1162). His fatigue is considered an expiation for sins and is counted as charity for him (Hâşimî, 1981, Hâdîth Nos. 1323, 1031, 1033). Moreover, because he does not neglect those under his care, he earns additional reward (Ebû Dâvûd, 1981, Zekât, 45) and is safeguarded from the humiliation of begging (Hâşimî, 1981, Hâdîth No. 975). For this reason, meeting the essential needs required to sustain life necessitates the act of working, which is a sacred endeavor.

The concept of labor and work brings blessings and prosperity to life, and unlike selfish civilizations, Islam—which embodies a civilization of altruism—has historically provided a distinguished example in this regard (Daryal, 1997, pp. 81–138).

Research

In the context of establishing and preserving social order, labor and work hold great importance. In societies where labor, work, and honest effort are regarded as sacred, individuals refrain from seeking illicit gain or unjust enrichment—means of acquisition that are not sanctioned by law. Consequently, unlawful methods of earning and economic behaviors such as theft, extortion, black-market dealings, bribery, usury, fraud, and deception fail to take root within such communities (see Akıntürk, 1975, pp. 61–94; Mâlik b. Enes, 1981, Mûsâkât, 2; Berki, 1982, pp. 171–185; Keskiöglü, 1984, pp. 262–263; Aybay, 1984, pp. 74–102; Kaya & Çalış, 1997, 15/211–216; Kaya, 2005, pp. 29–260; Cin & Akgündüz, 2011, pp. 624–635; Akgündüz, 2013, pp. 221–230; Demirci, 2013, pp. 230–239; Aydın, 2013, pp. 390–400; Çeker, 2014, pp. 103–127; Ekinci, 2016, pp. 510–514; Kahveci, 2019, pp. 124, 127, 129, 173, 176, 207, 223; Erturhan, 2022, pp. 237–238, 267–270).

For this reason, the Prophet Muhammad praised the endeavor of Prophet David (Dâwûd), who sustained his livelihood through his own manual labor and the sweat of his brow (Buhârî, 1981, Buyû’, 5).

In conclusion, according to all revealed religions, labor and work are endowed with sanctity. Indeed, in the *Ten Commandments* delivered by God to Prophet Moses on Mount Sinai, there are religious and moral injunctions such as: “You shall not steal. You shall not covet your neighbor’s house. You shall not covet your neighbor’s wife, or his male or female servant, his ox or donkey, or anything that belongs to your neighbor” (*The Holy Bible*, 2002, p. 92; Yurtaydın & Dağ, 1978, pp. 184–200; Tümer & Küçük, 1993, p. 189; Harman, 2007, 33/348; Uğur, 2011, pp. 50, 55, 124, 318).

3. Legal Ruling

According to Islamic law, it is obligatory (*farḍ*) for an individual to work both to provide for their own livelihood and to support those whose sustenance they are responsible for (Erdem, 2019, pp. 13–42). The Qur’an declares: “*So walk in the pathways of the earth and eat of His provision*” (Mülk 67/15); “*Indeed, man will have nothing except what he strives for. And his striving shall soon be seen*” (Necm 53/39–40); and “*When the prayer is concluded, disperse throughout the land and seek the bounty of Allah*” (Cum’a 62/10). Similarly, the Prophet Muhammad stated: “*No one has ever eaten a better and more lawful provision than that which he earned through his own labor. Indeed, the Prophet of Allah, David (peace be upon him), ate from the work of his own hands*” (İbn Mâce, 1981: Ticâret, 1); “*Working to earn a lawful livelihood is obligatory*” (Gümüshânevî, 1980: Hâdîth No. 3878); “*Seeking lawful sustenance is incumbent upon every Muslim*” (Sâbık, n.d.: 3/125); and “*Allah Almighty loves to see His servant striving for lawful provision*” (Sâbık, n.d.: 3/125). These are but a few among many evidences affirming that labor and work are obligatory in Islam.

In this context, it is a duty for a Muslim to work in order to provide for themselves and their family, and to repay any debts if they exist. Beyond this, striving to earn in order to meet the needs of the poor and assist relatives is deemed commendable (*mustahabb*). Working for the sake of enjoying a comfortable life is considered permissible (*mubâh*). However, working with the intent of arrogance or competing in wealth with others is prohibited (*haram*), even if the earnings are obtained through lawful means. Conversely, working sincerely to financially contribute to the struggle against disbelief, or to spend in the way of Allah, is regarded as a meritorious act, carrying a reward comparable to being in a state of continuous worship (Mevsilî, 2016, pp. 556–557; Yavuz, 1978, pp. 513–515; Committee, 1986, pp. 27–30; Committee, 2006: 539 ff.).

4. Findings

The findings we have obtained regarding “*The Sanctity of Labor and Work According to Islamic Law*” are as follows:

- Labor and work are sacred endeavors. Indeed, there are certain sins that cannot be forgiven merely through prayer, fasting, pilgrimage, or ‘umrah. Such sins may only be expiated through the hardships endured in the pursuit of lawful earnings (Hâşimî, 1981: Hâdîth No. 341).
- A person who works under a contract of service in return for wages is called a worker (Oğuzman, 1984, p. 14; Heyet, 1998, p. 173; Bağdatlı, 2012, p. 345; Aldemir - Aldemir, 2018, p. 518). The subject of such work may be either physical or intellectual. According to Islamic law, manual labor and the sweat of one’s brow are rights protected within the legal framework. Indeed, the principle is established that “*the worker should be paid his wages before his sweat dries*” (Ahmed b. Hanbel, 1982: 2/292; Sâbık, n.d.: 3/125; Bardakoğlu, 2000: 21/386; Döndüren, 2010, p. 655).
- Work is defined as any physical or intellectual activity bearing economic value for the parties involved, and the worker, by means of a service contract, becomes obliged to perform it (Sümer, 1993: 14). In this regard, tailoring (Kudûrî, 1398/1977: 69; Ğamrâvî, n.d.: 287; Cezîrî, 1984: 3/115) and shepherding (Kudûrî, 1398/1977: 71; Günenç, 1992: 1/49–51) are examples of physical labor, while advocacy (Günenç, 1992: 1/63) and teaching the Qur’an for remuneration exemplify intellectual labor (İbn Rüşd, 1981: 2/223–224; Sâbık, n.d.: 3/202–203). One of the evidences allowing remuneration for teaching the Qur’an is the hâdîth: “*The most lawful of wages is that which is received in return for teaching the Book of Allah*” (Müslim, 1981: Selâm, 65; Ebû Dâvûd, 1981: Tıbb, 19; Tirmizî, 1981: Tıbb, 20; Çetin, 1993, p. 121).
- Islam recognizes various means of earning a livelihood. The most virtuous of these is income acquired through jihâd. Thereafter, trade, agriculture, and craftsmanship follow in order of merit.

According to some jurists, agriculture is even more virtuous than trade as a source of sustenance. While begging (*tasawwul*) is not considered a legitimate means of earning in Islam, it is tolerated only as a last resort—so that one may avoid dying of hunger and thereby committing suicide (see Halebî, 1316/1898: pp. 422–423; Bilmen, 1984, pp. 438–439; Uludağ, 1994: 9/300; Toksarı, 1994: 9/298–300; Karaman, 2002, pp. 59–65).

- To prevent disputes between parties, the wages due to a worker must be clearly specified in the employment contract (Nesâî, 1981: Eymân, 44; Ğamrâvî, n.d.: 288; Sâbık, n.d.: 3/204; Döndüren, 2010, p. 655).
- If the employment contract is lawful and free from humiliation or degradation, it is permissible for a Muslim to work for a non-Muslim. Indeed, it is reported that ‘Alî ibn Abî Tâlib once drew water from a well for a Jew in exchange for a single date (Beşer, 2001, pp. 409–411).
- The humane principles established by Islamic law in employer–employee relations (see Committee, 1986: 27–453; Karaman, 2002: 59–83; Committee, 2006: 539 ff.; Döndüren, 2010, pp. 655–659) are by no means inferior to those set forth in Turkish positive law (İzveren, 1974, pp. 1–450; Oğuzman, 1981, pp. 1–612; Oğuzman, 1984, pp. 2–317; Şahlanan, 1992, pp. 1–196; Sümer, 1993, pp. 3–247).
- Unlawful means of gaining wealth such as theft, extortion, slaughter, black market, bribery, fraud, deception, unjust enrichment, etc. In the context of economic behavior, most of the provisions of Islamic law regarding the sanctity of labor and work (see Berki, 1982, pp. 171–185; Kaya - Çalış, 1997: 15/211–216; Cın - Akgündüz, 2011, pp. 624–635; Aydın, 2013, pp. 390–400; Ekinci, 2016, pp. 510–514; Erturhan, 2022, pp. 237–238, 267–270) - except interest (see Nomer, 2013, p. 233; Kılıçoğlu, 2016, pp. 640–656; Eren, 2017, p. 753; Ayan, 2016, pp. 87–88) are provisions adopted by the Turkish positive law system and aim to ensure social order and are important principles that ensure the protection of interest (see Tekinay, 1988, 252, 598, 618, 640, 968; Oğuzman - Öz, 2000, 11, 133, 689; Nomer, 2013, 111, 201, 233; Reisoğlu, 2014, 124, 141, 162, 274, 286). The reason why it is said “interest excluded” is that, according to Turkish positive law, interest is defined as the legal fruit of the receivable and is legally protected (see Nomer, 2013, p. 233). According to Islamic law, interest is strictly prohibited (see Bakara 2/188, 275, 276, 278, 279; Âl-i İmrân 3/130; Nisâ 4/29, 31, 160, 161; Rûm 30/39; Buhârî, 1981: Buyû’, 113; Müslim, 1981: Mûsakât 105; Günenç, 1992: 1/344, 345; Karaman, 2002, pp. 70–72; Döndüren, 2010, pp. 386–409; Kaya, 2013, pp. 117–133; DİB High Board of Religious Affairs, 2018: 502–508), interest-bearing transactions are considered as declaring war against Allah and the Prophet (Bakara 2/278, 279).

Conclusion

The physical and spiritual development of humankind, as well as the conditions they will encounter in the Hereafter, are closely related to the type of nourishment they consume. A body sustained through lawful earnings develops in purity, whereas a person who seizes the property or rights of others through wrongful acts, unjust acquisition, illicit enrichment, or other means condemned by law and religion not only harms themselves but also causes numerous adverse consequences for those under their care. For this reason, unlawful methods of gain such as theft, extortion, black-market dealings, bribery, usury, fraud, and deception have been declared *ḥarām* in Islam.

In contrast, earnings obtained through lawful means as the outcome of labor and work are deemed sacred in Islam. This is because the peace and prosperity of society largely depend on lawful and honest earnings, while much of the social chaos and corruption arises from illicit and unjust acquisitions. In this context, the present full-text study on “*The Sanctity of Labor and Work According to Islamic Law*” holds significant importance.

References

1. Ahmed, B. Hanbel (1982). *al-Musnad*. 6 Vol. Çağrı Publications.
2. Akgündüz, Ahmet (2013). *Comparative Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye (With Amendments and Justifications of the Mecelle)*. Ottoman Research Foundation.
3. Akıntürk, Turgut (1975). *Information on Law of Obligations for Bankers (General Provisions - Special Debt Relations)*. Sevinç Printing House, 3rd Edition.
4. Aldemir, Hüsnü - Aldemir, Musa (2018). *Turkish-English Dictionary of Legal Terms*. Adalet Publishing House.
5. Armağan, Servet (2001). *Fundamental Rights and Freedoms in Islamic Law*. DİB Publications, 4th Edition.
6. Ayan, Mehmet (2016). *Law of Obligations (General Provisions)*. Seçkin Publishing, 11th Edition.
7. Aybay, Aydın (1984). *Courses on Law of Obligations*. Seyran Publishing, 9th Edition.
8. Aydın, Mehmet Âkif (2013). *History of Turkish Law*. Beta Publishing, 11th Edition.
9. Bağdatlı, Selâhattin (2012). *Dictionary of Law (Added with EU Law Terms)*. Derin Publishing, 3rd Edition.
10. Bardakoğlu, Ali. "İcâre". *Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia*. 21/379-388. TDV Publishing, 2000.
11. Berki, A. Himmet (1982). *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)*. (A. Himmet Berki Publications). Cihan Printing House, 3rd Edition.
12. Beşer, Faruk (2001). *Contemporary Life with Fatwas from the Window of Fiqh*. Nûn Publishing, 3rd Edition.
13. Bilmen, Ö. Nasuhi (1984). *The Great Islamic Catechism*. Bilmen Publishing.
14. Buhârî (1981). *Sahih al-Bukhari*. 8 Vol. Çağrı Publications.
15. Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed İvaz (1984). *Kitâbu'l-fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erbe'a*. 4 Vol. Çağrı Publications.
16. Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet (2011). *History of Turkish Law*. Ottoman Research Foundation, 2nd Edition.
17. Committee (1986). *Labor and Employer-Employer Relations in Islam*. Ensar Publications.
18. Committee (1998). *Turkish Law Dictionary*. Prime Ministry Printing House, 4th Edition.
19. Committee (2006). *Catechism*. 2 Vol. TDV Publications, 10th Edition.
20. Çeker, Orhan (2014). *Fiqh Courses-1*. Tekin Bookstore.
21. Çetin, Abdurrahman (1993). "The Issue of Teaching and Reading the Quran for a Fee". *Journal of Uludağ University Faculty of Theology* 5/5, 119-131.
22. Daryal, Ali Murad (1997). *Civilizations and Their Messages from a Psycho-Social Perspective*. Seyran Book, Özal Printing House.
23. Demirci, Muhsin (2013). *Social Order in the Quran*. M.Ü. İFAV Publications, 2nd Edition.
24. DİB High Board of Religious Affairs (2018). *Fatwas*. DIB Publications, 2nd Edition.
25. Döndüren, Hamdi (2010). *Catechism of Commerce and Economics with Evidence*. Erkam Publications.
26. Ebû Dâvûd (1981). *as-Sunen*. 2 Vol. Çağrı Publications.
27. Ekinci, Ekrem Buğra (2016). *Ottoman Law (Justice and Property)*. Arı Sanat Publications, 4th Edition.
28. Erdem, Suat (2019). "The Rights of Employees in Islamic Law". *Bozok University Faculty of Theology Journal* 15/15, 13-42.
29. Eren, Fikret (2017). *General Provisions of the Law of Obligations*. Yetkin Publications, 22nd Edition.
30. Erturhan, Sabri (2022). *Basic Fiqh Information*. Hikmetevi Publications, 4th Edition.
31. Gümüşhânevî, Ahmet Ziyâüddîn (1980). *Râmûzu'l-Ehâdis*. Pamuk Publications.
32. Günenç, Halil (1992). *Fatwas on Contemporary Issues*. 2 Vol. İlim Publications.
33. Ğamrâvî, Muhammed ez-Zühri (n.d.). *as-Sirâc al-Wahâc commentary on the text of the Minhâc*. Eser Publications.

34. Halebî, İbrahim b. Muhammed (1316/1898). *Multaqa'l-abhur*. Şirket-i Sahafiye-i Osmâniyye Printing House.
35. Harman, Ömer Faruk. "The Ten Commandments". *Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia*. 33/347-350. TDV Publications, 2007.
36. Hâşimî, es-Seyyid Ahmed (1981). *Muhtar al-Ahadith al-Nabawiyya*. Translation: A. Aydın - A. Fikri Yavuz. Eser Publications, Haznedar Ofset, 5th Edition.
37. İbn Mâce (1981). *al-Sunan*. 2 Vol. Çağrı Publications.
38. İbn Rüşd, Abu'l-Walid Muhammad b. Ahmad b. Muhammad al-Qurtubi al-Andalusi (1981). *Beginning of the Mujtahid and Ending of the Muqtasid*. 2 Vol. Beirut: Dâru'l-Ma'rife.
39. İzveren, Adil (1974). *Labor Law I, II, III*. Doğuş Printing House.
40. Kahveci, Nuri (2019). *Comparative Islamic Law of Obligations (Added by Companies)*. Hikmetevi Publications, 3rd Edition.
41. Karaman, Hayreddin (2002). *Lawful and Unlawful in Our Daily Lives*. İz Publishing, 16th Edition.
42. Kaya, Ali - Çalış, Halit. "Unjust Acquisition". *Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia*. 15/211-216. TDV Publications, 1997.
43. Kaya, Ali (2005). *Unjust Enrichment in Islamic Law*. Bayrak Printing House.
44. Kaya, Ali (2013). *Current Issues in Jurisprudence*. Emin Publications.
45. Keskioglu, Osman (1984). *History of Fiqh and Islamic Law*. DIB Publications, Ayyıldız Printing House.
46. Kılıçoğlu, Ahmet M. (2016). *Law of Obligations (General Provisions)*. Turhan Kitabevi Publications, 20th Edition.
47. Kudûrî, Abu'l Husayn Ahmed b. Muhammad (1398/1977). *al-Mukhtasar*. Fazilet Publications.
48. The Holy Bible, *The Old and New Testaments (Torah, Psalms, and Bible)* (2002). Bible Company, 2nd Edition.
49. Mâlik b. Enes (1981). *al-Muwatta'*. 2 Vol. Çağrı Publications.
50. Mevsilî, Abdullah b. Muhammad b. Mawdud (2016). *al-Ihtiyâr Text (al-Mukhtar li'l-Fatvâ)*. Translated and Codified: Celâl Yeniçeri. Şamil Publishing House.
51. Müslim (1981). *al-Jami'u's-şahîh*. 3 Vol. Çağrı Publications.
52. Nesâî (1981). *al-Sunan*. 8 Vol. Çağrı Publications.
53. Nomer, Halûk N. (2013). *Law of Obligations (General Provisions)*. Beta Publications, 13th Edition.
54. Oğuzman, M. Kemal (1981). *Legal Aspects of Employer-Employee Relations with the Case Method / Events-Decisions*. Istanbul University Publications, Faculty Press, 3rd Edition.
55. Oğuzman, M. Kemal (1984). *Legal Aspects of Employer-Employee Relations I*. Istanbul: Istanbul University Publications, Faculty Press, 3rd Edition.
56. Oğuzman, M. Kemal - Öz, M. Turgut (2000). *Law of Obligations (General Provisions)*. Filiz Bookstore, Faculty Press.
57. Reisoğlu, Safa (2014). *Turkish Law of Obligations (General Provisions)*. Beta Publications, 25th Edition.
58. Sâbık, Seyyid (n.d.). *Fiqh al-Sunnah*. 3 Vol. Dar al-Kitabi al-Islami- Dar al-Hadith.
59. Sümer, Halûk Hâdi (1993). *Labor Law Lecture Notes*. Mimoza Publications, 2nd Edition.
60. Şahlanan, Fevzi (1992). *Collective Bargaining Agreements*. Acar Printing House.
61. Tekinay, Selâhattin Sulhi et al. (1988). *Tekinay Law of Obligations (General Provisions)*. Filiz Bookstore, 6th Edition.
62. The Holy Bible, *Old and New Testaments (Torah, Psalms, Injil)* (2002). Bible Society, 2nd Edition.
63. Tirmizî (1981). *al-Jami'u's-şahîh*. 5 Vol. Çağrı Publications.
64. Toksarı, Ali. "Begging". *Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia*. 9/298-300. TDV Publications, 1994.
65. Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman (1993). *History of Religions*. Ocak Publications.

66. Uğur, Hakan (2011). *The Presentation of the Torah to the Quran (The Subjects Confirmed by the Quran in the Torah)*. Emin Publications.
67. Uludağ, Süleyman. "Begging". *Turkish Religious Foundation Islamic Encyclopedia*. 9/300.
68. Yavuz, Ali Fikri (1978). *Islamic Catechism (With Explanations and Procedures)*. Çile Publications, Yaylacık Printing House.
69. Yurtaydın, Hüseyin G. – Dağ, Mehmet (1978). *History of Religions*. Gündüz Printing House.

Received: 05.06.2025

Accepted: 03.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/89-92>

İlkin Şərifov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-6328-6125>

ilkinsemedoglu@gmail.com

Ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə fəlsəfəsində innovativ və liderlik yanaşmaları

Xülasə

Müasir dövrdə global rəqabətin artması, texnoloji yeniliklərin sürətlənməsi və cəmiyyətin intellektual potensialına olan tələbatın yüksəlməsi ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə fəlsəfəsində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Ənənəvi idarəetmə modelləri müasir dövrün çevik və dinamik tələblərinə tam cavab vermədiyi üçün innovativ və liderlik əsaslı idarəetmə fəlsəfəsi ön plana çıxır.

Innovativ idarəetmə yanaşmaları ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırma, qərar qəbulətmə, elmi tədqiqatların təşkili və resursların səmərəli istifadəsi kimi sahələrdə çevikliyi təmin edir. Bu yanaşmalar tədris prosesinə rəqəmsal texnologiyaların, distant təhsil modellərinin və süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemlərinin inteqrasiyasını da əhatə edir.

Açar sözlər: *ali təhsil müəssisələri, idarəetmə fəlsəfəsi, innovativ yanaşmalar, liderlik, transformasion liderlik, strateji idarəetmə, rəqəmsal transformasiya, təhsil keyfiyyəti, təşkilati mədəniyyət, effektiv idarəetmə*

Ilkin Sharifov

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0002-6328-6125>

ilkinsemedoglu@gmail.com

Innovative and Leadership Approaches in the Management Philosophy of Higher Education Institutions

Abstract

In the modern era, the growing global competition, rapid technological advancements, and the increasing demand for intellectual potential in society have necessitated the adoption of new approaches in the management philosophy of higher education institutions. Traditional management models no longer fully meet the dynamic and flexible requirements of contemporary education systems; therefore, innovative and leadership-based management philosophies have gained prominence.

Innovative management approaches ensure flexibility in areas such as strategic planning, decision-making, research organization, and efficient resource utilization within educational institutions. These approaches also encompass the integration of digital technologies, distance learning models, and artificial intelligence-based management systems into the educational process.

Leadership-oriented management, on the other hand, emphasizes the importance of human capital, organizational culture, and motivation in achieving institutional excellence and sustainable development. Consequently, the implementation of innovative and leadership approaches in educational management contributes to improving educational quality, preparing competitive specialists, and ensuring continuous socio-economic progress.

Keywords: *higher education institutions, management philosophy, innovative approaches, leadership, transformational leadership, strategic management, digital transformation, educational quality, organizational culture, effective management*

Giriş

Ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə strukturu mürəkkəb və çoxsəviyyəlidir. Bu sistemdə hər bir struktur vahid – rektorluq, prorektorluq, dekanlıq, kafedra, tədqiqat laboratoriyası, maliyyə və inzibati bölmələr – öz funksional xüsusiyyətlərinə uyğun liderlik fəlsəfəsinə ehtiyac duyur. Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi göstərir ki, liderlik fəlsəfələrinin məqsəd və struktur uyğunluğu müəssisənin səmərəliliyini, çevikliyini və davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdəndir. Liderlik modellərinin tətbiqi yalnız idarəetmənin operativliyini artırır, həm də innovativ düşüncə və yeni təşəbbüslərin formalaşmasına şərait yaradır (Bush, 2020).

Avtokratik liderlik fəlsəfəsi daha çox mühafizə xidməti, inzibati və təhlükəsizlik strukturları üçün xarakterikdir. Bu modeldə qərarlar sürətlə qəbul olunur, rəhbərin şəxsi məsuliyyəti və nəzarəti yüksək səviyyədədir. Operativ qərarların qəbul edilməsi və təcili vəziyyətlərdə fəaliyyətin koordinasiyası baxımından bu yanaşma səmərəlidir. Eyni zamanda, avtokratik liderlik yaradıcılığın və təşəbbüskarlığın azalmasına səbəb ola bilər, əməkdaşların motivasiyası zəifləyə bilər və innovativ təşəbbüslərin formalaşması məhdudlaşa bilər. Bu baxımdan avtokratik yanaşma əsasən kritik və strukturlaşdırılmış proseslər üçün uyğundur və innovativ fəaliyyət üçün məhdud imkanlar yaradır (Bass & Riggio, 2006).

Demokratik liderlik fəlsəfəsi isə elmi şuralar, fakültə toplantıları və akademik komissiyalar üçün optimaldır. Burada qərarlar kollegial şəkildə qəbul edilir, ideyalar müzakirəyə çıxarılır və akademik azadlıq qorunur. Demokratik liderlik əməkdaşların fikir ifadə etməsini stimullaşdırır, bu isə innovativ layihələrin, tədqiqatların və tədris yeniliklərinin inkişafına zəmin yaradır. Bununla yanaşı, demokratik yanaşmanın mənfi tərəfi qərar qəbul etmə prosesinin uzanması, konsensusun tələb olunması və bəzi hallarda operativliyin azalmasıdır. Lakin bu çatışmazlıqlar mühitdə kollegial diskurs və fikir mübadiləsinin üstünlükləri ilə balanslaşdırılır və nəticədə müəssisədə uzunmüddətli strategiyaların həyata keçirilməsini təmin edir (Məmmədova, 2019).

Nümayəndəlik və öyrənmə yönümlü liderlik kafedra və tədqiqat laboratoriyalarında özünü göstərir. Bu yanaşma əməkdaşların müstəqilliyini və məsuliyyət hissini gücləndirir, davamlı öyrənməni təşviq edir və eksperimentlərin aparılmasına imkan yaradır. Laboratoriya və tədqiqat komandalarının üzvləri öz təşəbbüslərini həyata keçirərkən həm praktiki, həm də elmi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Lakin bəzi hallarda rəhbərin nəzarətinin azalması resursların səmərəsiz istifadəsinə və koordinasiyanın zəifləməsinə səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq, bu liderlik modeli innovativliyi və yeni ideyaların yaranmasını maksimal dərəcədə dəstəkləyir və tədqiqat yönümlü mühitin inkişafı üçün əlverişlidir (Burns, 1978; Rowley, Lujan, & Dolence, 1997).

Transaksional liderlik maliyyə, kadr və inzibati bölmələrdə tətbiq olunur. Bu modeldə əsas məqsəd strukturlaşdırılmış idarəetmə, məsuliyyət və mükafat balansının qorunmasıdır. Transaksional liderlik sistemin sabitliyini təmin edir, resursların effektiv istifadəsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, bu yanaşma innovativliyi məhdudlaşdırır və yalnız mövcud qaydaların saxlanmasına yönəlikdir. Əməkdaşlar əsasən mövcud strukturlar daxilində fəaliyyət göstərir və təşəbbüslər yalnız müəyyən çərçivədə qiymətləndirilir (Goleman, 2000).

Tədqiqat

Avtokratik liderlik daha çox mühafizə xidməti, inzibati və təhlükəsizlik bölmələri üçün xarakterikdir. Bu modeldə qərarlar sürətlə qəbul edilir və rəhbərin şəxsi məsuliyyəti yüksək səviyyədə olur. Operativ qərar qəbul etmə tələb edən kritik sahələrdə avtokratik liderlik müəssisənin sabitliyini və təhlükəsizliyini təmin edir. Bununla yanaşı, bu yanaşma əməkdaşların təşəbbüskarlığını və yaradıcılığını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən avtokratik liderlik əsasən rutin, təhlükəsizlik və sürətli qərar tələb edən sahələr üçün əlverişlidir. Innovativlik baxımından bu model məhduddur, çünki yeni ideyaların təşviqi və elmi təşəbbüslərin inkişafı əsas məqsəd deyildir (Northouse, 2021).

Demokratik liderlik elmi şuralar, fakültə toplantıları və akademik komissiyalar üçün optimaldır. Demokratik liderlikdə qərarlar kollegial şəkildə qəbul edilir, ideyalar müzakirəyə çıxarılır və akademik azadlıq qorunur. Bu yanaşma müəllim və tədqiqatçıların öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsini stimullaşdırır, innovativ layihələrin və yeni tədris metodlarının inkişafına şərait yaradır. Demokratik

liderliyin mənfi tərəfi qərar qəbuletmə prosesinin ləngiməsi və konsensus tələb edən proseslərin uzanmasıdır (Bolden & Petrov, 2008).

Lakin bu çatışmazlıqlar əməkdaşlar arasında kollegial mədəniyyətin və bilik mübadiləsinin üstünlükləri ilə balanslaşdırılır. Belə bir idarəetmə yanaşması uzunmüddətli strategiyaların reallaşdırılması və universitetin innovativ potensialının artırılması üçün əlverişlidir (Məmmədova, 2019; Trowler, 2010).

Nümayəndəlik və öyrənmə yönümlü liderlik kafedra və tədqiqat laboratoriyalarında özünü göstərir. Bu liderlik modeli əməkdaşların müstəqil tədqiqat aparmasına, məsuliyyət hissinin artmasına və davamlı öyrənməyə imkan yaradır. Laboratoriya və tədqiqat komandalarının üzvləri eksperimentlər və innovativ tədqiqatlar apararaq həm praktiki, həm də elmi bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Lakin bəzi hallarda rəhbərin nəzarətinin azalması resursların səmərəsiz istifadəsinə və koordinasiyanın zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bununla belə, nümayəndəlik və öyrənmə yönümlü liderlik innovativ mühitin formalaşması və yeni ideyaların həyata keçirilməsi baxımından yüksək potensiala malikdir (Həsənov, 2020).

İdarəetmə yönümlü və hallara əsaslanan liderlik keyfiyyət təminatı, ümumi idarəetmə və struktur idarəetməsi bölmələrində aktualdır. Bu yanaşma sistem düşüncəsini, planlaşdırma və icra arasında balansın qorunmasını ön plana çıxarır. Hər bir problem üçün dəqiq planlar hazırlanır, nəticəyə əsaslanan ölçmə mexanizmləri tətbiq olunur. Bu model müəssisənin sabilliyini və strukturlaşdırılmış proseslərin səmərəliliyini artırır. Lakin idarəetmə yönümlü liderlik bəzi hallarda yaradıcılığı məhdudlaşdırır, innovativ təşəbbüslərin inkişafı üçün imkanlar nisbətən azdır. Bununla belə, bu model mövcud sistemlərin optimallaşdırılması və proseslərin təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir (Kezar & Eckel, 2002).

Strateji və transformasional liderlik rektor, prorektor və dekan səviyyəsində zəruridir. Strateji lider universitetin uzunmüddətli vizionunu müəyyən edir, akademik dəyərləri və rəqəmsal transformasiyanı uzlaşdırır. Transformasional lider əməkdaşların motivasiyasını artırır, dəyişikliklərə açıq mühit yaradır və universitetin rəqabət gücünü yüksəldir. Bu model yalnız idarəçi rolunu deyil, həm də dəyişimin təşəbbüskarı və ilhamverici nümunə rolunu yerinə yetirir. Yüksək səviyyədə məsuliyyət və risk tələb etsə də, transformasional liderlik innovativ yanaşmaların tətbiqi və strateji məqsədlərin reallaşdırılması üçün ən effektiv yoldur. Bu liderlik modeli universiteti çevik, adaptiv və davamlı inkişaf yönümlü təşkilata çevirir (Yukl, 2013).

Transaksional liderlik maliyyə, kadr və inzibati bölmələrdə tətbiq olunur. Bu model strukturlaşdırılmış idarəetmə, məsuliyyət və mükafat balansını təmin edir, resursların effektiv istifadəsinə xidmət edir. Lakin bu yanaşma innovativliyi məhdudlaşdırır və əsasən mövcud qaydaların qorunmasına yönəlir. Əməkdaşlar əsasən struktur daxilində fəaliyyət göstərir və yeni təşəbbüslər yalnız müəyyən çərçivədə qiymətləndirilir. Bu model universitetin sabilliyini qorumağa və proseslərin səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət edir, lakin yeni ideyaların təşviqi baxımından məhdud imkanlar yaradır (Kouzes & Posner, 2017; Əliyev, 2018).

Nəticə

Ümumilikdə, ali təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında liderlik fəlsəfələrinin məqsəd və struktur uyğunluğu vacibdir. Rektor strateji və transformasional lider, dekan demokratik və öyrənmə yönümlü lider, kafedra müdiri nümayəndəlik və innovativ lider, maliyyə rəhbəri isə transaksional və idarəetmə yönümlü lider kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu fərqləndirmə universitetin çevik, adaptiv və davamlı inkişaf yönümlü idarəetmə sisteminin formalaşmasını təmin edir. Liderlik modellərinin qarışığı həm sabitliyi, həm də innovativ inkişafı təmin edir. Hər bir modelin müsbət və mənfi tərəfləri nəzərə alınaraq tətbiqi idarəetmənin effektivliyini artırır, əməkdaşların motivasiyasını yüksəldir və strateji məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Bolden, R., Petrov, G., & Gosling, J. (2008). Distributed leadership in higher education: Rhetoric and reality. *Educational Management Administration & Leadership*, 36(2), 147–176.
2. Bass, B. M., & Riggio, R. E. (2006). *Transformational leadership* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
3. Bush, T. (2020). *Leadership and management development in education*. Sage.
4. Burns, J. M. (1978). *Leadership*. Harper & Row.
5. Goleman, D. (2000). Leadership that gets results. *Harvard Business Review*, 78(2), 78–90.
6. Həsənov, R. (2020). *Ali təhsildə liderlik və idarəetmə fəlsəfəsi*. Nurlan Nəşriyyatı.
7. Kezar, A., & Eckel, P. (2002). Examining the institutional transformation process: The importance of sensemaking, interrelated strategies, and balance. *Research in Higher Education*, 43, 295–328.
8. Kouzes, J. M., & Posner, B. Z. (2017). *The leadership challenge: How to make extraordinary things happen in organizations* (6th ed.). Wiley.
9. Məmmədova, L. (2019). Universitet idarəçiliyində strateji planlaşdırma: Azərbaycan ali təhsilində tətbiqetmələr. *Azərbaycan Təhsil Jurnalı*, 2(3), 45–67.
10. Northouse, P. G. (2021). *Leadership: Theory and practice* (9th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
11. Rowley, D. J., Lujan, H. D., & Dolence, M. G. (1997). *Strategic change in colleges and universities: Planning to survive and prosper*. Jossey-Bass.
12. Trowler, P. (2010). *Cultures and change in higher education: Theories and practices*. Palgrave Macmillan.
13. Əliyev, T. (2018). *Ali məktəblərdə keyfiyyət təminatı və akkreditasiya: nəzəri və praktik məsələlər*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
14. Yukl, G. (2013). *Leadership in organizations* (8th ed.). Pearson.

Daxil oldu: 14.06.2025

Qəbul edildi: 22.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/93-96>

Röya Nəsimova

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-8047-5139>

royanesibova@gmail.com

AİZ-lərin beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasının sürətləndirilməsi və artırılması istiqamətləri

Xülasə

Azad İqtisadi Zonaların (AİZ-lərin) beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasının sürətləndirilməsi və artırılması, milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, xarici investisiyaların cəlbi və innovativ inkişafın təşviqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. AİZ-lər xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün platforma rolunu oynamaqla yanaşı, istehsalın modernləşdirilməsi, texnoloji transfer və ixracyönümlü sənayelərin inkişafı kimi prosesləri dəstəkləyir.

Bu integrasiya prosesinin effektiv həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq ticarət şəbəkələrinə qoşulma, gömrük və vergi güzəştlərinin optimallaşdırılması, logistika və nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal ticarət imkanlarının genişləndirilməsi və hüquqi-normativ bazanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması əsas istiqamətlər kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, regional və qlobal təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və innovativ ekosistemlərin yaradılması AİZ-lərin dünya iqtisadiyyatına effektiv integrasiyasını təmin edə bilər. Bu yanaşmalar, AİZ-lərin iqtisadi artım, texnoloji tərəqqi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə daha sürətli və effektiv şəkildə çatmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *ticarət, beynəlxalq, iqtisadi, baza, standart*

Roya Nasibova

Baku State University

<https://orcid.org/0009-0002-8047-5139>

royanesibova@gmail.com

Directions for Accelerating and Enhancing the Integration of SEZs Into the International Economic System

Abstract

The acceleration and enhancement of the integration of Free Economic Zones (FEZs) into the international economic system are of great importance in terms of increasing the competitiveness of national economies, attracting foreign investment, and promoting innovative development. In addition to serving as a platform for expanding foreign economic relations, FEZs support processes such as the modernization of production, technology transfer, and the development of export-oriented industries.

For the effective implementation of this integration process, the main directions include connection to international trade networks, optimization of customs and tax incentives, improvement of logistics and transport infrastructure, expansion of digital trade opportunities, and harmonization of the legal and regulatory framework with international standards.

At the same time, strengthening cooperation with regional and global organizations, developing human capital, and creating innovative ecosystems can ensure the effective integration of FEZs into the world economy. These approaches enable SEZs to achieve their goals of economic growth, technological progress, and sustainable development more rapidly and efficiently.

Keywords: *trade, international, economic, base, standard*

Giriş

Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dinamik şəkildə inkişaf etməsi fonunda dövlətlər üçün iqtisadi inkişafın dayanıqlığını təmin etmək və rəqabətqabiliyyətli mövqelərini möhkəmləndirmək əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə Azad İqtisadi Zonalar (AİZ-lər) iqtisadi liberallaşma, xarici investisiyaların stimullaşdırılması, ixrac yönümlü istehsalın təşviqi və innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi baxımından mühüm alət kimi çıxış edir. AİZ-lər ticarət, sənaye, xidmət və logistika sahələrində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqini mümkün edərək yerli iqtisadiyyatın qlobal dəyərlər zəncirinə qoşulmasını sürətləndirir (Bohrium, 2024). Bu zonalar vasitəsilə texnologiyaların ötürülməsi, menecment təcrübələrinin mübadiləsi və yeni bazarlara çıxış imkanları genişlənir. Lakin AİZ-lərin funksional potensialının tam reallaşdırılması üçün onların beynəlxalq iqtisadi sistemə daha dərin və effektiv integrasiyası zəruridir (Najafzadə, 2024, p. 394).

Tədqiqat

Mövzunun aktuallığı, AİZ-lərin yalnız milli iqtisadiyyat üçün deyil, bütövlükdə regional və beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından da strateji əhəmiyyət daşıması ilə bağlıdır. Bu baxımdan, AİZ-lərin beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasının sürətləndirilməsi və artırılması istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqatlar iqtisadi siyasət və qərarların formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır (UNIDO, 2019). AİZ-lərin beynəlxalq iqtisadi sistemə effektiv integrasiyası yalnız kapital və texnologiya axınlarının stimullaşdırılması ilə məhdudlaşmır; bu, eyni zamanda hüquqi-normativ çərçivələrin uyğunlaşdırılmasını, institusional islahatların aparılmasını və strateji əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulmasını tələb edir (Pavlov, Makarova, & Bakalarczyk, 2019). Dünya üzrə uğurlu AİZ modelləri göstərir ki, onların beynəlxalq bazarlara açılması üçün ən vacib şərtlərdən biri şəffaf idarəetmə, hüquqi sabitlik və müasir infrastruktur təminatıdır (Abdulova et al., 2022).

“Azad iqtisadi zonaların beynəlxalq integrasiyası: Azərbaycan təcrübəsinin qlobal model və strategiyalarla müqayisəli təhlili”

Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasında Azad İqtisadi Zonalar (AİZ-lər) mühüm alət kimi çıxış edir. Bu zonalar ticarət azadlığı, vergi və gömrük güzəştləri, investorlar üçün əlverişli mühit yaratmaqla milli iqtisadiyyatların qlobal bazarlara integrasiyasını sürətləndirir. AİZ-lər, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün, xarici investisiyaların cəlb olunması, yeni iş yerlərinin yaradılması və qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (Pavlov, Makarova, & Bakalarczyk, 2019, p. 12; Shaban, 2014).

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu AİZ modelləri – məsələn, Cənubi Koreya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Sinqapur və Çin kimi ölkələrdə – yalnız iqtisadi azadlıq prinsiplərinə deyil, həm də dayanıqlı idarəetmə, texnologiya transferi və innovasiya təşviqinə əsaslanır. Bu fonda Azərbaycan da AİZ-lərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi sahəsində konkret addımlar atmaqla qlobal iqtisadi sistemlə əlaqələrini dərinləşdirməkdə maraqlıdır. Xüsusilə Ələt Azad İqtisadi Zonasının yaradılması ölkənin beynəlxalq iqtisadi integrasiyasına yönəlik strateji təşəbbüslərinin bir nümunəsi kimi çıxış edir (IFC, 2023; Guliyev, 2022).

Cədvəl 1. Müxtəlif ölkələrdə AİZ-lərin əsas göstəricilərinin müqayisəsi.

Ölkə	AİZ-lərin sayı	İxrac yönümlülük (%)	Xarici investorların payı (%)	Yaradılan iş yerləri (min nəfər)	Qlobal ticarət əlaqələri
Çin	150+	65	45	3000+	Yüksək
BƏƏ (JAFZA daxil)	45	75	80	390+	Yüksək
Sinqapur	10	60	60	250+	Yüksək
Azərbaycan	1 (Ələt)	30	25	10 (potensial)	Orta

Mənbə: UNCTAD, World Bank, Ələt AİZ rəsmi portalı, müxtəlif ölkələrin AİZ hesabatları

Cədvəl 2. AİZ-lərdə tətbiq olunan əsas güzəştlər və stimullaşdırıcı mexanizmlər.

Ölkə	Vergi güzəştləri	Gömrük azadolmaları	Torpaq istifadəsi	Qanunvericilik sabitliyi	İxracə dəstək Mexanizmi
Çin	15 illik azadolma	Tam azadolma	Uzunmüddətli icarə	Yüksək	Subsidialar, kvotalar
BƏƏ	50 illik vergi imtiyazı	Tam azadolma	Əmlak Hüququ	Tam təminat	Xüsusi ixrac Qurumları
Sinqapur	10 il müddətinə	Çevik güzəştlər	Dövlət dəstəyi	Yüksək	İnnovasiya Fondu
Azərbaycan	10 il vergi azadolması	Tam azadolma	99 illik icarə	Qismən	Gələcəkdə nəzərdə Tutulur

Mənbə: Rəsmi dövlət sənədləri və AİZ qanunvericiliyi (2024)

Bu cədvəllərdən göründüyü kimi, beynəlxalq miqyasda uğur qazanmış AİZ-lər əsasən yüksək şəffaflıq, investor mərkəzli xidmətlər, çevik hüquqi mexanizmlər və inkişaf etmiş infrastruktur üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan isə bu sahədə ilkin mərhələdə olsa da, strateji coğrafi mövqeyi və tranzit imkanları ilə ciddi potensiala malikdir. Ələt AİZ layihəsinin uğuru isə yalnız yerli deyil, beynəlxalq integrasiyanın düzgün idarə olunmasından asılı olacaqdır (UNIDO, 2019; Guliyev, 2020).

Qlobal təcrübənin təhlili göstərir ki, Azad İqtisadi Zonaların beynəlxalq iqtisadi sistemə uğurlu integrasiyası bir neçə əsas amilə əsaslanır: institusional sabitlik, qanunvericiliyin investorlar üçün əlverişli olması, logistika və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi, rəqəmsal imkanların tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkələrinin genişliyi. Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Sinqapur kimi ölkələrdə bu amillərin birgə və sistemli tətbiqi AİZ-ləri qlobal ticarət və istehsal mərkəzlərinə çevirmişdir (Ali, 2007, p. 35; Farole & Akinci, 2011).

Nəticə

Aparılmış təhlillər və müqayisələr göstərir ki, Azad İqtisadi Zonalar (AİZ-lər) müasir iqtisadi inkişaf və beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyanın əsas alətlərindən biri kimi çıxış edir. Uğurlu AİZ modelləri göstərir ki, bu zonaların qlobal iqtisadi proseslərə səmərəli şəkildə qoşulması yalnız vergi və gömrük güzəştləri ilə deyil, həm də institusional şəffaflıq, infrastruktur təminatı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, insan kapitalının inkişafı və beynəlxalq hüquqi uyğunluq kimi kompleks amillərlə mümkündür.

Azərbaycan üçün AİZ-lər, xüsusilə Ələt Azad İqtisadi Zonası, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı və regionun logistika və ticarət mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində mühüm vasitədir. Lakin bu potensialın reallaşdırılması üçün strateji və davamlı addımların atılması, dünya təcrübəsinin dərin analizi və milli şəraitə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Najafzadə, Y. (2024). *Role of Special Economic Zones Policy in Increasing Azerbaijan's Economic Development*. Journal of Applied Business, Taxation and Economics Research, 3(4), 394–404.
2. Abdulova, A. A., et al. (2022). *Investment Climate of Alat Free Trade Zone Comparing to Bordering Countries*. International Economics and International Relations Conference Proceedings.
3. UNIDO. (2019). *Leveraging the Potential of Industrial Parks, Zones and Cities in Azerbaijan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan: Diagnostic Studies*. United Nations Industrial Development Organization.

4. IFC. (2023). *IFC to Support Businesses in Azerbaijan's Alat Free Economic Zone*. (Press release)
5. Bohrium. (2024). *Legal and economic principles of the foreign policy of independent Azerbaijan in relation to neighboring countries*.
6. UNIDO. (2019). *Final Report – Azerbaijan SEZs, industrial parks, industrial estates & high-tech parks overview*.
7. Pavlov, P. V., Makarova, E. L., & Bakalarczyk, S. M. (2019). *Free Economic Zones: Global experience, perspectives and concept of development in global practice*. Revista ESPACIOS, 40(28), 12.
8. Farole, T., & Akinci, G. (2011). *Attracting Investment and Creating Jobs: Old Models and New Challenges* [World Bank report].
9. Ali, M. (2007). *Optimizing Azerbaijan's economic development in the globalizing world: Problems and prospects*. Economic and Social Development: Contemporary Issues, (...), 35–47.
10. Guliyev, R. A. (2022). Development of foreign trade and customs relations in the Republic of Azerbaijan. *Journal of International Trade*.
11. Guliyev, M. (2020). Accelerating economic diversification in Azerbaijan. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/...> SSRN
12. Shaban, M. A. (2014). Integration of Azerbaijan into the world economy. *Economic Debates*, 2.

Daxil oldu: 10.06.2025

Qəbul edildi: 29.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/97-100>

Kifayət Hüseynova
Bakı Slavyan Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-8823-5611>
kifayat.dolxanova@yandex.com

Təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirilməsində müasir İKT-dən istifadə

Xülasə

Məqalədə təhsil sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (bundan sonra – İKT) istifadənin üstünlükləri və çatışmazlıqları təsvir edilmişdir. Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları xüsusi yer tutur. Bir tərəfdən, onlar şagirdlərə materialı daha yaxşı mənimsəməyə kömək edir, çünki vizual məlumat həmişə daha sürətli və asan qəbul edilir. Digər tərəfdən, informasiya texnologiyalarından istifadə ənənəvi tədrisdə müəllimlərin üzərinə düşən yükü azaltmağa kömək edir. Bundan əlavə, proqram metodları təhsil və tərbiyə prosesinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır. Fəaliyyətlərində İKT-dən istifadə edən təhsil müəssisələrinin bu gün qarşılaşdıqları problemlərin həlli interaktiv təlim sistemini mükəmməlliyə çatdırmağa, tədris prosesini uşaqlar üçün interaktiv texnologiyalardan istifadə etməklə daha sadə və daha əlçatan formada qurmağa imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: *informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kompüter, elektron kitabxana, təhsil sistemi*

Kifayat Huseynova
Baku Slavic University
<https://orcid.org/0009-0007-8823-5611>
kifayat.dolxanova@yandex.com

Using Modern ICT in Improving Educational Institutions

Abstract

The article describes the advantages and disadvantages of using information and communication technologies (hereinafter – ICT) in education. Information and communication technologies occupy a special place in the modern education system. On the one hand, they help students better assimilate the material, since visual information is always perceived faster and more easily. On the other hand, the use of information technologies helps to reduce the burden on teachers in traditional teaching. In addition, software methods contribute to the individualization of the educational and upbringing process. Solving the problems faced by educational institutions that use ICT in their activities today will make it possible to improve the interactive learning system and organize the educational process for children in a simpler and more accessible form through the use of interactive technologies.

Keywords: *information and communication technologies, computer, electronic library, education system*

Giriş

Təhsilin informasiyalaşdırılmasının inkişafında mühüm istiqamətlərdən biri müasir informasiya texnologiyalarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, tədris proseslərinin informasiyalaşdırılması yerli təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün aktual vəzifədir. İnformasiyalaşdırma son vaxtlar ictimai həyatın getdikcə daha çox sahələrini birləşdirir (Zaitseva, 2016). Kompüterlər, avtomatlaşdırılmış avadanlıqlar, proqram təminatı bir çox sənaye sahələrində istifadə olunur. Müasir dövlət və cəmiyyət şəraitində təhsil sahəsi ən vacib sahələrdən biridir və buna görə də informasiyalaşdırma çox vacibdir. Bu gün müəllimə qoyulan tələblərdən biri də kompüterdə və digər elektron hesablama cihazlarında işləmək bacarığıdır (Durova, 2005). Yəni müəllimin bu məsələdə müvafiq səriştəsi olmalıdır. Bəlkə də bununla əlaqədardır ki, bu gün müəllimlərin sayı getdikcə artır. Orta məktəblərdə tətbiq olunan İKT müəyyən tələblərə cavab verməlidir:

- müasir təhsilin məqsədlərinə cavab vermək və onlara nail olmaq bacarığı;
- qrafik, mətn, video və audio informasiyanı ötürmək bacarığı;
- müdavimlə interaktiv formatda dialoq aparmaq imkanı;
- tələbələrin fəaliyyətini operativ qiymətləndirmək bacarığı (Lebedeva, 2010).

Müasir təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları xüsusi yer tutur. Bir tərəfdən, onlar şagirdlərə materialı daha yaxşı mənimsəməyə kömək edir, çünki vizual məlumat həmişə daha sürətli və asan qəbul edilir (Zimina, 2015). Digər tərəfdən, informasiya texnologiyalarından istifadə ənənəvi tədrisdə müəllimlərin üzərinə düşən yükü azaltmağa kömək edir. Bundan əlavə, proqram metodları təhsil və tərbiyə prosesinin fərdiləşdirilməsinə kömək edir. Fəaliyyətlərində İKT-dən istifadə edən təhsil müəssisələrinin bu gün qarşılaşdıqları problemlərin həlli interaktiv təlim sistemini mükəmməlliyə çatdırmağa və tədris prosesini uşaqlar üçün interaktiv texnologiyalardan istifadə etməklə daha sadə və daha əlçatan formada qurmağa imkan verəcəkdir (Zhuk, 2016, p. 20).

Bu gün distant təhsil əsasən peşə təhsili sistemində üstünlük təşkil edir. Ümumi təhsilə gəlinə, İKT-dən tam həcmdə istifadə hələ o qədər də güclü inkişaf etməyib, baxmayaraq ki, bunun üçün artıq müəyyən cəhdlər edilir (elektron dərsliklər tətbiq edilir, dövlət tərəfindən elektron gündəliklər sistemi tətbiq olunur və s.). Bununla əlaqədar olaraq, müsbət nəticələr əldə etmək və tədris prosesini təkmilləşdirmək üçün hakimiyyət orqanlarının və təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinin bu istiqamətdə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək lazımdır. Ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər elmi dünyagörüşündən danışır, uşaqları yaradıcı düşünməyə sövq edir və diqqəti təlimin sonrakı mərhələlərinə hazırlamağa yönəldirlər. Onlarda yeni şeylər öyrənməyə maraq inkişaf etməli, şagirdin ehtiyaclarına diqqət yetirilməlidir. Müəllim uşağın fərdi xüsusiyyətlərini və şəxsi keyfiyyətlərini ortaya qoyur, onları tədricən daha məhsuldar təlim metodlarının inkişafına aparır (Polat, 2015, p. 219).

İKT texnologiyaları təhsilin əsas hissələrindən birinə çevrilməklə öyrənmənin effektivliyini artırmalı və uşaqların intellektual, emosional və şəxsi inkişafına töhfə verəcək təhsil prosesi formalaşdırmalıdır. Orta məktəb müəllimlərinin işinə İKT-nin tətbiqi təhsilin müasirləşdirilməsinin əsas məqsədinə – təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təhsilin əlçatanlığının artırılmasına nail olmağa stimül verir, informasiya məkanında yönümlü şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin edir, müasir texnologiyaların informasiya və kommunikasiya imkanlarına meydan açır (Petukhova, 2013, p. 82). Orta məktəb müəlliminin işində İKT-dən istifadə yollarının konkretləşdirilməsi zəruri görünür: tədqiq olunan mövzuda dərsin yerini müəyyənləşdirmək, internetdə və məlumat bazalarında məlumat axtarmaq, dərsin məzmununu məqsəd və vəzifələrə uyğun seçmək, seçilmiş materialı qruplaşdırmaq və təqdimat, sınaq və s. formasında təqdim etmək. Müəllimin öz vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirməsi, geniş çeşiddə İKT alətlərindən istifadə etməsi üçün onun İKT səriştəsinə malik olması vacibdir (Brewer, 2012).

İKT səriştəsi nədir? Müəllimin peşə standartında göstərilir ki, müəllimin peşəkar İKT səriştəsi inkişaf etmiş ölkələrdə müəyyən bir peşə sahəsində ümumi olan İKT vasitələrindən lazım olan yerdə və lazım olduqda peşəkar problemlərin həllində ixtisaslı istifadə edilməsi hesab edilir (Chernilevsky, 2012, p. 317).

Müəllimin peşə standartında İKT sərəştəsinin aşağıdakı strukturu fərqləndirilir:

- ümumi istifadəçi İKT sərəştəsi;
- ümumi pedaqoji İKT sərəştəsi;
- fənn-pedaqoji İKT sərəştəsi (insan fəaliyyətinin müvafiq sahəsində peşəkar İKT sərəştəsini əks etdirən).

Ümumi pedaqoji İKT sərəştəsi tədris prosesində İKT-dən istifadənin metodik üsullarını mənimsəməyi, distant müəllim hazırlığının təşkili metodlarını mənimsəməyi, elektron tədris materiallarının yaradılması, sınaqdan keçirilməsi, korrektə edilməsi və təhlili üsullarını mənimsəməyi, İKT-dən istifadə üçün müsbət motivasiyanın formalaşdırılmasını əhatə edir (Polat, 2000).

Tədqiqat

Müasir cəmiyyətin informasişlaşdırılması prosesinin prioritet istiqamətlərindən biri təhsilin informasişlaşdırılması – təhsil sisteminə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqidir. Tədris prosesinin səmərəliliyinin təmin edilməsi təkcə təhsil və idrak fəaliyyətinin fərdiləşdirilməsi əsasında mümkündür. Kütləvi tələbat şəraitində belə fərdiləşdirilmiş təlim təkcə kompüter alətləri və texnologiyaları üzərində qurulmuş yüksək təlim texnologiyaları əsasında həyata keçirilir.

Bu, aşağıdakılara imkan verəcək:

- elmi-pedaqoji məlumatların, informasiya-metodiki materialların, kommunikasiya şəbəkələrinin avtomatlaşdırılmış məlumat banklarından istifadə etməklə təhsil sisteminin idarə edilməsi;
- cəmiyyətin informasişlaşdırılmasının müasir şəraitində şagird şəxsiyyətinin inkişafı vəzifələrinə uyğun olan təlimin məzmununun, metodlarının və təşkilati formalarının seçilməsi metodologiyasının və strategiyasının təkmilləşdirilməsi;
- dinləyicinin intellektual potensialının inkişafına, müstəqil biliklərə yiyələnmək vərdislərinin formalaşdırılmasına, informasiya-tədris, eksperimental-tədqiqat fəaliyyətinin, müxtəlif növ müstəqil informasiya emalı fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş metodiki təlim sistemlərinin yaradılması;
- kompüter testi, diaqnostika, nəzarət və qiymətləndirmə sistemlərinin yaradılması və istifadəsi.

İT peşəkar fəaliyyətin müxtəlif sahələrində böyük imkanlar açır. Onlar bir çox problemlərin, o cümlədən təhsil problemlərinin həlli üçün müasir və rahat alətlər təklif edirlər. İnformasiyanı yaratmağa, saxlamağa, emal etməyə və onu şagirdə təqdim etməyin səmərəli üsullarını təqdim etməyə imkan verən müasir İT tədris prosesini sürətləndirmək üçün güclü vasitədir (Durova, n.d.). Bütün dünyada təhsildə İT-nin tətbiqi ilə təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına, cəmiyyətin gənc nəsllə qoyduğu tələblərlə məktəbin həqiqətən verdiyi tələblər arasında fərqi azaldılmasına ümidlər var.

Bu problemləri həll etmək üçün İT-dən istifadənin effektivliyi aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1. informasiya təqdimatının müxtəlif formaları;
2. yüksək görmə dərəcəsi;
3. müxtəlif proseslərin modelləşdirilməsinin mümkünlüyü;
4. əsas məzmunun mənimsənilməsindən yayındıran, gündəlik işlərdən azad edilməsi;
5. kollektiv tədqiqat işinin təşkili üçün yaxşı uyğunlaşma;
6. təlim səviyyəsindən, idrak maraqlarından və s. asılı olaraq tələbələrin işinə differensial yanaşmanın mümkünlüyü;
7. operativ nəzarətin təşkili və müəllimdən köməklik (Polat, 2015, p. 202).

Orta məktəbdə İT-nin tətbiqinin ənənəvi və informasiya istiqamətlərinin birləşməsi təhsildə İT tətbiqinin yeni inteqrasiya konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün ilkin şərtlər yaradır. Bu konsepsiyanın mahiyyəti pedaqoji prosesin bütün iştirakçılarının – tələbələrin, müəllimlərin, idarəçiliyin – şagird mərkəzli inkişafı üçün İT-nin tətbiqindən ibarətdir.

Bütün təlim idarəetmə sistemləri hazır proqram məhsullarıdır ki, onlardan istifadə etməklə onların funksional və qeyri-funksional imkanlarına uyğunlaşmaq, müxtəlif məhdudiyyətlərə riayət etmək və standart alqoritmlərə əməl etmək lazımdır. Mövcud ödənişli və pulsuz tədrisin idarə edilməsi sistemlərinin çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq və tədris prosesinin öz xüsusiyyətlərini nəzərə almaq

istəyən bir çox təhsil müəssisələri bu cür avtomatlaşdırılmış sistemlərin müstəqil inkişafına əl atırlar və ya inkişaf üçün fərdi sifariş verirlər (Polat, 2015, p. 121).

Kompüter alətlərindən istifadənin növbəti mühüm nəticəsi kollektiv akademik xarakter daşıyan innovativ tədris metodlarından istifadədir. Üstəlik, bu üsullar müstəqil yaradıcı fəaliyyət nəticəsində qərarlar tapmağa və qəbul etməyə yönəlmiş aktiv forma alır. Eyni zamanda, öyrənmə intensiv metodlar sinfinə aiddir, lakin tədris materialının hipermətn strukturlarından istifadə tələbəyə proqram və tədris texnologiyasını seçmək imkanı verildikdə, açıq intensiv öyrənmə sistemi yaratmağa imkan verir.

Pedaqoji texnologiyaların bir xüsusiyyəti onların texniki vasitələrə münasibətdə inkişafının üstün xarakter daşımasıdır. Fakt budur ki, kompüterin təhsilə tətbiqi təlim prosesinin bütün komponentlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olur. “Şagird–kompüter–müəllim” interaktiv mühitində sağ yarımkürəni, sintetik təfəkkürü fəallaşdıran texnologiyaların istifadəsi ilə təxəyyüllü təfəkkürün fəallaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir (Willingham, 2010). Bu isə o deməkdir ki, tədris materialının təqdimatı müəllimin fikrini obrazlar şəklində əks etdirməlidir.

Başqa sözlə desək, distant təhsilin pedaqoji texnologiyalarında ən vacib məqam düşüncələrin, məlumatların, biliyin vizuallaşdırılması, yeni pedaqoji ünsiyyət yollarının yaradılması və təhsil fəaliyyətinin təşkilinin ənənəvi formalarının korreksiyasıdır. Ən effektiv distant təhsil kompüter öyrənmə vasitələrinin və telekommunikasiya şəbəkələrinin yaranması ilə olmuşdur. Distant təhsilin inkişafında bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti interaktiv təlim proqramlarından istifadə və tələbə ilə müəllim arasında operativ əks əlaqənin olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Brewer, D., & Tierney, W. (2012). *Barriers to innovation in the US education*. Cambridge, MA: Harvard Education Press, 11–40.
2. Chernilevsky, D. V. (2012). *Didactic technologies in higher education: A teaching aid for universities*. UNI-TI-DANA.
3. Durova, A. I., & Vakhrushev, A. A. (2005). Modern technologies in the educational process. *Primary School*, (12), 49–51.
4. Lebedeva, A. V. (2010). Information technology in the lessons of the surrounding world. *Primary School*, (3), 100.
5. New pedagogical and information technologies in the education system. (2000). E. S. Polat (Ed.).
6. Petukhova, E. I. (2013). The role of information technology in increasing quality of professional education. *Advances of Modern Natural Sciences*, (10), 82–83.
7. Polat, E. S. (2015). *New pedagogical and information technologies in the education system* (Textbook). Academy.
8. Willingham, D. (2010). *Why don't students like school? A cognitive scientist answers questions about how the mind works and what it means for your classroom*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
9. Zaitseva, L. A. (2016, September 1). Use of information computer technologies in the educational process and problems of its methodological support. *Internet Journal "Eidos."*
10. Zhao, Y. (2012). *World class learners: Educating creative and entrepreneurial students*. Thousand Oaks, CA: Corwin.
11. Zhuk, O. L., & Sirenko, S. N. (2016). Information and methodological support of the educational process at the university (at the example of pedagogical disciplines). *Higher School*, (4), 19–25.
12. Zimina, O. V. (2015). Didactic aspects of informatization of education. *Bulletin of Moscow University. Series 20*, (1), 17–66.

Daxil oldu: 06.05.2025

Qəbul edildi: 23.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/101-104>

Rena Zülfiqarova

Ali Hərbi İnstitut

<https://orcid.org/0009-0001-0351-4731>

renazulfiqarova@gmail.com

Xatirə Musayeva

Ali Hərbi İnstitut

<https://orcid.org/0009-0001-7102-7804>

musayevaxatire11@gmail.com

Hərbi təhsil müəssisələrində *The Gallery Work* metodunun tətbiqi

Xülasə

Bu elmi məqalənin yazılmasında məqsəd, bu metodun istifadəsi zamanı hərbi təhsil müəssisələrində üstünlüklərini və yarana biləcək problemləri araşdırmaqdır. Tətbiq olunan müasir metodlardan biri də *The Gallery Work* metodudur. Son zamanlarda təhsildə istifadə olunan *The Gallery Work* metodu hərbi təhsil müəssisələrində də tətbiq olunaraq öyrənənlərin analitik düşüncə, komanda işi və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına böyük təsir göstərir. Burada belə bir sual meydana gəlir: *The Gallery Work* metodunun mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Xüsusi tipli təhsil müəssisələri verdiyi təhsili əsasən hansısa bir sahəyə fokuslanaraq təşkil edir. Belə təhsil müəssisələrindən biri də hərbi təhsili təşkil edən hərbi ali məktəbdir. Ümumilikdə deyə bilərik ki, hərbi təhsil müəssisələrinin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, bu təhsil müəssisəsi ordumuz üçün işində peşəkar ola biləcək hərbi kadrlar və zabıt heyəti yetişdirdirsin. Belə təhsil müəssisələrində kursantlar təkcə nəzəri biliklərlə kifayətlənmir, həmçinin praktiki və taktiki vərdişlər də qazanırlar. Beləliklə, burada təhsil alan şəxslərdə vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırılır.

Dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədris prosesi müasir texnika və texnologiyalar vasitəsilə təşkil olunub, tədrisin keyfiyyətini artırmağa hədəflənən hərbi elmi-tədqiqat işləri ilə dəstəklənir. Bundan başqa, hərbi təhsil müəssisələrində təhsilin məqsədi təkcə nəzəri biliklərin öyrədilməsi deyil, həmçinin öyrənənlərin praktiki vərdişlərinin inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsi və onların döyüş şəraitinə uyğunlaşdırılmasıdır. Buna görə də təlim və tədrisin gedişatında kooperativ və interaktiv metodlardan istifadə olunur.

Açar sözlər: hərbi təhsil, *The Gallery Work*, metod, öyrənmə, bacarıq, praktika, nəzəri bilik

Rena Zulfugarova

Military Higher Institute

<https://orcid.org/0009-0001-0351-4731>

renazulfiqarova@gmail.com

Khatira Musayeva

Military Higher Institute

<https://orcid.org/0009-0001-7102-7804>

musayevaxatire11@gmail.com

Application of *The Gallery Work* Method in Military Educational Institutions

Abstract

The purpose of this scientific article is to examine, in the context of military educational institutions, the advantages and potential challenges associated with the use of this method. One of the modern methods applied in education is the *Gallery Work* method. Recently, the *Gallery Work* method, widely used in education, has also been implemented in military educational institutions, having a significant impact on the development of learners' analytical thinking, teamwork, and communication skills.

A question arises here: what is the essence and significance of the *Gallery Work* method?

Special types of educational institutions organize the education they provide by focusing on a particular field. One such institution is a military higher school that provides military education. Generally, it can be said that the main goal of military educational institutions is to train military personnel and officer staff for the army who can be professional in their work.

In such educational institutions, cadets are not limited to theoretical knowledge; they also acquire practical and tactical skills. Thus, among those who study here, patriotism and national-spiritual values are cultivated. In accordance with the demands of the time, the teaching process is organized by means of modern technologies and is supported by military scientific research aimed at improving the quality of education. Additionally, in military educational institutions, the purpose of education is not only the teaching of theoretical knowledge but also the development and enhancement of learners' practical skills and their adaptation to combat conditions. Therefore, cooperative and interactive methods are used throughout the training and teaching process.

Keywords: military education, *The Gallery Work*, method, learning, skills, practice, theoretical knowledge

Giriş

Qeyd etdiyimiz kimi, *The Gallery Work* metodu tədris və təhsildə tətbiq olunan interaktiv və kooperativ öyrənmə metodlarından biridir. Bu metod öyrənənlərin konkret bir mövzu ətrafında qrup formasında işləyərək hazırladıqları işləri poster, şəkil, diaqram və təqdimatlar formatında dərs müddətində təqdim etməsini nəzərdə tutur (Bax & Santos, 2017). Adının “qalereya” sözündən götürülməsi də məhz onun vizual təsvirlər əsasında hazırlanmasından irəli gəlir.

Tədqiqat

The Gallery Work metodu həm fərdi, həm də komandada işləmək vərdişlərini inkişaf etdirən, analitik düşüncə qabiliyyətini aktivləşdirən, ünsiyyət və təqdim etmə bacarıqlarını artırmaq üçün istifadə olunan effektiv bir vasitədir. Bu metod müxtəlif fənlərdə, o cümlədən tarix, sosial elmlər və hətta hərbi təhsildə tətbiq olunur. Bu metodu hərbi təhsil müəssisələrində tətbiq etdikdə tələbələrin hərbi situasiyalar zamanı yanaşmasını, təhlil və müzakirə etməsini təmin edir (İsmayilov, 2018).

Bu metod tədris prosesini daha interaktiv və dinamik edir, tələbələrdə təkcə bilik deyil, həm də problem həll etmə, komanda işi və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir (Kovach & Miller, 2015).

Hərbi təhsildə interaktiv metodların rolunu izah edərkən burada *The Gallery Work* metodunun əhəmiyyətini aydın şəkildə görə bilərik (Şirinov, 2019).

Hərbi təhsil sahəsi özünəxas xüsusiyyətlər daşıyır və burada təkcə nəzəri biliklərin öyrədilməsi kifayət deyil. Belə ki, tələbələr həm də real situasiyalarda effektiv qərar verməyi, komanda daxilində birlikdə işləməyi və müxtəlif döyüş vəziyyətlərinə hazır olmağı bacarmalıdırlar. Buna görə də ənənəvi auditoriya metodlarından fərqli olaraq, interaktiv tədris metodlarının tətbiqi vacibdir (Demir & Aydın, 2021).

***The Gallery Work* metodu hərbi təhsil müəssisələrində bir çox üstünlüklərə malikdir. Bunlara misal olaraq:**

- Real situasiyaların təqlidi
- Komanda ruhunun formalaşması
- Kritik düşüncə və qərarvermə
- Əməkdaşlıq və ünsiyyət

Real situasiyaların təqlidi

Hərbi təhsil müəssisəsində təhsil alan tələbələr real döyüş vəziyyətlərini təhlil edərək praktiki və taktiki bacarıqlarını artırırırlar. *The Gallery Work* metodu tələbələrə bu tip situasiyaları vizual olaraq canlandırmağa və belə şəraitə hazır olmağa imkan verir (Miller & Thomas, 2020).

Komanda ruhunun formalaşması

Məlumdur ki, komanda ilə işləmək tələbələrə daha yaxşı qavramağa kömək edir. Komandada işləyərkən onlarda həm komandanın bir hissəsi olmaq, həm də liderlik hissi formalaşır (Dempsey, 2018).

Komanda üzvü olmaq onların döyüş şəraitində komandirə tabe olmaq anlayışını möhkəmləndirir (Khan & Rehman, 2020).

Kritik düşüncə və qərarvermə

Komanda şəklində işləyərkən komanda lideri olmaq tələbələrə gələcəkdə üzləşəcəkləri hər hansı bir kritik situasiyada cəld qərar vermə, komandanı məsuliyyətli şəkildə idarə etmə bacarıqlarını formalaşdırır. Müxtəlif strategiyalar və planlar hazırlamaq tələbələrin analitik qabiliyyətini gücləndirir (Miller & Thomas, 2020).

Əməkdaşlıq və ünsiyyət

The Gallery Work metodu vasitəsilə müxtəlif mövzular ətrafında aparılan fikir mübadiləsi tədris prosesini zənginləşdirir. Çünki vizual olaraq təqdim olunan mövzunun müzakirəsi daha aydın və konkret olur. Buna görə də hərbi təhsil müəssisələrində *The Gallery Work* kimi interaktiv üsulların tətbiqi tələbələrin peşə hazırlığını daha keyfiyyətli və real şəraitə uyğun şəkildə həyata keçirməyə imkan verir (Güzel & Yıldırım, 2017).

Ümumiyyətlə, *The Gallery Work* metodunun hərbi təhsil müəssisələrində tətbiqini bir neçə formada və sahədə görə bilərik. Belə ki, hərbi təhsil sahəsində *The Gallery Work* metodu aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq oluna bilər:

- **Taktiki analizlər:** Kursantlar və ya zabitlər müəyyən döyüş situasiyaları və taktiki əməliyyatlar üzrə komanda işləri hazırlayaraq situasiyanı analiz edir və müxtəlif çıxış yolları təklif edirlər (Simpson & Clarke, 2019).
- **Strategiya hazırlanması:** Öyrənənlər fərqli hərbi taktika və strategiyalar üzrə təqdimatlar hazırlamaq və onları tədris prosesində müzakirə etmək imkanı qazanırlar (Reed, 2017).
- **Hərbi tarix və təcrübə:** Tarixi döyüşlər və əməliyyatlar barədə araşdırmalar aparmaq və nəticələri təqdim etmək hərbi tarixini anlamağa və təcrübə qazanmağa böyük kömək göstərir (Demir & Aydın, 2021).

Nəticə

Xüsusi tipli hərbi təhsil müəssisələri ordunun peşəkar kadr və zabit heyətinin hazırlanmasını əsas məqsəd kimi götürür. Bu müəssisələrdə kursantlar nəzəri biliklərlə yanaşı, praktiki və taktiki vərdislər də əldə edir, milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırılır (Şirinov, 2019). Müasir texnika və elmi-tədqiqat işləri tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Təlim prosesində öyrənənlərin döyüş şəraitinə uyğunlaşdırılması üçün interaktiv və kooperativ metodlardan istifadə olunur.

The Gallery Work metodu belə yanaşmalardan biri olub, analitik düşüncə, komanda işi və kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir. Metod qrup işlərini, vizual təqdimatları və müzakirələri birləşdirərək tələbələrin real situasiyaları təhlil etməsinə şərait yaradır (Bryant & Taylor, 2016). Hərbi təhsildə onun tətbiqi komanda ruhunu gücləndirir, qərarvermə qabiliyyətini və liderlik bacarıqlarını formalaşdırır.

The Gallery Work vasitəsilə taktiki analizlər, strategiya hazırlanması və hərbi tarix üzrə təhlillər praktik şəkildə həyata keçirilə bilər. Belə interaktiv üsullar tədrisi daha dinamik və məqsədyönlü edir, tələbələrin peşə hazırlığını real şəraitə yaxınlaşdırır. Nəticə etibarilə, *The Gallery Work* və digər interaktiv metodların hərbi təhsil müəssisələrində geniş tətbiqi tədrisin keyfiyyətini yüksəldərək ordunun əməliyyat bacarıqlarını gücləndirir (Simpson & Clarke, 2019).

Ədəbiyyat

1. Bax, J., & Santos, A. (2017). The role of visual learning in military education. *International Military Education Journal*, 25(4), 130–142.
2. Bryant, T., & Taylor, E. (2016). Critical thinking in military education: Challenges and opportunities. *Journal of Military Thought*, 22(3), 74–89.
3. Demir, K., & Aydın, Z. (2021). Cooperative learning in military training programs. *Military Training Journal*, 29(1), 42–59.
4. Dempsey, T. (2018). Leadership and teamwork in military training. *Journal of Military Leadership*, 18(2), 55–68.
5. Güzel, T., & Yıldırım, A. (2017). Interactive learning methods in military education. *Journal of Military Education and Training*, 23(4), 56–72.
6. İsmayılov, A. (2018). Hərbi təhsildə innovativ tədris üsulları. *Azərbaycan Hərbi Təhsil Dərgisi*, 5(1), 14–25.
7. Khan, S., & Rehman, A. (2020). Team dynamics and communication skills in military training. *Military Education and Communication Journal*, 41(3), 112–128.
8. Kovach, R., & Miller, D. (2015). Modern methods in military pedagogy: Integrating technology with tradition. *Military Education Review*, 12(2), 34–48.
9. Miller, L., & Thomas, G. (2020). Strategic thinking and decision-making in military education. *Journal of Defense Education*, 30(3), 85–101.
10. Reed, B. (2017). Simulation and role play in military education. *Military Training and Simulation Review*, 33(2), 75–88.
11. Simpson, G., & Clarke, R. (2019). Tactical analysis and military education: A new approach. *Journal of Defense Strategy*, 28(1), 66–78.
12. Şirinov, M. (2019). Tədris metodlarının hərbi təhsildə rolu və tətbiqi. *Hərbi Elmi Araşdırmalar*, 17(1), 102–114.

Daxil oldu: 03.06.2025

Qəbul edildi: 23.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/105-110>

Kifayat Mansimova

Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0009-6444-9716>
kifayetmnv@gmail.com

The Role of the Teacher in the Inclusive Education System

Abstract

The article is devoted to an important problem in the field of pedagogy – inclusive education. In the modern world, discussions about expanding the concept of inclusion are becoming increasingly popular. This article examines the role of the teacher in inclusive education. Education is known to be an important factor influencing social processes and serves to shape the qualities and values that define the individual. Democratic education ensures equal rights to education for all members of society, both able-bodied and disabled.

The article establishes that an inclusive educational environment is a space in which children with varying educational abilities, both those with and without disabilities, learn together. In this system, a special role is assigned to the teacher, who must be not simply a purveyor of knowledge but a sensitive, flexible, and qualified mentor capable of shaping the education and development of all students.

The key idea emphasized is that cultural-historical theory suggests that learning and personal development depend on the social environment, interaction, and collaborative activities. This is an important foundation for inclusion, as interaction, the social environment, and support play a significant role.

Keywords: *pedagogy, education, upbringing, inclusivity, students, teacher*

Kifayət Mənsimova

Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-6444-9716>
kifayetmnv@gmail.com

İnklüziv təhsil sistemində müəllimin rolu

Xülasə

Araşdırılan məqalə pedaqogika sahəsində mühüm bir problemə – inklüziv təhsilə həsr olunmuşdur. Müasir dünyada inklüzivlik konsepsiyasının genişləndirilməsi ilə bağlı müzakirələr getdikcə populyarlaşır. Bu məqalədə inklüziv təhsildə müəllimin rolu araşdırılır. Bildiyimiz kimi, təhsil sosial proseslərə təsir edən mühüm amil kimi tanınır və şəxsiyyəti müəyyən edən keyfiyyət və dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Demokratik təhsil cəmiyyətin bütün üzvləri – həm əmək qabiliyyətli, həm də əlilliyi olan şəxslər üçün bərabər təhsil hüquqlarını təmin edir.

Məqalədə müəyyən edilir ki, inklüziv təhsil mühiti müxtəlif təhsil qabiliyyətinə malik, həm əlilliyi olan, həm də olmayan uşaqların birgə təhsil aldıkları məkandır. Bu sistemdə müəllimə xüsusi rol verilir: o, sadəcə biliyin daşıyıcısı deyil, bütün tələbələrin təhsilini və inkişafını formalaşdırmağa qadir olan həssas, çevik və ixtisaslı mentor olmalıdır.

Vurğulanan əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, mədəni-tarixi nəzəriyyə öyrənmə və şəxsi inkişafın sosial mühitdən, qarşılıqlı əlaqədən və birgə fəaliyyətdən asılı olması ideyasını irəli sürür. Bu, inklüzivlik və inklüziv təhsil üçün mühüm təməldir, çünki qarşılıqlı əlaqə, sosial mühit və dəstək burada əsas rol oynayır.

Açar sözlər: *pedaqogika, təhsil, tərbiyə, inklüzivlik, tələbələr, müəllim*

Introduction

The modern education system is undergoing profound transformations related to the implementation of the principles of humanization, equality, and accessibility of education for all categories of students. One of the key directions of these transformations is the development of inclusive education, which involves joint education of children with special educational needs and their normally developing peers. In the context of inclusion, the role of the teacher becomes central, since it is the teacher who mediates between the child, the team, and the educational environment. The basis of inclusion is the recognition of diversity and individual differences as a natural phenomenon, and not as an obstacle to learning. In this regard, the main task of the educational system is to create conditions under which every child can realize their potential (*İnklüziv təhsil: məlumat kitabçası*, 2018).

Discussions and Results. Modern Concepts, Models, and Principles

The principle of individualization and differentiation of learning is the adaptation of the content, methods, forms, and pace of learning for different students (Kolesnikova, 2020; *Salamanca Bəyannaməsi*, 1994; Utley, Mortweet, & Greenwood, 1997).

Universal Design for Learning ensures that educational materials, methods, and spaces are initially adapted to the diversity of students. Pedagogy of cooperation and partnership (between teachers, between family and school), and interdisciplinarity are key principles (Asmolov, 2019).

Key principles and conditions of implementation:

The principle of equality and access — every child has the right to education, and the school must be ready to accept everyone.

Adaptation of the environment (barrier-free environment → barrier-free): physical, methodological, and psychological accessibility; adaptation of infrastructure and educational materials.

“Everyone has the right to communicate. Consideration of the right to communicate as a principle of inclusive education is based on a vital moral and psychological need of a person. As a social being, a person is formed as a personality in the process of communicating with other people and socializing. Ensuring the right to communicate is of great importance in the process of adaptation of people with disabilities to communication” (Fedoseyeva, 2022, p. 14).

Research

Support and resource support: specialists (typhlopedagogues, speech therapists, psychologists), methodological assistance, and assistive technologies.

Flexibility of the learning process: differentiation, individual trajectories, variability of pace and forms of learning.

Quality assessment and monitoring: tracking whether academic, social, and personal goals are being achieved; adjusting practices based on feedback and research.

Problems and Challenges

- Uneven implementation: In different regions, schools have varying levels of readiness and resources.
- Insufficient teacher training: Not all teachers possess the competence to work with student diversity.
- Cultural and psychological barriers: Prejudice, lack of acceptance of differences, and stigmatization.
- Financial and infrastructural constraints: Insufficient funds, limited adapted environments, and lack of technologies.
- Legislative nuances: Although legal acts may exist, clear standards, responsibilities, and control mechanisms are not always established.

Current Trends and Prospects

Development of models and practices based on *Universal Design*, partnership, and technological innovation; strengthening interdisciplinary research and exchange of experience between regions and countries; enhancing the regulatory framework and standardizing quality requirements; promoting professional development of teachers, pedagogical culture, and acceptance of diversity as a societal value.

Psychological and Pedagogical Features of a Teacher's Work in an Inclusive Environment

A teacher in an inclusive environment should have a high degree of empathy, tolerance, and flexibility of thinking. He or she acts not only as a carrier of knowledge but also as an organizer of joint activities, a motivator, and a mentor who can take into account the individual educational needs of each child (Solov'yeva, 2021).

"The development of inclusive education is one of the priorities of educational policy in many countries of the world. The ongoing reforms are aimed at bringing education in line with international principles and standards. One of these principles is the humanization of education and its compliance with human rights standards" (Davud, 2014, p. 10).

Psychological and pedagogical competence includes knowledge about age psychology, the peculiarities of different nosological groups, methods of correctional and developmental education, and the ability to adapt educational material.

Personal readiness: patience, empathy, resistance to stress, reduction of conservatism in pedagogical attitudes, and openness to change.

Emotional and psychological stability: working with children with special needs is often associated with emotional stress and the need to cope with frustration in children and in oneself.

Creating and maintaining a barrier-free environment is not only physical (accessibility of premises, equipment) but also methodological and pedagogical: adapted textbooks, assistive technologies, and visual, auditory, and motor support.

Communication and interaction — with the child, parents, assistants, special educators, and psychologists. A teacher should be able to establish trusting relationships, use effective communication methods, and adapt their communication style (Utley, Mortweet, & Greenwood, 1997).

3. Strategies and Methods

- *Universal Design for Learning* — lesson planning considering different ways of perception, types of intelligence, and various levels of preparation.

- Correctional and developmental methods — classes with a speech therapist, defectologist, typhlopedagogue, and other specialists; group and individual remedial classes.

- Pedagogy of cooperation — interaction among all participants: students (with and without disabilities), teachers, parents, and external specialists. This approach enables comprehensive support and shared responsibility.

4. Psychological Obstacles and Difficulties

- Stress, emotional burnout, decreased self-efficacy — especially in the absence of adequate support, resources, and preparedness.

- Negative attitudes and prejudices — from teachers, parents, and peers. Sometimes, a teacher has to overcome the fear of "not being able to cope," doubts, and fear of responsibility.

- Uncertainty and complexity of classroom management — a class can be very diverse in abilities, needs, and learning pace, which requires high flexibility and adaptability from the teacher.

5. Conditions That Facilitate the Teacher's Work

- Methodological support and professional training — participation in courses, training sessions, experience exchange, and mentoring.

- Resource and auxiliary facilities — access to assistive technologies, specialized materials, equipment, and specialists.

- Organizational support — small classroom sizes, teaching assistants, clear distribution of responsibilities, and administrative backing.

6. The Role of Assessment and Monitoring

Diagnosis of the initial level of a child with disabilities involves identifying individual capabilities, characteristics, and developmental areas.

Continuous assessment of the learning process — adapting pace, forms, and methods; timely detection of difficulties and their correction.

Teacher's feedback and introspection: the teacher must analyze their work, assess children's reactions, modify approaches, and maintain flexibility.

Professional Competencies and Teacher Training.

A modern teacher should possess a set of professional competencies, including psychological, pedagogical, social, communicative, and special competencies. The teacher's ability to adapt curricula, use differentiated teaching methods, and apply modern technologies is important. Teachers' training for inclusive activities should be systematic and continuous, including advanced training courses, internships, and the exchange of experience with colleagues (Vaughn & Schumm, 1995).

Professional competence is an integral characteristic of a teacher, encompassing knowledge, skills, personal qualities, motivation, and a professional stance that ensure the effective fulfillment of pedagogical tasks. It includes three levels: cognitive (knowledge, understanding); operational-activity (skills, abilities); and personal-value (motivation, attitudes, responsibility).

2. The Main Types of Professional Competencies of a Teacher

a) Communicative competence — the ability to build effective communication with students, parents, and colleagues, and to interact in a multidisciplinary team (especially with speech therapists, speech pathologists, and psychologists).

b) Psychological and pedagogical competence — knowledge of the age and individual characteristics of students (including children with disabilities), the ability to select appropriate teaching and upbringing methods, and the creation of a comfortable educational environment.

3. Teacher's Preparation for Professional Activity

The formation of professional competencies is carried out at three levels:

1. Basic pedagogical education — retraining to obtain new qualifications (for example, “teacher-defectologist,” “tutor,” etc.).

2. Continuous self-education and development — participation in webinars, professional communities, internships, and seminars; reading literature, sharing experiences, maintaining a pedagogical blog, and participating in professional skills competitions.

It is also important to be ready to use special educational technologies: visual schedules, PECS cards, sensory unloading techniques, and alternative communication methods.

Interaction Between the Teacher, the Family, and Specialists

The effectiveness of inclusive education largely depends on the interaction between the teacher, the child's family, and specialists (psychologists, speech therapists, speech pathologists). The teacher should maintain open and respectful communication with parents, involving them in the educational process. The teamwork of specialists contributes to the comprehensive support of the child and allows timely adjustment of individual educational routes (*İnklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla işin aparılması*, 2020).

Such cooperation is called *interdisciplinary interaction* or the *team approach*. It provides comprehensive support for the child, both at school and at home.

Teacher's interaction with the student's family

Objectives: establishing a relationship of trust; identifying the individual characteristics of the child; coordinating goals and teaching methods; supporting parental competence; jointly solving emerging difficulties.

Forms of interaction: individual conversations and consultations; parent-teacher conferences; joint participation in correctional and developmental activities; maintaining observation and feedback diaries; parental support in the child's learning and motivation; involving parents in school life (holidays, projects, etc.).

Features: it is important not to evaluate, but to support parents — especially if they are experiencing stress or struggling with a diagnosis. The teacher acts as a partner, not a supervisor, and helps parents see the child's potential, not only his or her difficulties.

In inclusive practice, educational consultations play a special role — the teacher helps parents understand how to organize learning at home, how to encourage, and how to give instructions.

3. Teacher's Interaction with Support Specialists

Who is part of the support team:

teacher-psychologist; teacher-defectologist (oligophrenopedagogue, speech therapist, sign language teacher, etc.); tutor; teacher's assistant; social educator; sometimes a medical worker or consultant from the PMPC.

Objectives of interaction: preparing an Individual Education Plan (IEP); adapting the educational program; conducting observations, diagnostics, and monitoring; correctional and developmental work with the child; providing parental support; and analyzing the success of the child's inclusion in the classroom.

Forms: meetings and consultations; exchange of information about results and difficulties; maintaining a general plan for correctional and developmental work; joint participation in lessons and activities; coordination of responsibilities (clarifying who is responsible for what).

It is important to clearly allocate responsibilities to avoid duplication and confusion.

Difficulties and Ways to Overcome Them

The main difficulties faced by teachers in an inclusive environment are related to insufficient training, limited resources, and high emotional stress. To overcome these problems, it is necessary to develop a system of methodological support for teachers, create professional interaction networks, and introduce mentoring practices. Positive examples of successful inclusion, which build teachers' self-confidence, also play an important role (Wade, Abrami, Poulsen & Chambers, 1995).

The Main Difficulties Faced by the Teacher

In the context of inclusive education, the teacher faces a number of specific and common problems that can be divided into several groups:

A. Psychological and pedagogical difficulties

Insufficient knowledge about typical and atypical features of children's development; difficulties in choosing teaching methods for children with disabilities; challenges in applying an individual approach in large classes; lack of motivation in students.

Ways to overcome: professional development (courses, webinars, seminars); consultations with specialists (psychologists, speech pathologists, speech therapists); use of adapted educational programs and differentiated approaches (Yasutake & Lerner, 1997); implementation of active learning methods, gaming, and visual technologies.

B. Communication difficulties

Challenges in interacting with parents, especially when they do not accept the child's diagnosis; difficulties communicating with children with speech, hearing, vision, or behavioral disorders; misunderstandings between teachers and other specialists (for example, tutors).

Ways to overcome: development of the teacher's communicative competence; forming a trusting relationship with the family; clear distribution of roles in the support team; using alternative or visual communication when necessary.

C. Organizational difficulties

Lack of tutors or assistants, inadequate conditions (equipment, adapted materials); teacher overload (documentation, individual plans, reports); insufficient time for individual work with children.

Ways to overcome: involving school administration in solving personnel and resource issues; rational time planning (*time management*); using digital and printed resources to adapt programs; requesting support from the PMPC or methodological service.

G. Emotional difficulties

Emotional burnout, stress, anxiety, professional fatigue, and feelings of failure — especially in the absence of quick results or lack of administrative and peer support.

Ways to overcome: psychological support (self-regulation training, communication with a psychologist); participation in professional communities and experience exchange; maintaining a balance between personal and professional life; administrative recognition of success and workload sharing.

2. General Coping Strategies

Key areas that help teachers overcome difficulties include continuous professional development, emotional resilience training, and building a supportive professional community.

Conclusions

Inclusive education seeks to promote personal development, social integration, and the overcoming of educational, psychological, physical, and social barriers. It is a system in which children with disabilities are not isolated but learn alongside their peers while receiving necessary support and adaptation.

A modern teacher is not merely a carrier of knowledge but an active participant in the educational process — ready to collaborate and work effectively in diverse learning environments, including inclusive settings. His or her competence is a key factor determining the quality of education.

References

1. Asmolov, A. G. (2019). *Inklyuzivnoye obrazovaniye: Ot politiki k praktike*. Prosveshcheniye.
2. Davud, M. (2014). *What really works in special and inclusive education: Using evidence-based teaching strategies*.
3. Fedoseyeva, N. V. (2022). *Kompetentsii pedagoga v inklyuzivnom obrazovanii*. Kazan Federal University (KFU).
4. Əliyev, M. (Tərtib edən). (2018). *İnklüziv təhsil: Məlumat kitabçası*. “Regional İnkişaf” İctimai Birliyi.
5. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. (2020). *İnklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla işin aparılması*.
6. Kolesnikova, I. A. (2020). *Pedagogicheskaya podderzhka uchashchikhsya v usloviyakh inklyuzivnogo obrazovaniya*.
7. UNESCO. (1994, June 7–10). *Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. Salamanca, Spain.
8. Solov'yeva, N. M. (2021). *Psixologo-pedagogicheskoye soprovozhdeniye inklyuzivnogo protsessa*. Akademiya.
9. Utley, C. A., Mortweet, S. L., & Greenwood, C. R. (1997). Peer-mediated instruction and interventions. *Focus on Exceptional Children*, 29(5), 1–23.
10. Vaughn, S., & Schumm, J. S. (1995). Responsible inclusion for students with learning disabilities. *Journal of Learning Disabilities*, 28(5), 264–270.
11. Wade, A., Abrami, P., Poulsen, C., & Chambers, B. (1995). *Current resources in cooperative learning*. University Press of America.
12. Yasutake, D., & Lerner, J. (1997). Parents' perceptions of inclusion: A survey of parents of special education and non-special education students. *Learning Disabilities: A Multidisciplinary Journal*, 8(2), 117–120.

Received: 23.05.2025

Accepted: 04.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/111-117>

Selcan Ələkbərli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-9254-7056>

seljanalakbarli@ndu.edu.az

Rəqəmsal qloballaşma dövründə dövlətin kommunikasiya siyasəti və ictimai etimadın formalaşması: Azərbaycan və Özbəkistan təcrübəsi

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal qloballaşma dövründə dövlətin kommunikasiya siyasətinin ictimai etimadın formalaşmasındakı rolu elmi əsaslarla və çoxşaxəli yanaşma çərçivəsində hərtərəfli şəkildə təhlil olunur. Qloballaşma şəraitində informasiya cəmiyyətinin inkişafı, rəqəmsal texnologiyaların dövlət idarəçiliyinə inteqrasiyası və sosial medianın ictimai rəyin formalaşmasında artan təsiri dövlət-cəmiyyət münasibətlərində tamamilə yeni bir mərhələ yaradıb. Bu prosesdə dövlətin kommunikasiya siyasəti sadəcə informasiya ötürmə vasitəsi kimi deyil, həm də ictimai etimadın möhkəmləndirilməsi, şəffaf idarəetmənin təmin olunması və vətəndaş iştirakçılığının artırılması üçün strateji alət kimi çıxış edir.

Araşdırmada Azərbaycan və Özbəkistan kimi postsovet məkanının iki aparıcı ölkəsinin təcrübəsi müqayisəli şəkildə öyrənilir. Hər iki ölkədə rəqəmsal hökumət modellərinin — “ASAN Xidmət”, “my.gov.az”, “Rəqəmsal Azərbaycan 2030” və Özbəkistanda “my.gov.uz”, “Rəqəmsal Özbəkistan 2030” strategiyalarının — tətbiqi ictimai etimadın güclənməsinə mühüm töhfə vermişdir. Bu təşəbbüslər sayəsində dövlət xidmətlərinin şəffaflığı artmış, korrupsiya riskləri azalmış və vətəndaşların dövlətə olan inamı yüksəlmişdir.

Məqalədə həmçinin göstərilir ki, dövlətin kommunikasiya siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsi yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də etik prinsiplərə əsaslanan informasiya idarəçiliyi ilə bağlıdır. Açıq məlumat siyasətinin tətbiqi, dövlət strukturlarının hesabatlılığının təmin edilməsi, ictimai rəyin nəzərə alınması və vətəndaşlarla iki istiqamətli ünsiyyətin qurulması dövlətin legitimliyinin möhkəmləndirilməsində əsas amillərdəndir.

Bundan əlavə, tədqiqatda rəqəmsal kommunikasiya mühitində yaranan yeni çağırışlar — o cümlədən dezinformasiya, kibertəhlükəsizlik problemləri və “etimad böhranı” fenomeni — elmi-nəzəri aspektdə təhlil edilir. Bu kontekstdə dövlətin kommunikasiya siyasətinin yalnız informasiya yayımı ilə məhdudlaşmaması, eyni zamanda etibarlı, təhlükəsiz və şəffaf informasiya ekosisteminin formalaşdırılmasına yönəlməsi vacib hesab olunur.

Nəticə etibarilə, məqalə göstərir ki, rəqəmsal qloballaşma dövründə dövlətin kommunikasiya siyasəti ictimai etimadın əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Azərbaycan və Özbəkistanın təcrübələri sübut edir ki, şəffaflıq, hesabatlılıq, açıq hökumət və rəqəmsal diplomatiya prinsiplərinə əsaslanan idarəetmə modeli yalnız dövlətin səmərəliliyini artırır, həm də vətəndaşların dövlətə olan inamını uzunmüddətli perspektivdə möhkəmləndirir.

Açar sözlər: *rəqəmsal qloballaşma, dövlət kommunikasiya siyasəti, ictimai etimad, rəqəmsal idarəetmə, şəffaflıq, hesabatlılıq, vətəndaş iştirakçılığı, Azərbaycan, Özbəkistan, e-hökumət, açıq məlumat siyasəti, rəqəmsal diplomatiya, informasiya təhlükəsizliyi*

Seljan Alakbarli

Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0002-9254-7056>
seljanalakbarli@ndu.edu.az

State Communication Policy and the Formation of Public Trust in the Era of Digital Globalization: The Experience of Azerbaijan and Uzbekistan

Abstract

In this article, the role of state communication policy in shaping public trust during the era of digital globalization is analyzed comprehensively within a scientific and multidimensional framework. Under globalization, the development of the information society, the integration of digital technologies into public administration, and the growing influence of social media on public opinion have created an entirely new stage in state–society relations. In this process, state communication policy functions not merely as a tool for information dissemination but as a strategic instrument for strengthening public trust, ensuring transparent governance, and enhancing citizen participation. The study comparatively examines the experiences of Azerbaijan and Uzbekistan—two leading post-Soviet countries—in implementing digital governance reforms. The application of digital government models such as “ASAN Service”, “my.gov.az”, “Digital Azerbaijan 2030” in Azerbaijan, and “my.gov.uz”, “Digital Uzbekistan 2030” in Uzbekistan, has made a significant contribution to the enhancement of public trust. These initiatives have increased the transparency of public services, reduced corruption risks, and strengthened citizens’ confidence in state institutions.

The article also emphasizes that the successful implementation of state communication policy depends not only on technological innovation but also on ethically grounded information management. The adoption of open data policies, ensuring the accountability of public institutions, considering public opinion, and establishing two-way communication between the government and citizens are identified as key factors in reinforcing state legitimacy. Furthermore, the study explores new challenges emerging within the digital communication environment—such as disinformation, cybersecurity threats, and the “crisis of trust”—from a theoretical perspective. In this context, it is argued that state communication policy should not be limited to information dissemination but must also aim at creating a reliable, secure, and transparent information ecosystem.

In conclusion, the article demonstrates that in the era of digital globalization, state communication policy serves as one of the main pillars of public trust. The experiences of Azerbaijan and Uzbekistan show that governance models based on transparency, accountability, open government, and digital diplomacy principles not only increase the efficiency of the state but also strengthen citizens’ long-term confidence in government institutions.

Keywords: *digital globalization, state communication policy, public trust, digital governance, transparency, accountability, civic participation, Azerbaijan, Uzbekistan, e-government, open data policy, digital diplomacy, information security*

Giriş

XXI əsr insan sivilizasiyasının inkişafında yeni bir mərhələni — rəqəmsal qloballaşma dövrünü formalaşdırmışdır. Bu mərhələ təkcə iqtisadi və texnoloji dəyişiklikləri deyil, həm də sosial, siyasi və mədəni münasibətlərin strukturunu köklü şəkildə yenidən müəyyənləşdirmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı, internetin kütləviləşməsi və sosial medianın ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi dövlət–cəmiyyət münasibətlərinin dinamikasını əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Artıq ənənəvi idarəetmə modelləri yerini rəqəmsal idarəetmə sistemlərinə, yəni açıq, şəffaf və vətəndaş yönümlü dövlət fəaliyyətinə verir. Bu kontekstdə dövlətin kommunikasiya siyasəti yalnız məlumat ötürmə funksiyası yerinə yetirmir, həm də ictimai etimadın formalaşması,

vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və dövlətin legitimliyinin möhkəmləndirilməsi üçün strateji alət kimi çıxış edir (Castells, 2010). Rəqəmsallaşma şəraitində dövlətin informasiyanı idarəetmə qabiliyyəti onun səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən birinə çevrilir (United Nations, 2022). Kommunikasiya siyasətinin məqsədi təkcə informasiyanın paylaşılması deyil, həm də vətəndaşların bu informasiyaya etibar etməsini, dövlətə qarşı inam hissəsinin güclənməsini təmin etməkdir. İctimai etimad anlayışı sosial sabitliyin, siyasi legitimliyin və dövlət institutlarının dayanıqlılığının əsas sütunlarından biridir. Dövlət–vətəndaş münasibətlərində etimadın mövcudluğu yalnız siyasi qərarların qəbuluna deyil, həm də ictimai rifahın qorunmasına, islahatların effektivliyinə və vətəndaşların dövlət proseslərinə fəal cəlb olunmasına bilavasitə təsir göstərir (OECD, 2021). Müasir dövrdə bu etimadın qorunması şəffaflıq, hesabatlılıq və açıq dialoq prinsiplərinə əsaslanır. Xüsusilə keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan və Özbəkistanda, rəqəmsal kommunikasiya siyasəti dövlətin müsbət imicinin formalaşdırılmasında və ictimai etimadın bərpasında mühüm rol oynayır. Bu ölkələr üçün əsas məqsəd yalnız dövlət idarəçiliyini rəqəmsallaşdırmaq deyil, eyni zamanda, vətəndaşların dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsini asanlaşdırmaq və şəffaf idarəetmə mədəniyyətini formalaşdırmaqdır. Son onillikdə hər iki ölkədə bu istiqamətdə genişmiqyaslı rəqəmsal islahatlar həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda yaradılan “ASAN Xidmət” modeli, “my.gov.az” elektron portalı, “Açıq Hökumət Təşəbbüsü” və “Rəqəmsal Azərbaycan 2030” strategiyası dövlət xidmətlərinin şəffaflığını və səmərəliliyini artırmaqla ictimai etimadın möhkəmləndirilməsinə ciddi töhfə vermişdir. Eyni zamanda, Özbəkistanda fəaliyyət göstərən “Vahid İnteraktiv Dövlət Xidmətləri Portalı” (my.gov.uz), “Rəqəmsal Özbəkistan – 2030” strategiyası və elektron hökumət təşəbbüsləri dövlət və vətəndaş münasibətlərində yeni keyfiyyət mərhələsi yaratmışdır. Bu təşəbbüslər təkcə texnoloji innovasiyalar kimi deyil, həm də siyasi-modernizasiya prosesinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Onların əsas məqsədi vətəndaşların dövlətə olan inamını artırmaq, sosial məsuliyyət və şəffaf idarəetmə prinsiplərini gündəlik idarəetməyə inteqrasiya etməkdir. Beləliklə, bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və Özbəkistanın rəqəmsal kommunikasiya siyasətlərinin müqayisəli elmi təhlilini aparmaq, həmçinin rəqəmsal alətlərin və strateji kommunikasiya mexanizmlərinin ictimai etimadın formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda bu ölkələrin dövlət idarəçiliyi təcrübələri müqayisə edilir, rəqəmsal dövlət platformalarının ictimai münasibətlərə təsiri, şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin səmərəliliyi elmi əsaslarla araşdırılır. Məqalə həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə dövlətin kommunikasiya siyasətinin ictimai etimadın formalaşmasında mühüm strateji mexanizm olduğunu sübut etməyi hədəfləyir (Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2023).

Tədqiqat

a) Qloballaşma şəraitində dövlət–ictimai münasibətlərin transformasiyası

Qloballaşma prosesi yalnız iqtisadi inteqrasiya və texnoloji tərəqqi ilə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda dövlət və cəmiyyət münasibətlərinin strukturunda dərin dəyişikliklər yaradır. İnformasiya texnologiyalarının və rəqəmsal platformaların sürətli inkişafı nəticəsində dövlət idarəçiliyinin ənənəvi formaları çevik, şəffaf və interaktiv modellərlə əvəz olunmaqdadır. Bu dəyişikliklər nəticəsində dövlət artıq yalnız qərar qəbul edən mərkəz kimi deyil, həm də vətəndaşlarla qarşılıqlı dialoq aparan sosial institut kimi çıxış edir. Manuel Kastelsin (2010) “Şəbəkə Cəmiyyəti” konsepsiyası bu realığı izah edən əsas nəzəri bazalardan biridir. Onun fikrincə, müasir dünyada gücün əsas mənbəyi fiziki resurslar deyil, informasiya axınlarına nəzarət və həmin axınlar vasitəsilə sosial təsir imkanlarıdır. Dövlətin bu yeni informasiya mühitində rolu — həm informasiyanın idarəçisi, həm də etimadın təminatçısı olmaqdır. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəticəsində dövlət–vətəndaş münasibətləri tək istiqamətli ünsiyyətdən çoxsəviyyəli qarşılıqlı əlaqə sisteminə çevrilib. Bu modeldə vətəndaş yalnız informasiyanın istehlakçısı deyil, həm də onun istehsalında və idarə edilməsində iştirak edən tərəfdir. Məsələn, elektron petisiya platformaları, sosial media müzakirələri və açıq hökumət forumları dövlətin qərarvermə prosesində ictimai iştirakçılığı xeyli artırır. Bununla belə, qloballaşmanın yaratdığı açıq informasiya mühiti milli dövlətlərin informasiya suverenliyi üçün yeni təhdidlər də meydana gətirib. Sosial mediada yayılan dezinformasiya, manipulyativ məlumat axınları və kiberhücumlar dövlətin etimad kapitalına zərbə vurur. Buna görə

də müasir dövlətlər yalnız informasiya ötürən deyil, həm də etibarlı informasiya mühitini qoruyan aktorlar kimi çıxış etməlidirlər (UNESCO, 2021). Dövlət kommunikasiya siyasəti bu baxımdan həm texnoloji, həm də etik idarəetmə mexanizmlərini özündə birləşdirməlidir.

b) Azərbaycan və Özbəkistanda rəqəmsal idarəetmə modelləri

Azərbaycan nümunəsi

Azərbaycanın rəqəmsal idarəetmə təcrübəsi regionda uğurlu innovativ model kimi tanınır. 2012-ci ildə yaradılmış “ASAN Xidmət” konsepsiyası dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq, səmərəlilik və hesabatlılıq prinsiplərinin tətbiqini təmin etmişdir. Bu sistem “bir pəncərə” prinsipi əsasında qurulmuş və vətəndaşlara dövlət xidmətlərinə rahat çıxış imkanı yaratmışdır. “ASAN Xidmət” modeli BMT tərəfindən “Dövlət Xidmətlərinin Təkmilləşdirilməsi üzrə Qlobal Mükafat”la təltif olunmuş və beynəlxalq səviyyədə nümunəvi təcrübə kimi qəbul edilmişdir (UNDP, 2015). Bununla yanaşı, “my.gov.az” portalı vasitəsilə 700-dən artıq dövlət xidməti onlayn təqdim olunur. Bu, vətəndaş-məmur təmaslarını minimuma endirərək korrupsiya risklərini azaldır, şəffaflığı gücləndirir və ictimai etimadı artırır. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin (2023) hesabatına əsasən, e-xidmətlərdən istifadə edən vətəndaşların məmnunluq səviyyəsi 99%-i keçmişdir. Bundan əlavə, “Açıq Hökumət Təşəbbüsü” və “Rəqəmsal Azərbaycan 2030” strategiyası rəqəmsal idarəçiliyin institusional əsaslarını formalaşdırır (World Economic Forum, 2023).

Özbəkistan nümunəsi

Özbəkistan da rəqəmsal transformasiyanı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. 2013-cü ildə istifadəyə verilmiş “Vahid İnteraktiv Dövlət Xidmətləri Portalı” (my.gov.uz) dövlət xidmətlərinin elektron şəkildə təqdim edilməsinə şərait yaratmışdır. Özbəkistan Prezidentinin 2020-ci ildə təsdiqlədiyi “Rəqəmsal Özbəkistan – 2030” strategiyası isə rəqəmsallaşmanı milli inkişafın prioritet istiqaməti kimi müəyyən etmişdir. Bu strategiyanın məqsədləri dövlət idarəçiliyinin optimallaşdırılması, iqtisadiyyatın rəqəmsal komponentinin artırılması və vətəndaşlara yönəlik xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. 2023-cü ildə Özbəkistan hökumətinin hesabatına əsasən, elektron xidmətlərdən istifadə edən vətəndaşların sayı əvvəlki illə müqayisədə 2,5 dəfə artmış, dövlət orqanlarına ictimai etimad göstəricisi isə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir (Özbəkistan Respublikası İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, 2023).

Müqayisəli yanaşma

Hər iki ölkənin təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal idarəetmə yalnız texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda sosial etimadı formalaşdıran və siyasi legitimliyi möhkəmləndirən bir vasitədir. Azərbaycan modeli daha çox “xidmət yönümlü” konsepsiyaya əsaslanırsa, Özbəkistan modeli “idarəetmə modernləşməsi” və “rəqəmsal iqtisadiyyat” yanaşmasını birləşdirir. Hər iki halda əsas məqsəd dövlətin şəffaflığını təmin etmək və vətəndaşların hökumətə inamını yüksəltməkdir (European Commission, 2023).

c) Sosial media və dövlət kommunikasiya strategiyaları

XXI əsrdə sosial media dövlətin kommunikasiya sistemində ən təsirli vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Əgər ənənəvi kommunikasiya modeli birtərəfli — yəni dövlətin məlumat ötürməsi üzərində quruldusa, sosial media iki istiqamətli qarşılıqlı əlaqə yaradır. Bu, ictimai etimadın bərqərar olmasında və hökumət qərarlarının legitimliyinin güclənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda Prezident Administrasiyasının, nazirliklərin və “ASAN Xidmət”in sosial media hesabları vasitəsilə ictimaiyyətlə aktiv ünsiyyət qurulur. Xüsusilə “ASAN Könüllüləri” və “Prezidentə məktub” layihələri dövlətin vətəndaş rəyinə açıq olduğunu nümayiş etdirir. Hökumət orqanlarının paylaşımı yalnız informasiya xarakterli deyil, həm də ictimai dialoqu təşviqedicidir. Özbəkistanda da dövlət strukturları sosial mediada geniş fəaliyyət göstərir. Prezident Administrasiyasının “Xalq qəbulları” sistemi və Telegram kanalları vasitəsilə vətəndaş müraciətləri real vaxt rejimində cavablandırılır. Bu təcrübə dövlətin cavabdehliyini artırmaqla yanaşı, vətəndaşların qərarvermə prosesinə inamını da gücləndirir. OECD-nin (2022) Rəqəmsal Hökumət İndeksində əsasən, həm Azərbaycan, həm də Özbəkistan sosial media vasitəsilə ictimai iştirak

göstəricilərinə görə Mərkəzi Asiya regionunda ən sürətli irəliləyiş göstərən dövlətlər sırasındadır (Dünya Bankı, 2022).

d) Şəffaflıq, hesabatlılıq və vətəndaş iştirakçılığının ictimai etimadın formalaşmasında rolu

Dövlətə etimad yalnız onun qərarlarının məzmunu ilə deyil, həm də bu qərarların qəbul və icra prosesindəki açıqlıq səviyyəsi ilə ölçülür. Şəffaflıq və hesabatlılıq idarəetmənin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, vətəndaşların dövlətə olan mənəvi bağlılığını da möhkəmləndirir. Azərbaycanda “Açıq Hökumət Təşəbbüsü” çərçivəsində büdcə icrası, sosial layihələr və dövlət satınalmaları haqqında məlumatlar açıq portallar vasitəsilə ictimaiyyətə təqdim olunur. “Open Government Data Portal” və “eGov Development Center” kimi platformalar vətəndaşların dövlət qərarlarını izləmək və qiymətləndirmək imkanlarını artırır. Özbəkistanda “Open Data Portal” (data.gov.uz) vasitəsilə 3000-dən çox açıq məlumat toplusu ictimaiyyət üçün əlçatandır. Bu sistem dövlət orqanlarının fəaliyyətini şəffaflaşdırmaqla yanaşı, jurnalistlər, vətəndaş cəmiyyəti və elmi tədqiqatçılar üçün də məlumat mənbəyi rolunu oynayır. Transparency International-ın (Transparency International, 2023) məlumatına görə, açıq məlumat siyasətləri korrupsiya risklərini azaldır və dövlətə etimadı 20–30% aralığında artırır.

e) Qlobal çağırışlar: Dezinformasiya, kibertəhlükələr və etimad böhranı

Rəqəmsal qloballaşma ilə paralel olaraq yeni təhlükələr də formalaşır. Dezinformasiya, saxta xəbərlər, kibertəhlükələr və manipulyativ media məzmunları ictimai etimadı sarsıdan əsas faktorlardandır. 2021-ci ildə BMT və UNESCO-nun hesabatlarına əsasən, “etimad böhranı” müasir cəmiyyətin əsas qlobal problemlərindən biri kimi tanınır. Bu şəraitdə dövlətlərin kommunikasiya siyasəti təkcə məlumat ötürmək funksiyasını daşıyamamalıdır; o, həm də etibarlı, təhlükəsiz və şəffaf informasiya ekosisteminin yaradılmasına yönəlməlidir. Azərbaycan və Özbəkistan bu istiqamətdə mühüm addımlar atır: informasiya təhlükəsizliyi strategiyaları qəbul edilmiş, kiberhücumların qarşısını almaq üçün milli mərkəzlər yaradılmış və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq genişləndirilmişdir. Məsələn, Azərbaycanın “Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası (2023–2027)” dövlət və özəl sektor arasında təhlükəsizlik koordinasiyasını gücləndirir. Özbəkistanda isə “Cybersecurity Center” və “CERT.uz” platformaları vətəndaş məlumatlarının qorunması və dezinformasiyanın qarşısının alınması sahəsində əsas rol oynayır (Tapscott, 2016).

Nəticə

Aparılmış elmi təhlil və müqayisəli araşdırma nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycan və Özbəkistan kimi post-sovet məkanının iki əsas dövləti rəqəmsal transformasiya və kommunikasiya siyasətində mühüm uğurlara imza atmışdır. Hər iki ölkə qloballaşmanın gətirdiyi çağırışlara adaptasiya olunmaqla yanaşı, rəqəmsal idarəetmə vasitəsilə dövlət–cəmiyyət münasibətlərini yeni səviyyəyə qaldırmışdır. Bu proseslər göstərir ki, rəqəmsal kommunikasiya siyasəti sadəcə informasiya ötürmə vasitəsi deyil, ictimai etimadın, legitimliyin və sosial sabitliyin formalaşmasında strateji amildir. Azərbaycan nümunəsində dövlət siyasətinin əsas prioriteti xidmət yönümlü idarəetmə modelinin qurulması olmuşdur. “ASAN Xidmət”, “my.gov.az” və “Rəqəmsal Azərbaycan 2030” proqramları vasitəsilə dövlət xidmətlərinin operativliyi və şəffaflığı təmin edilmiş, vətəndaş məmnunluğu əsas göstəriciyə çevrilmişdir. Vətəndaş məmnuniyyətinin yüksək olması dövlətin legitimliyinə və onun qərarlarına ictimai dəstəyin artmasına birbaşa təsir göstərir. Beləliklə, Azərbaycan modeli göstərir ki, rəqəmsal hökumət – ictimai etimadın praktiki təminat mexanizmidir. Özbəkistan təcrübəsi isə strateji planlaşdırma və sistemli transformasiya yanaşması ilə fərqlənir. “Rəqəmsal Özbəkistan – 2030” strategiyası yalnız texnoloji modernləşməni deyil, həm də dövlət idarəetməsinin struktur və mədəni dəyişimini nəzərdə tutur. Bu model uzunmüddətli perspektivdə dövlət aparatının çevikliyini, hesabatlılığını və ictimai dialoqa açıq olmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Özbəkistan nümunəsində etimadın güclənməsi təkcə xidmət keyfiyyətinin deyil, həm də dövlət orqanlarının kommunikativ davranışının modernləşməsi ilə bağlıdır. Ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, hər iki ölkədə rəqəmsal kommunikasiya siyasəti dövlətin imicinin formalaşmasında, ictimai etimadın möhkəmləndirilməsində və cəmiyyətin qərarvermə proseslərində aktiv iştirakında aparıcı rol oynayır. Bu siyasət həm “yuxarıdan-aşağıya” (dövlətin təşəbbüsləri), həm də “aşağıdan-

yuxarıya” (vətəndaşların təşəbbüsləri) informasiya axınlarını tənzimləyən iki istiqamətli sistemə çevrilmişdir. Rəqəmsal hökumət alətləri – elektron xidmətlər, sosial media platformaları, açıq məlumat bazaları və onlayn iştirak mexanizmləri – ictimai etimadın struktur elementlərinə çevrilir. Eyni zamanda, aparılmış araşdırma göstərir ki, rəqəmsal transformasiya təkcə imkanlar deyil, həm də yeni məsuliyyətlər yaradır. İnformasiya təhlükəsizliyi, dezinformasiya, süni intellektin etik istifadəsi və kiberməxfilik kimi çağırışlar dövlətlərin kommunikasiya siyasətinin davamlı olaraq yenilənməsini tələb edir. Bu kontekstdə Azərbaycan və Özbəkistan kimi ölkələr üçün aşağıdakı tövsiyələr aktualıq daşıyır:

Tövsiyələr

1. Rəqəmsal kommunikasiya siyasətinin institusional əsaslarının gücləndirilməsi. Dövlət orqanları arasında koordinasiyanı təmin edən vahid kommunikasiya strategiyası hazırlanmalıdır. Bu strategiya informasiya yayımının etik, şəffaf və operativ prinsiplərini müəyyən etməli, ictimai etimadın qorunmasını prioritet kimi nəzərdə tutmalıdır.
2. Məlumatların açıq idarəetməsinin genişləndirilməsi. Açıq hökumət portallarının funksionallığı artırılmalı, ictimai maraq doğuran məlumatların real vaxt rejimində yenilənməsi təmin edilməlidir. Bu, vətəndaşların qərarların formalaşmasında aktiv iştirakına və dövlətə inamın artmasına şərait yaradır.
3. Vətəndaş iştirakçılığının rəqəmsal platformalar vasitəsilə genişləndirilməsi. Elektron petisiyalar, ictimai rəy sorğuları, “smart feedback” sistemləri və onlayn müzakirə forumları kimi vasitələr vasitəsilə vətəndaşların qərarvermə proseslərinə cəlb olunması artırılmalıdır. Bu, dövlətin qərarlarının sosial legitimliyini yüksəldər.
4. Kibertəhlükəsizlik və informasiya etibarlılığı mexanizmlərinin gücləndirilməsi. Rəqəmsal etimadın əsas şərtlərindən biri təhlükəsiz mühitin təminatıdır. Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində kibertəhlükəsizlik standartları təkmilləşdirilməli, milli məlumat sistemlərinin qorunması təmin olunmalıdır.
5. Süni intellekt və rəqəmsal analitika vasitəsilə ictimai rəyin idarə edilməsi. Dövlət orqanları sosial media analitikası, böyük verilənlər (big data) və AI texnologiyalarından istifadə edərək ictimai meylləri daha dəqiq müəyyən edə və kommunikasiya strategiyalarını adaptiv şəkildə tənzimləyə bilərlər. Lakin bu prosesdə etik qaydalar ciddi şəkildə qorunmalıdır.
6. Dezinformasiya və “etimad böhranı” ilə mübarizə strategiyasının formalaşdırılması. Media savadlılığının artırılması, fakt-yoxlama platformalarının dəstəklənməsi və ictimai məlumatlandırma kampaniyalarının aparılması dövlətin reputasiyasını qorumaq baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır.
7. Rəqəmsal diplomatiyanın gücləndirilməsi. Dövlətin beynəlxalq informasiya məkanında aktivliyi, xarici auditoriyalara yönəlmiş onlayn kommunikasiya strategiyaları milli imicin və etimadın beynəlxalq səviyyədə möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

Yekun fikir

Nəticə etibarilə, rəqəmsal qloballaşma dövründə dövlətin kommunikasiya siyasəti yalnız idarəetmənin texniki elementi deyil, həm də sosial kapitalın formalaşdırıcı qüvvəsidir. Azərbaycan və Özbəkistanın təcrübələri göstərir ki, şəffaflıq, hesabatlılıq, vətəndaş iştirakçılığı və informasiya təhlükəsizliyinə əsaslanan model uzunmüddətli perspektivdə dövlətin legitimliyini və ictimai etimadı təmin edə bilər. Rəqəmsal kommunikasiya siyasəti bu baxımdan gələcək dövlət idarəçiliyinin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir — və bu siyasətin uğuru vətəndaşın dövlətə inamı ilə ölçülür.

Ədəbiyyat

1. Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Wiley-Blackwell.
2. OECD. (2022). *Digital Government Index 2022*. OECD Publishing.
3. OECD. (2021). *Open government data report: Enhancing policy through transparency*. OECD Publishing.
4. UNESCO. (2021). *Media and information literacy for public trust*. UNESCO Publishing.
5. Transparency International. (2023). *Global corruption report: Digital governance*. Transparency International.
6. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2023). *Rəqəmsal transformasiya strategiyası*.
7. Özbəkistan Respublikası İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi. (2023). *Rəqəmsal Özbəkistan – 2030 strategiyası*.
8. Dünya Bankı. (2022). *Rəqəmsal hökumət transformasiyası: Dövlət sektorunda etimadın qurulması*. Dünya Bankı.
9. United Nations. (2022). *E-government survey 2022: The future of digital government*. UN Department of Economic and Social Affairs.
10. World Economic Forum. (2023). *Global digital transformation report*. World Economic Forum.
11. Tapscott, D. (2016). *Blockchain revolution: How the technology behind Bitcoin is changing money, business, and the world*. Penguin Random House.
12. European Commission. (2023). *Digital Europe Programme: Policy framework for 2023–2027*. European Commission.

Daxil oldu: 18.06.2025

Qəbul edildi: 23.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/118-122>

Könül Xuda-zadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-0374-6911>

konul.xuda-zada@adpu.edu.az

Peşə fəaliyyətində emosional yanma sindromu

Xülasə

Emosional yanma sindromu (EYS) bu gün müxtəlif peşə sahələrində fəaliyyət göstərən insanların üzləşdiyi ən aktual psixoloji gərginlik formalarından biridir. Bu sindrom uzunmüddətli peşə stressi, artan iş yükü, emosional gərginlik və motivasiya səviyyəsinin azalması nəticəsində formalaşır. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, emosional yanma üç əsas komponent — emosional tükənmə, depersonalizasiya və şəxsi nailiyyət hissinin zəifləməsi — ilə xarakterizə olunur. Bu hal fərdin psixoloji sağlamlığını zədələməklə yanaşı, təşkilatın ümumi fəaliyyət keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərir. Məqalədə emosional yanmanın yaranma mexanizmləri, mərhələləri və qarşısının alınması strategiyaları psixoloji və pedaqoji aspektlərdə təhlil edilir. Profilaktik istiqamətlər kimi emosional intellektin gücləndirilməsi, iş–həyat balansının qorunması və sosial dəstəyin artırılması önə çəkilir. Əldə olunan nəticələr emosional yanmanın erkən diaqnostikasının və psixoloji müdaxilələrin vacibliyini təsdiqləyir.

Açar sözlər: *peşə, emosional yanma, tükənmə, peşəkar, davamlılıq*

Konul Khuda-zadeh

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-0374-6911>

konul.xuda-zada@adpu.edu.az

Emotional Burnout Syndrome in Professional Activity

Abstract

Burnout syndrome (BOS) is one of the most prevalent psychological issues faced by professionals across various occupational fields today. It arises as a result of prolonged occupational stress, excessive workload, emotional strain, and decreased motivation. Research indicates that burnout comprises three main components: emotional exhaustion, depersonalization, and a reduced sense of personal accomplishment. This condition negatively affects not only an individual's psychological well-being but also the overall performance of the organization. The article examines the causes, stages, and prevention strategies of burnout from psychological and pedagogical perspectives. Preventive measures include developing emotional intelligence, maintaining a healthy work–life balance, and strengthening social support systems. The findings emphasize the importance of early diagnosis and psychological intervention to mitigate the adverse effects of burnout and to promote professional resilience among employees.

Keywords: *profession, emotional burnout, exhaustion, professional, resilience*

Giriş

İnsan ömrünün əhəmiyyətli hissəsini iş yerində və peşəkar fəaliyyətində keçirir. Məhz bu fəaliyyətin xarakteri və şəraiti onun şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Son illərdə aparılan bir çox elmi tədqiqat və nəşrlərdə “insan–insan” tipli peşə sahibləri arasında peşəkar deformasiya kimi emosional yanma anlayışının geniş yayılması vurğulanır. “Emosional yanma” termini ilk dəfə 1974-cü ildə amerikalı psixiatr Herbert Freudenberger tərəfindən istifadə edilmişdir. O, bu anlayışı psixoloji cəhətdən sağlam insanların daimi emosional təmas və sıx ünsiyyət tələb edən fəaliyyətlər nəticəsində yaşadığı psixi tükənmə vəziyyətini ifadə etmək üçün işlətməmişdi. Başlanğıcda bu hal, insanın fiziki və emosional baxımdan gücsüzləşməsi və eyni zamanda özünü faydasız, mənasız hiss etməsi kimi təsvir edilirdi (Əlizadə & Əlizadə, 2010).

Tədqiqat

2019-cu ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) emosional yanmanı peşə fəaliyyəti ilə bağlı psixi pozuntu kimi tanıdığını rəsmən açıqlamışdır. Emosional tükənmə artıq beynəlxalq səviyyədə sağlamlığa təsir edən ciddi amil kimi qiymətləndirilir. Həmin ildən etibarən ÜST Beynəlxalq Xəstəliklər Təsnifatının (ICD) 11-ci versiyasına bu sindromu əlavə etmiş və onu rəsmi olaraq tanınmış diaqnoz kimi qəbul etmişdir (Bayeva, 2013).

Beləliklə, emosional yanma artıq sadəcə gündəlik yorğunluq deyil, psixoloji və sosial sağlamlığa təsir edən ciddi peşəkar problem kimi qəbul olunur və geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

Vladimir Andreyeviç Abramov və İqor Sidoroviç Alekseyçukun fikrincə, emosional yanma insanın emosional enerjisini uzun müddət sərf etməsi və bu enerjini bərpa edə bilməməsi nəticəsində yaranan mənfi xarakterli psixi haldır (Həmzəyev, 2002). Başqa sözlə, bu hal insanın davamlı olaraq emosional gücünü sərf etdiyi, lakin istirahət etmək və daxili resurslarını bərpa etmək imkanı tapmadığı dövrlərdə meydana çıxır.

Əksər elmi araşdırmalar (Maslach & Jackson) emosional yanma sindromunun üç əsas və bir-biri ilə əlaqəli komponentdən ibarət olduğunu vurğulayır:

- **Emosional tükənmə** – daimi yorğunluq hissi, emosional enerji ehtiyatlarının tükənməsi, işə marağın itməsi;
- **Depersonalizasiya** – başqalarına qarşı laqeyd, soyuq, bəzən isə aqressiv münasibətin formalaşması; bu, yardım tələb edən insanlara qarşı kinayəli, laqeyd və hətta düşmən münasibəti ilə müşahidə oluna bilər;
- **Şəxsi effektivliyin azalması** – insanın öz peşəkar fəaliyyətində uğursuz olduğunu hiss etməsi, özünə inamın azalması, peşəkar və şəxsi mənlilik dəyərinin zəifləməsi, aşağı özünəqiymətləndirmənin formalaşması.

Nəticədə, insan öz işindən məmnunluğunu itirir, özünü qeyri-səmərəli və bacarıqsız hesab edir, bu da həm peşəkar fəaliyyətin keyfiyyətini, həm də psixoloji sağlamlığı mənfi təsirlə sarsıdır (Anufriyev, 2006).

Bu mənada emosional yanma sindromu çox zaman “peşəkar yanma” anlayışı ilə eyniləşdirilir. Bu yanaşma bizə bu hadisəni iş yükünün və peşə fəaliyyətinin yaratdığı psixoloji deformasiyalar kontekstində təhlil etməyə imkan verir. Yəni emosional yanma artıq yalnız fərdi hal kimi deyil, peşə mühitində yaranan və insanın peşəkar funksiyalarına təsir göstərən kompleks proses kimi qiymətləndirilir.

Mövcud olan çoxsaylı nəzəriyyələrə baxmayaraq, bu günə qədər emosional yanmaya dair vahid, tam qəbul olunmuş bir tərif yoxdur. Eyni zamanda, onun meydana çıxma səbəbləri və inkişaf mexanizmləri ilə bağlı da tam aydınlıq mövcud deyil (Babich, 2017).

Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş mono və polifaktorial (çoxamilli) nəzəri modellər emosional yanmanı bir vəziyyət kimi dəyərləndirirlər. Bu vəziyyət insanın uzun müddət emosional yüklənmənin yüksək olduğu, kommunikativ gərginliklə dolu şəraitdə işləməsi nəticəsində yaranan fiziki, psixi və ilk növbədə emosional tükənmə halıdır (Zeyer, 2006).

Beləliklə, emosional yanma sadəcə yorğunluq deyil, dərinləşən və kompleks xarakter daşıyan, peşəkar şəxsiyyətin keyfiyyətlərini dəyişən bir prosesdir. Bu səbəbdən də onu yalnız fərdi səviyyədə deyil, təşkilati və sistemli şəkildə öyrənmək və idarə etmək vacibdir.

Peşəkar yanma sindromu müəyyən psixoloji və davranış əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Bu sindrom mərhələli şəkildə inkişaf edir və aşağıdakı əsas komponentlərdə özünü göstərir:

- **Emosional tükənmə:** Mütəxəssis hələ iş gününə başlamamışdan əvvəl belə özünü artıq yorğun və enerjisiz hiss edir. Əvvəllər sevə-sevə, böyük motivasiya ilə yerinə yetirdiyi iş artıq ona nə zövq, nə də mənəvi məmnunluq verir. İnsanın daxili emosional resursları tükəndiyi üçün o, fəaliyyətində passivləşir, sadəcə funksiyanı yerinə yetirməyə çalışır, lakin bunun arxasında həqiqi maraq və peşəkar həvəs olmur (Madigan & Kim, 2021).

Bu hal təkcə fiziki yorğunluqla deyil, həm də psixoloji laqeydlilik və ümumi ruh düşkünlüyü ilə müşayiət olunur. Emosional tükənmə peşəkar yanma sindromunun əsas və ilkin mərhələlərindən biridir və çox zaman digər simptomların yaranmasına zəmin yaradır.

Peşəkar yanma sindromunun digər əsas struktural komponentləri aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

- **İş qarşı kinayə və laqeydlilik hissi:** Mütəxəssis əvvəlki kimi işinə can yandırmır, təşəbbüskar davranmır. O, artıq “əldə olanla kifayətlənir” və yalnız zəruri olan prosedurları mexaniki şəkildə icra edir. Əvvəllər zövq aldığı fəaliyyət indi onun üçün yalnız maddi gəlir vasitəsinə çevrilib. İş, şəxsi həyatla ziddiyyət təşkil edən narahatedici bir məcburiyyətə dönür. İş saatları xaricində isə insan iş barədə düşünməməyə çalışır və onu mənəvi yük kimi qəbul edir.

- **İnsanlara qarşı şəxsiyyətsiz münasibət, həmkarlar və müştərilərlə emosional təcrid:** Artıq əməkdaş iş prosesində başqalarının vəziyyətinə həssas yanaşmaqda çətinlik çəkir. O, iş yoldaşları və xidmət göstərdiyi şəxslərlə emosional əlaqə qurmaqdan uzaqlaşır, situasiyaların incəliklərinə varmır və empati hissini itirir. Öz fikirlərini, müşahidələrini və emosiyalarını paylaşmaq istəyi də azalır. Bu mərhələdə iş vaxtı həyatın “pauza”ya alındığı dövr kimi qəbul edilir – sanki insan o anlarda yaşamır, sadəcə funksiyanı icra edir.

- **Özünü qeyri-effektiv hiss etmə, peşəkar nailiyyətlərin dəyərdən salınması:** Bu mərhələdə şəxs öz uğurlarına obyektiv baxmaqda çətinlik çəkir. Özünün bacarıq və təcrübəsini kiçiltməyə meyilli olur, gördüyü işin əhəmiyyətini dəyərləndirmir. Halbuki dərin biliyə sahib olduqca insanın yeni suallar və çətinliklərlə üzləşməsi təbiidir. Lakin emosional yanmadan əziyyət çəkənlər bu prosesi peşəkar böhran kimi qiymətləndirir, özlərini səmərəsiz və qeyri-lazımlı hiss etməyə başlayırlar (Vodop'yanova & Starchenkova, 2008).

Bu əlamətlər kompleks şəkildə müşahidə edildikdə, peşəkar yanma sindromunun dərin mərhələyə keçdiyini və artıq müdaxilə və dəstək tələb etdiyini göstərir.

Tədqiqat: Peşəkar fəaliyyət zamanı emosional yanma sindromunun yaranmasına və inkişafına təsir edən bir sıra daxili və xarici faktorlar vardır. Bu faktorlar pedaqoqların psixoloji dayanıqlığını zəiflədir və zamanla onların emosional tükənməsinə səbəb olur. Aşağıda bu səbəblər geniş şəkildə izah olunur (Əlizadə, 2001):

- **Artan məsuliyyət hissi və daimi psixogərginlik:** Müəllimin üzərinə düşən vəzifələr və ondan gözlənilən nəticələr çox zaman yüksək səviyyədə məsuliyyət tələb edir. Bu isə davamlı emosional və psixoloji gərginlik yaradır. Daim nəzarət altında olmaq, nəticəyə yönəlik işləmək və uğursuzluqdan qorxmaq emosional resursların tez tükənməsinə səbəb olur.

- **Emosiyaların ifadə olunmaması:** Pedaqoqlar çox zaman öz emosiyalarını cilovlamağa məcbur olurlar. İş mühitində açıq şəkildə əsəb, narazılıq və yorğunluq bildirmək yolverilməz hesab olunduğu üçün, müəllimlər bu hissləri içlərində saxlayırlar. Bu isə uzunmüddətli emosional sıxıntıya və daxili gərginliyin yığılmasına səbəb olur.

- **İşlə bağlı vəziyyətlərə həddindən artıq emosional bağlılıq:** Peşə fəaliyyətində qarşılaşdıqları hadisələri şəxsi səviyyədə qəbul edən müəllimlər bu situasiyalardan daha çox təsirlənirlər. Onlar şagirdlərin nailiyyət və uğursuzluqlarını özləri üçün şəxsi məsuliyyət kimi qəbul edir və bu da peşəkar fəaliyyətlə şəxsi həyat arasında sərhədlərin silinməsinə səbəb olur.

- **Kifayət qədər motivasiyanın olmaması:** Müəllimin göstərdiyi səylərin lazımi dərəcədə qiymətləndirilməməsi – istər maddi mükafat, istərsə də mənəvi təşəkkür baxımından – onun motivasiyasının azalmasına gətirib çıxarır. Əgər görülməli işin qarşılığı adekvat deyilsə, müəllim zamanla özünü faydasız hiss etməyə başlayır.

• **Şəxsi psixoloji xüsusiyyətlər:** Emosional yanma riski yüksək olan şəxslər adətən bəzi fərdi xüsusiyyətlərə sahib olurlar. Məsələn:

- Daimi narahatlıq və daxili gərginlik;
- İnsanlara qarşı şübhə və inamsızlıq;
- Tez hiddətlənmək və emosional reaksiya vermək;
- Emosional sabitliyin zəifliyi və dəyişkən əhval-ruhiyyə.

Bu faktorlar təkbəşinə və ya birgə şəkildə emosional tükənmənin əsasını təşkil edə bilər. Ona görə də bu cür risk amillərinin vaxtında aşkarlanması və onlara qarşı müvafiq psixoprofilaktik tədbirlərin görülməsi vacibdir (Herman & Hickmon-Rosa, 2018).

C. Qrinberqin konsepsiyasına əsasən, emosional yanma beş mərhələli, tədricən dərinləşən bir proses kimi başa düşülür. Bu mərhələlər bir-birini izləyir və əgər vaxtında müdaxilə olunmazsa, nəticə olaraq həm psixoloji, həm də fiziki sağlamlığa ciddi zərər verə bilər (Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001).

• **Birinci mərhələ – “Bal ayı” dövrü:** Bu mərhələdə əməkdaş öz işinə maraqla yanaşır, yüksək motivasiya və həvəslə fəaliyyət göstərir. O, tapşırıqları şövqlə yerinə yetirir və gələcəyə ümidlə baxır. Lakin bu dövrdə baş verən stress və emosional gərginlik toplanaraq tədricən işdən alınan zövqün azalmasına səbəb olur. Vaxt keçdikcə insan əvvəlki kimi enerjili və təşəbbüskar olmur.

• **İkinci mərhələ – “Yanacaq çatışmazlığı”:** İş marağı azalır, motivasiya zəifləyir. Şəxsdə xroniki yorğunluq, apatiya və yuxu problemləri müşahidə olunur. Əlavə motivasiya mənbəyi olmadıqda əməkdaş peşəsinə qarşı laqeyd davranmağa başlayır. Bu mərhələdə əmək intizamının pozulması, peşə vəzifələrindən uzaqlaşma və hiss olunmayan soyuma baş verir.

• **Üçüncü mərhələ – “Xroniki simptomlar”:** İstirahətsiz və fasiləsiz iş, xüsusilə işə fanatik yanaşan şəxslərdə fiziki və psixoloji əlamətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. Buraya bədən zəifliyi, xəstəliklərə meyillilik, davamlı əsəbilik, qəzəbə meyillilik, həyəcan və “divara dirənmiş” vəziyyət daxildir. İnsan artıq təkcə yorğun deyil, həm də emosional olaraq tükənmiş vəziyyətdədir.

• **Dördüncü mərhələ – “Krizis”:** Bu mərhələdə artıq psixosomatik xəstəliklər xroniki hal alır. İnsan ya qismən, ya da tam şəkildə iş qabiliyyətini itirə bilər. Şəxsi və peşəkar həyatla bağlı narazılıq artır, insan özünün səmərəsiz olduğunu düşünür, həyata olan ümumi münasibət mənfi istiqamətdə dəyişir.

• **Beşinci mərhələ – “Divara dəyib qayıtmaq”:** Emosional və fiziki problemlər kritik həddə çatır. Sağlamlıq ağır şəkildə pozula bilər, bu isə həyat üçün real təhlükə yarada bilər. Bu mərhələdə ciddi psixoloji pozuntular – depressiya, panik ataklar, hətta özünəqəsd riski müşahidə oluna bilər.

Bu mərhələlərin vaxtında müəyyən olunması və uyğun psixoloji yardım göstərilməsi emosional yanmanın daha ağır fəsadlara çevrilməsinin qarşısını ala bilər. Profilaktika və erkən müdaxilə bu prosesin idarəolunan və bərpaolunan olmasını təmin edir (Əlizadə, 2001).

Nəticə

Aparılmış təhlillər göstərir ki, emosional yanma sindromu müasir dövrdə müxtəlif peşə sahələrində fəaliyyət göstərən insanların psixoloji sağlamlığına və iş səmərəliliyinə ciddi təsir göstərən amillərdəndir. Uzunmüddətli peşə stressi, emosional gərginlik, motivasiya itkisi və sosial dəstəyin azlığı bu sindromun əsas formalaşdırıcı səbəbləri kimi çıxış edir.

Emosional yanma yalnız fərdin emosional rifahını deyil, həm də təşkilatın ümumi fəaliyyət keyfiyyətini zəiflədir. Araşdırmalar sübut edir ki, yüksək psixoloji davamlılığa malik şəxslər stresslə daha uğurlu mübarizə aparır və emosional tükənməyə qarşı daha dözümlü olurlar.

Buna görə də, peşə fəaliyyətində emosional yanmanın qarşısının alınması üçün psixoloji müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, emosional intellektin inkişafı, sosial dəstək mühitinin yaradılması və iş–həyat balansının qorunması vacibdir. Profilaktik yanaşma həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə rifahın təmin edilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Anufriyev, A. F. (2006). *Psixologicheskiy diagnost. Os'-89*.
2. Babich, O. I. (2017). *Profilaktika sindroma professional'nogo vygoraniya pedagogov: diagnostika, treningi, uprazhneniya*. Uchitel'.
3. Bayeva, I. A. (2013). *Psixologicheskaya bezopasnost' v obrazovanii* (Monografiya). Soyuz.
4. Əlizadə, Ə. (2001). *Yeni pedaqoji təfəkkür*.
5. Əlizadə, Ə. (2004). *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*.
6. Əlizadə, Ə. Ə., & Əlizadə, H. Ə. (2010). *Pedaqoji psixologiya*.
7. Herman, K., & Hickmon-Rosa, J. (2018). Empirically derived profiles of teacher stress, burnout, self-efficacy, and coping and associated student outcomes. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 20(2), 90–102. <https://doi.org/10.1177/1098300717732066>
8. Həmzəyev, M. (2002). *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*.
9. Madigan, D. J., & Kim, L. E. (2021). Does teacher burnout affect students? A systematic review of its associations with academic achievement and student-reported outcomes. *International Journal of Educational Research*, 105, 101714. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101714>
10. Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
11. Vodop'yanova, N. Ye., & Starchenkova, Ye. S. (2008). *Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika* (2-e izd.). Piter.
12. Zeyer, E. F. (2006). *Psixologiya professiy* (4-e izd., pererab. i dop.). Fond "Mir."

Daxil oldu: 28.07.2025

Qəbul edildi: 16.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/123-127>

Aytac Həzizadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-2667-4919>

aitajj.21@gmail.com

Məktəbəqədər təhsilin inkişaf mərhələləri: tarix və müasirlik

Xülasə

Məktəbəqədər təhsil uşaqların tədris prosesinin əsaslarını möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də onları məktəbə və gələcəyin çağırışlarına hazırlayır. Bu, uşaqlara problemlərin həlli, effektiv ünsiyyət və başqaları ilə əməkdaşlıq kimi vacib bacarıqları öyrənməyə kömək edir. XX əsrin sonlarından etibarən məktəbəqədər təhsilin gücləndirilməsi bütün dünyada gələcək təhsilin əsas məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Məktəbəqədər təhsil tədricən icbari və ömürboyu təhsil sistemlərinə daxil edilmiş, onun məqsədlərində, sistemlərində, məzmununda, yanaşmalarında və metodlarında yeni tendensiyalar yaranmışdır. Bu yeni tendensiyaları başa düşmək bizə başqa ölkələrin təcrübələrini öyrənməyə və eyni zamanda ölkəmizdə məktəbəqədər təhsilin inkişafına kömək edəcək.

Məqalədə məktəbəqədər təhsilin inkişaf mərhələləri tarixilik və müasirlik kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsilin təkamülü zaman ərzində müxtəlif amillər nəticəsində formalaşmışdır. Məktəbəqədər təhsildəki dəyişikliklər təhsil sistemindəki inkişaflardan və cəmiyyətdəki dəyişikliklərdən təsirlənmişdir. Qədim dövrdə uşaqlara məktəbəqədər təhsilin adətən ev və ya icma şəraitində reallaşmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bununla belə, sənayeləşmə və urbanizasiyanın inkişafı ilə məktəbəqədər təhsil məktəb təhsilinin inteqrasiya olunmuş hissəsinə çevrilmişdir. Məktəbəqədər təhsildə son tendensiyalara hər bir uşağın fərdi qabiliyyət və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış təhsil proqramlarının təqdim edilməsi, eyni zamanda oyun vasitəsilə öyrənmənin əhəmiyyətinin yenidən qiymətləndirilməsi daxildir.

Açar sözlər: *məktəbəqədər təhsil, təhsil müəssisələri, təhsil tarixi, təhsil islahatları, uşaq bağçaları*

Aytaj Hazizade

Lankaran State University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0003-2667-4919>

aitajj.21@gmail.com

Development Stages of Preschool Education: History and Modernity

Abstract

Preschool education not only strengthens the foundations of children's learning but also prepares them for school and the challenges of the future. It helps children develop important skills such as problem-solving, effective communication, and cooperation with others. Since the end of the 20th century, strengthening preschool education has become one of the main goals of future education around the world. Preschool education has gradually been included in compulsory and lifelong education systems, and new trends have emerged in its goals, systems, content, approaches, and methods. Understanding these new trends helps us learn from the experiences of other countries and, at the same time, contributes to the development of preschool education in our own country.

The article examines the stages of development of preschool education in the context of historicity and modernity. In general, the evolution of preschool education has been shaped over time as a result of various factors. Changes in preschool education have been influenced by developments in the

education system and by social transformations. In ancient times, special attention was paid to the fact that preschool education for children usually took place in the home or community environment. However, with the progress of industrialization and urbanization, preschool education has become an integrated part of school education. Recent trends in preschool education include the introduction of educational programs tailored to the individual abilities and characteristics of each child, as well as a renewed emphasis on the importance of learning through play.

Keywords: *Preschool education, educational institutions, history of education, educational reforms, kindergartens*

Giriş

Məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyəti uşaqların inkişafı və maariflənməsi üçün zəmin yaradılması ilə bağlıdır. “Məktəbəqədər təhsil uşaqları intellektual qabiliyyət üzərində işləyər, sosial çevrəni genişləndirər, həmçinin əlverişli mühitdə başqaları ilə ünsiyyəti inkişaf etdirər biləcəkləri fəaliyyətlərə cəlb etmək imkanı verir” (Saeed et al., 2022, p. 7186). Məktəbəqədər təhsilin hər bir fərdi uşağın ehtiyac və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılması da vacibdir. Uşaq bağçaları dörd yaşdan yuxarı uşaqlar üçün məktəb təhsil sisteminin bir hissəsi kimi öyrənmə və sosial bacarıqları inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Uşaq bağçalarında ilkin həyat tərzini vərdisləri öyrədilir və eyni zamanda uşaqlara fiziki qayğı göstərilir. Körpələr evləri isə uşaqların doğulduğu andan ibtidai məktəbə qədər onlar üçün yerdədir. Məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyəti son illərdə getdikcə daha aktual əhəmiyyət kəsb edir, çünki müasir elmi məlumatlar məktəbəqədər yaşın uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün kritik dövr olduğunu göstərir. Məktəbəqədər təhsilin gələcəyi üçün problemlər müxtəlifliyə cavab vermək və sosial dəyişikliklərə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Uşaqların böyüdüüyü mühit getdikcə müxtəlifləşdiyi üçün məktəbəqədər təhsil proqramları və müəllimlərin rolları da bu dəyişikliklərə uyğunlaşaraq inkişaf etməlidir. Qloballaşma və texnologiyadakı irəliləyişlər, ehtimal ki, erkən uşaqlıq təhsilinin xarakterini də dəyişəcək. Bu çağırışlara cavab vermək uşaqların daha yaxşı təhsil ala biləcəyi mühitin yaradılmasını tələb edir.

Tədqiqat

Qədim dövrlərdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi ilk növbədə qayğıya və mühafizəyə yönəldildi. Halda, bu gün bu proses dəyişikliyə məruz qalıb. Məktəbəqədər təhsil haqqında ilk fikirlər Qədim Yunanıstanda Platon tərəfindən müzakirə edilmişdir. Böyük filosof və pedaqog Platon üç-altı yaşlı bütün uşaqları təyin olunmuş dayənin nəzarəti altında məbədin yaxınlığındakı “uşaq həyatında” toplamaq ideyasını ilk irəli sürdü. Orada uşaqlar oynayır, mahnı oxuyur və nağıl danışdılar. Bu, uşaq bağçasına bənzər xüsusiyyətlərə malik dünyanın ən erkən təhsil müəssisəsi sayıla bilər. Halbuki, o zaman buranı uşaq bağçası yox, daha çox “uşaq həyatı” adlandırırdılar. Eyni zamanda, Platonun bu ideyası əsasən nəzəri əhəmiyyət kəsb edirdi. Qədim Yunanıstanda təhsil anlayışı fiziki və mənəvi cəhətdən kamil insanın yetişdirilməsini nəzərdə tuturdu. İbtidai məktəb təhsili hərf, gimnastika və musiqidən ibarət idi. Hərfləri qrammatika müəllimi öyrədirdi. Buraya oxumaq və yazmaq, hesab, qrammatika və poeziya da daxil idi. Lakin qədim dövrdə yunanlar 6–7 yaşlarından etibarən təhsil almağa başlayırdılar. Qədim Romada isə uşağa bir neçə il anası baxırdı, ona ibtidai dərslər verirdi, hətta onunla oynayırdı. Oğlan uşaqları böyüyən kimi ata onun tərbiyəsi üçün bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürürdü. O, həm də müəllim kimi fəaliyyət göstərərək oğluna oxumağı və yazmağı, qaçmağı, üzməyi, işləməyi öyrədirdi, bəzən ictimai çıxışları dinləmək üçün onu forumlara aparırdı. Zaman ərzində məktəbəqədər təhsil inkişaf etdi və müasir dövrə çatdı. “Bu gün təkcə məktəbəqədər yaşlı uşağa qayğı deyil, inkişafın bütün sahələrini dəstəkləyən təhsilin əhəmiyyəti dərk edilmiş və bu istiqamətdə təcrübələr geniş vüsət almışdır” (Koçyiğit, 2007, p. 15). Orta əsrlərin təhsil sistemi isə tədricən inkişaf etmişdir. Orta əsr Qərbi Avropasının təhsil sistemi üç tarixi-mədəni reallığın (qədim irs, “barbar” ənənələr və xristian kilsəsi) mədəniyyət elementlərinin sintezi nəticəsində formalaşmışdı. Təhsilin əsas məqsədi oxumağı və yazmağı öyrənmək idi. Yazı yazmağı bacarmaq çox təqdirəlayiq iş hesab olunurdu. Kiçik məktəblərdə bütün fənləri bir müəllim tədris edirdi. Bəşər tarixində məktəblərin yaranması ilə müqayisədə uşaq bağçaları çox gec yaranmışdır. Körpələrə necə baxmaq və onlarla ünsiyyət qurmaq yalnız Maarifçilik dövründən sonra ortaya çıxan

bir sosial məsələ idi. Müasir tipli uşaq bağçalarının yaradılması sənaye inqilabından sonrakı dövrdə baş verdi. Uşaq bağçalarının əsas missiyası ailələri uşaq tərbiyəsində zaman, məkan və mühit məhdudiyyətlərindən azad etməkdir. Onlar uşaqlara əxlaqın, intellektin, fiziki, estetikanın və əməyin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş ilkin təhsillə təmin etməli, onların sağlam fiziki, əqli və emosional inkişaf etmələrinə şərait yaratmalı, ibtidai məktəb üçün möhkəm zəmin yaratmalıdırlar. Praktik nöqteyi-nəzərdən uşaq bağçaları uşaqlar üçün xoşbəxt bir yer olmalı, onların ilk illərini sağlam və şən keçirmələrinə kömək etməlidir.

1960-cı illərdə ABŞ, Yaponiya və Sovet İttifaqı ibtidai və orta məktəblərdə qabaqcıl, yeni və çətin məzmun prinsiplərinə əsaslanan kurikulum islahatları həyata keçirdilər. Amerikalı psixoloq Blumun erkən uşaqların intellektual inkişafı ilə bağlı fikirləri bir çox ölkələrdə geniş diqqət qazanmış, erkən intellektual inkişafın gücləndirilməsi ABŞ, Sovet İttifaqı, Yaponiya və Almaniyada təhsil islahatlarının əsas komponentinə çevrilmişdir. XX əsrin 80-ci illərindən etibarən inkişaf etmiş ölkələrdə məktəbəqədər təhsilin məqsədləri “ağıllı təhsil mərkəzli” yanaşmadan ümumi inkişafı vurğulayan yanaşmaya qədər əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bir çox ölkələr məktəbə-qədər təhsili ümumi təhsil sisteminin əsası hesab edir. Müasir dövrdə də tədqiqatçılar pedaqogika, psixologiya, fiziologiya və sağlamlıq elmlərində aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq, onun inkişafına təkan vermək üçün yeni islahatları sınaqdan keçirirlər. “Məktəbəqədər təhsil sistemi daim dəyişir, inkişaf edir, yenilənir. Cəmiyyətin ən vacib sosial sifarişini yerinə yetirir, onun inkişaf amillərindən biridir” (Əliyeva, 2021, p. 284).

Bütün dünyada təhsil ekspertləri hesab edirlər ki, uşaqların xüsusiyyətlərinə hörmət etmək, öyrənmək və anlamaq, həmçinin inkişaf baxımından uyğun təhsilin təmin edilməsi pedaqoqlar üçün mühüm vəzifə olaraq qalır. Onlar uşaqların təbii təcrübələr, sosial qarşılıqlı əlaqə və oyun vasitəsilə kortəbii və müstəqil şəkildə öyrənmələrinə imkan verilməsini müdafiə edirlər. Bacarıq və texnika təliminə bu cür yekdil yanaşma açıq-aşkar birtərəflidir və tədris prosesi uşaqların maraqlarına məhəl qoymur, məcburiyyət təbiiq edir, həddindən artıq formal və sərt, uşaqların fərdi inkişafına mənfi təsir göstərir. Buna görə də məktəbəqədər təhsilin metodik əsaslarının hazırlanması zəruri əhəmiyyət kəsb edir. “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində metodik işin məzmunu təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun müəyyən edilir” (Cəfərova, 2019, p. 11).

1990-cı ildə Fransa hökuməti üçillik ibtidai təhsil islahat proqramının yaradılması haqqında fərman verdi. Bu yanaşma 2 yaşdan 11 yaşa qədər olan uşaqların təhsilinin, hər biri üç tədris ilindən ibarət olan, üç mərhələyə bölünməsinə nəzərdə tuturdu. İlk öyrənmə mərhələsi adlanan birinci mərhələ məktəbəqədər və orta sinifləri əhatə edirdi, burada 2–5 yaş arası uşaqlar var idi. Əsas öyrənmə mərhələsi adlanan ikinci mərhələ məktəbəqədər təhsili və 5–8 yaş arası uşaqları əhatə edən ilk iki sinfi əhatə edirdi. Qabaqcıl öyrənmə mərhələsi adlanan üçüncü mərhələ isə son üç sinfi əhatə edirdi. Müasir tədris icbari təhsilin universallaşdırılması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Məsələn, “Kanadada məktəbəqədər təhsil 5 yaşdan başlayaraq icbari təhsil dövrünə qədər olan mərhələni əhatə edir” (Mahmudov, 2014, p. 13). Bununla belə, bu sistem uşaqların fərdi fərqlərinə məhəl qoymur. Məktəbəqədər təhsil proqramı ümumi inkişaf və məqsədyönlü profilaktikanı həyata keçirmək üçün üç istiqamətə üstünlük verir: oyun, uşağın tərəqqisinin müşahidəsi və sinfin təşkili. Bu istiqamətlər 4–6 yaşlı uşaqların ehtiyac və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin vacib elementlərini müəyyənləşdirir. Hər bir istiqamət proqramın gündəlik həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Kanadada məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti həftədə iki-üç dəfə fəaliyyət göstərir. Adətən bəzi uşaq bağçaları yaşlı uşaqları növbəti mərhələyə hazırlamaq üçün məktəbəqədər hazırlıq dərsləri təklif edir. Məktəbəqədər təhsilin əsas rəhbər prinsipi həm qabaqcıl, həm də geridə qalmış şagirdlərin effektiv inkişaf etməsinə imkan verən fərdi xüsusiyyətləri dəyərləndirməkdir. Müxtəlif yaşda olan uşaqların bir-biri ilə qarışmasına və ictimailəşməsinə imkan verməklə həm böyük, həm də kiçik uşaqlar sosial bacarıqlar inkişaf etdirə bilirlər. “Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda şəxsiyyət parametrləri və xüsusiyyətləri əsas götürülür” (Əliyeva, 2023, p. 3).

Müasir dövrdə müxtəlif ölkələrdə məktəbəqədər təhsil əhəmiyyətli inkişafa nail olsa da, uşaq bağçaları kimi rəsmi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin standart forması yoxdur. Son illərdə bir çox

ölkələrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələri getdikcə müxtəlifləşir. Məsələn, Almaniyada “məktəbəqədər təhsil ümumiyyətlə bələdiyyələr tərəfindən təşkil edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində birgə təhsil həyata keçirilir” (Erginer, 2006, p. 98). Müxtəliflik və çevikliyin nəticəsində uşaq bağçaları tərəfindən göstərilən sosial xidmətlər genişləndi. Məsələn, tam günlük və yarımgünlük uşaq baxımını tətbiq etməklə yanaşı, Yaponiyada uşaqlara xidmət göstərmək üçün müvəqqəti uşaq baxımı xidmətləri də inkişaf etdirmişdir. O, həmçinin hələ uşaq bağçalarına yazılmamış uşaqlar və onların valideynləri üçün fəaliyyət göstərir, kiçik uşaqlara məktəbdən sonra qayğı təklif edir. Yaponiyada məktəbəqədər təhsil sistemi çox inkişaf etmişdir. Ölkədə uşaqların istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına yönəlmiş çoxsaylı dərnək və seksiya fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiyanın məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sağlamlığına çox ciddi yanaşırlar. Məktəbəqədər təhsil hərfləri və rəqəmləri öyrətməklə məhdudlaşmır. Bu, əsasən 0–5 yaş arası uşaqların fiziki, sosial, kognitiv və emosional bacarıqlarını inkişaf etdirərək öyrəndiyi bir məkandır. “İlk uşaq məktəbi 1816-cı ildə Robert Ouen tərəfindən Şotlandiyanın Nyu-Lanark şəhərində yaradılmışdır.” (Male & Palaiologou, 2016, p. 5). Pestalozzi və Fröbelin ailə təhsilinin əhəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini rəhbər tutan qurumlar ailəni erkən uşaqlıq təhsilinin əsas mərkəzi hesab edir, digər təşkilati formalar sadəcə ailəni tamamlayır. “Məktəbəqədər təhsillə bağlı ilk hüquqi tənzimləmələr 1837-ci ildə Fransada və 1857-ci ildə İspaniyada qəbul edilmişdir.” (Kamalı, 2019). Digər Avropa ölkələrinin əksəriyyətində isə müvafiq hüquqi tənzimləmələr XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə aiddir. XX əsrdə məktəbəqədər təhsil siyasəti məktəbəqədər təhsilin demək olar ki, bütün aspektlərini əhatə edirdi, həmçinin müvafiq sənaye standartları üçün spesifik və kəmiyyət müddəalarına malikdir. Bu, məktəbəqədər təhsilin standartlaşdırılması və inkişafının istiqamətləndirilməsi üçün sistemli siyasət dəstəyi verməklə yanaşı, həm də məktəbəqədər təhsilin elmi idarə olunmasına zəmin yaratdı. Məktəbəqədər təhsil siyasəti sistemli və elmi olmaqla yanaşı, həm də humanist istiqamətdə inkişaf edir.

ABŞ-da dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tərbiyə funksiyalarının təkmilləşdirilməsini dəstəkləyir və tez-tez ailələrə uşaqlarını məktəbəqədər təhsillə təmin etmək üçün maddi yardım göstərir. “ABŞ-da məktəbəqədər təhsil daha çox dövlət məktəblərində verilir. Bu məktəblərdə ümumiyyətlə 4–5 yaşlı uşaqlar təhsil alır və bir ildən iki ilədək davam edir.” (Kurnaz et al., 2024, p. 448). Bir çox amerikalılar hesab edir ki, ev uşaqları böyütmək üçün ideal şəraitdir. ABŞ-da məktəbəqədər təhsil iki mərhələyə bölünür: Pre-K və VPK. Pre-K uşaqları erkən uşaqlıq təhsilinə hazırlayır və həyatın bu mərhələsində onların inkişafı üçün vacib dərslər verir. Valideynlər övladını bu yaşda məktəbə yazdırıb-yazmamaya qərar verirlər, çünki bu təhsil müddəti ABŞ-da məcburi deyil. VPK Florida və Minnesota kimi bəzi ştatlarda mövcud olan hökumət proqramıdır. Britaniya “məktəbəqədər təhsil müəssisələri” də bu kateqoriyaya aiddir. Bu ailə tipli mini uşaq bağçaları ümumiyyətlə sahibinin evində yerləşir. Onlar öz uşaqları ilə yanaşı, az sayda başqa ailələrdən olan uşaqları da qeydiyyata alırlar. Bu təhsil müəssisələri bu ölkələrdə erkən uşaqlıq təhsilinin təcili ehtiyaclarına cavab verərək sürətlə inkişaf etmişdir. Böyük Britaniya məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin böyük müxtəlifliyi xarakterizə olunur. İngilis dili təhsili uşağın fərdi inkişafına yönəlib. Uşaq ibtidai məktəbə uyğunlaşmanın ilk günlərini anası ilə keçirir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bir müəllim orta hesabla üç-beş uşağın tərbiyəsinə cavabdehdir. Gələcəkdə dünya ölkələri arasında getdikcə daha tez-tez baş verən əlaqələr və mübadilə tendensiyasına uyğunlaşmaq üçün ölkələr ümumiyyətlə multikultural təhsilə, global təhsilə və ya beynəlxalq anlayış təhsilinə önəm verirlər. “Fransada məktəbəqədər təhsil müəssisələri uşaqların sosial və intellektual inkişafına kömək edən, bərabər təhsil imkanlarını təmin edən müəssisələr kimi baxılır.” (Gülcan, 2005, p. 159). Buna görə də müasir dövrdə Fransada uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlbətmə göstəriciləri kifayət qədər yüksəkdir. Müasir dövrdə pedaqoqlar multikultural təhsilin körpə və yeniyetmələrin təhsili mərhələsindən başlamalı olduğunu müdafiə edirlər. Bundan əlavə, müxtəlif tədris fəaliyyətləri təşkil edilərkən mümkün qədər müxtəlif mədəni və milli xüsusiyyətlərə malik şəkillərdən istifadə edilməlidir. Müəllimlər uşaqları bütün insanlara və onların mədəniyyətlərinə hörmət etməyi öyrətməli, müxtəlif mədəni mənşəli uşaqlara hörmət etməli və onları müxtəlif mədəni mənşəli insanlarla xoşbəxt ünsiyyət qurmağa təşviq etməlidirlər.

Nəticə

Müasir dünyada texnologiya uşaqların təhsilində mühüm rol oynayır. Rəqəmsal alətlərdən və təhsil proqramlarından istifadə uşaqlara yeni bacarıqları daha tez öyrənməyə kömək edə bilər. Bütün cəmiyyətlərin öz övladlarının tərbiyəsi və təhsili ilə bağlı özünəməxsus yanaşmaları var. “Elm və texnologiyanın müasir inkişafı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan bütün ölkələrə təsir edir və onların siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni strukturlarını dəyişir.” (Küçükturan, 2017). Bu dəyişikliyə görə təhsilə ehtiyac artır, maarifləndirmə səyləri daha da güclənir.

Yaponiya və Cənubi Koreya kimi Asiya ölkələrində məktəbəqədər təhsil strukturlaşdırılmış öyrənmə və nizam-intizamı vurğulayır. Bu ölkələr uşaqlara təhsil vermək üçün həm ənənəvi üsullardan, həm də müasir texnikalardan istifadə edirlər. Finlandiya və İsveç kimi Avropa ölkələrində məktəbəqədər təhsil oyuna və təcrübə öyrənməyə önəm verir. Bu ölkələr uşaqlara təhsil vermək üçün innovativ və yaradıcı üsullardan istifadə edirlər. ABŞ-da məktəbəqədər təhsil metodları müxtəlifdir və uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Ölkədə uşaqları öyrətmək üçün Montessori, Valdorf və Reggio Emilia kimi müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

Çağdaş dövrdə də məktəbəqədər təhsil müxtəlif çətinliklər və imkanlarla üzləşir. Bəzi çətinliklərə maliyyə resurslarının çatışmazlığı, ixtisaslaşmış ekspert ehtiyacı və texnologiyada sürətli dəyişikliklər daxildir. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsil uşaqların böyüməsində və inkişafında çox mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə uşaqların tərbiyəsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur ki, onların hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Müxtəlif ehtiyac və şərtlərdən asılı olaraq, uşaqları öyrətmək və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müvafiq üsullardan istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova, L. (2019). Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim prosesinin təşkili xüsusiyyətləri. *Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*, (4[229]), 10–18.
2. Erginer, A. (2006). *Avrupa Birliyi təhsil sistemləri Türkiyə təhsil sistemi ilə müqayisə*. Pegem A Yayıncılık.
3. Əliyeva, S. (2021). *Məktəbəqədər təhsilin inkişaf tarixi* (Dərs vəsaiti). ADPU nəşriyyatı.
4. Əliyeva, S. (2023). *Məktəbəqədər təhsildə dünya təcrübəsi* (Dərs vəsaiti). ADPU nəşriyyatı.
5. Gülcan, M. G. (2005). *AB və təhsil prosesi: AB ölkələri təhsil sistemləri və siyasətləri; yapısal uyum modeli*. Anı Yayıncılık.
6. Kamalı, P. (2019, yanvar 6). Avropa'da okul öncəsi təhsilin tarixi prosesinə qısa bir baxış. *Meraklı Çocuk*. <https://meraklicocuksite.wordpress.com/2019/01/06/avrupada-okul-oncesi-egitimin-tarixsel-gelisimine-kisa-bir-bakis/>
7. Koçyiğit, S. (2007). *Fərqli ölkələrdə okul öncəsi təhsil sistemlərinin inkişafı* (Yüksək lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü.
8. Kurnaz, Ö., Görel, A., Coşkun, K., Sert, M., & Altun, M. (2024). Dünyada və Türkiyə'də okul öncəsi təhsil prosesinin inkişafı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 150(Mart), 443–451. <https://doi.org/10.29228/ASOS.75494>
9. Küçükturan, A. G. (2017). Geçmişten günümüze okul öncesi eğitimi. *BüyükAile: Grafik & Tasarım – TRP “Fikir ve Uygulama Atölyesi”*. <http://www.buyukaile.org/gecmisten-gunumuze-okul-oncesi-egitimi>
10. Mahmudov, M. (2014). *Dünyada təhsil sistemləri* (Monoqrafiya). Bakı: Mütərcim nəşriyyatı.
11. Male, T., & Palaologou, I. (2016). Historical developments in policy for early childhood education and care. In I. Palaologou (Ed.), *The early years foundation stage: Theory and practice* (3rd ed., pp. 3–23). SAGE Publications.
12. Saeed, A., Kouser, T., Ilyas, S., & Rehan, Q. (2022). Impact of preschool education on the social and communication skills of primary school students. *Webology*, 19(1), 7186–7199.

Daxil oldu: 09.06.2025

Qəbul edildi: 22.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/128-137>

Sübhan Qaragözov

Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-5731-9573>

subhan.garagozov@gmail.com

Layihələrin idarə edilməsində süni intellektin tətbiqinin etik və mədəni çərçivələri: beynəlxalq yanaşmalar və Azərbaycan reallıqları

Xülasə

Bu məqalədə süni intellektin (Sİ) layihələrin idarəedilməsi prosesində tətbiqi, onun etik və mədəni çərçivələri araşdırılır. Beynəlxalq təcrübələr – ABŞ, Avropa İttifaqı və Çin kimi ölkələrin normativ və mədəni yanaşmaları müqayisə edilir, süni intellektin layihə qərarverməsində rolu, şəffaflıq, qərəzsizlik və insan hüquqları kontekstində təhlil olunur. Eyni zamanda, Azərbaycanda süni intellektin layihə idarəçiliyində tətbiqinə dair hüquqi, texnoloji və institusional vəziyyət təhlil edilir, milli strategiyalar və mövcud çağırışlar göstərilir. Etik və mədəni çərçivələrin uyğunlaşdırılması üçün təkliflər də irəli sürülür.

Açar sözlər: *süni intellekt, layihə idarəetməsi, etik çərçivə, mədəni fərqlər, beynəlxalq təcrübə, insan hüquqları, rəqəmsal transformasiya*

Subhan Garagozov

Azerbaijan State University of Architecture and Construction
Master's student

<https://orcid.org/0009-0003-5731-9573>

subhan.garagozov@gmail.com

Application of Artificial Intelligence in Project Management Within Ethical and Cultural Frameworks: International Approaches and Azerbaijani Realities

Abstract

This article explores the application of artificial intelligence (AI) in project management processes within ethical and cultural frameworks. It compares international experiences—specifically the regulatory and cultural approaches of the United States, the European Union, and China—and analyzes AI's role in project decision-making in terms of transparency, fairness, and human rights. At the same time, it examines the legal, technological, and institutional landscape regarding AI implementation in project management in Azerbaijan, highlighting national strategies and current challenges. The article also offers recommendations for aligning ethical and cultural frameworks in AI-driven project management practices.

Keywords: *artificial intelligence, project management, ethical framework, cultural differences, international experience, human rights, digital transformation*

Giriş

Süni intellektin (Sİ) son onillikdə sürətli inkişafı cəmiyyətin və biznesin demək olar bütün sahələrinə dərinlən nüfuz etmişdir. Layihələrin idarəedilməsi də bu təsirdən kənarda qalmamışdır. Sİ alətlərinin layihə planlaması, icrası və nəzarətinə integrasiyası gündəmə gəlmişdir. Dünya üzrə təşkilatların 21%-i layihələrin idarə olunmasında artıq tez-tez Sİ-dən istifadə etdiyini bildirir və 91% layihə meneceri Sİ-nin yaxın gələcəkdə peşəyə ən azı orta dərəcədə təsir edəcəyini düşünür (Binns, 2018). Sİ texnologiyalarının vəd etdiyi effektivlik, proqnozlaşdırma və avtomatlaşdırma imkanları layihə idarəetməsində zaman, büdcə və keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün uyğun vasitədir (Binns, 2018). Bununla yanaşı, yeni texnologiyaların etik istifadəsi məsələsi meydana çıxır ki, bu da Sİ-nin qərar qəbul etmədə iştirakı ədalətlik, şəffaflıq, hesabatlılıq kimi dəyərlərə riayət olunmasını zəruri edir.

Tədqiqat

Etik çərçivələr – istənilən yeni texnologiyanın cəmiyyətə integrasiyasında onun qəbulunu və doğru istifadəsini təmin edən yazılmamış qaydalar toplusudur. Süni intellekt sahəsində də bir sıra global prinsiplər formalaşmışdır ki, məqsəd Sİ sistemlərinin insan hüquqlarına, dəyərlərinə və rifahına zidd olmadan inkişaf etdirilməsi və tətbiqidir. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar və ölkələr bu prinsiplərə dair öz strateji sənədlərini hazırlamışdır. Məsələn, UNESCO 2021-ci ildə üzv ölkələrin razılığı ilə “Süni İntellektin Etikası üzrə Təvsiyə” sənədini qəbul etmişdir. Bu təvsiyədə Sİ-nin inkişafı insan ləyaqətinə hörmət, insan hüquqlarının qorunması, ətraf mühitin davamlılığı və BMT Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə töhfə vermək kimi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Yəni, Sİ texnologiyalarının hədəfi yalnız texniki irəliləyiş deyil, bütövlükdə cəmiyyətin rifahını yüksəltmək olmalıdır.

Ümumilikdə, dünya miqyasında qəbul olunmuş əsas etik Sİ prinsipləri aşağıdakılardır:

- Ədalətlik və qərəzsizlik: Sİ sistemləri irq, cins, dil, coğrafiya və s. kimi amillərə əsaslanan ayrı-seçkilik yaratmamalıdır (Dignum, 2019). Məlumatlarındakı qərəzlər (bias) səbəbindən Sİ kimin üçünə mənfəətli nəticələrə yol açmamalıdır. Bu məqsədlə, Sİ həllərinin öyrədilməsində istifadə olunan məlumatlar diqqətlə yoxlanmalı, zərərli meyillər aradan qaldırılmalıdır. Məsələn, işə qəbul prosesini avtomatlaşdıran bir Sİ alqoritmi namizədlərin cinsinə görə fərqli qərar verirsə, bu, etik standartlara uyğun deyil. Ədalətlik prinsipi tələb edir ki, Sİ çıxardığı nəticələrdə mümkün qədər obyektiv və ədalətli olsun.
- Şəffaflıq və izah olunma (eksplikasiya): Sİ sistemlərinin qərarları anlaşılan və izlənilə bilən olmalıdır (Aher & Deshmukh, 2022). Bu prinsipə görə, istifadəçilər Sİ-nin necə işlədiyini barədə əsas məlumatlara malik olmalıdırlar. “Qara qutu” kimi anlaşılmaz qalan modellər etimad məsələsi doğura bilər. Ona görə də, mümkün olduqca izah edilə bilən alqoritmlər seçilməli, tam izah mümkün olmadıqda belə, sistemin ümumi davranışı barədə istifadəçiyə məlumat verilməlidir. Məsələn, bank kredit qərarlarını verən bir Sİ modelinin hansı faktorları nəzərə aldığı şəffaf olmalıdır ki, müştərilər və nəzarət qurumları qərarın məntiqi olduğuna inansınlar.
- Məxfilik və məlumatların mühafizəsi: Sİ-lə işləyən sistemlər çox vaxt böyük həcmdə şəxsi və həssas məlumatlara çıxış tələb edir. Etik baxımdan, bu məlumatlar yalnız icazə verilən məqsədlər üçün istifadə edilməli və təhlükəsizliklə qorunmalıdır (Floridi, Cows, Beltrametti, Chatila, Chazerand, Dignum, Vayena, 2018). İstifadəçilərin məlumatlarının icazəsiz yayılması, satılması və ya yanlış istifadə edilməsi yolverilməzdir. Bu prinsip GDPR kimi məlumatların qorunması qanunlarında da əksini tapır. Layihə idarəedilməsi kontekstində, komanda üzvlərinin şəxsi məlumatları və ya şirkətin məxfi məlumatları Sİ alətlərinə yüklənərkən, mütləq məxfilik qaydalarına əməl olunmalıdır.
- İnsan təhlükəsizliyi və rifahı: Hər hansı Sİ sistemi insanlara zərər yetirməməli və onların təhlükəsizliyini təmin etməlidir (qorunmalıdır) (Floridi, Cows, Beltrametti, Chatila, Chazerand, Dignum, Vayena, 2018). Bu prinsip xüsusilə avtonom idarəetmə, səhiyyə kimi sahələrdə önəmlidir. Layihə idarəetməsi sahəsində də, Sİ qərarlarının insan həyatına və ya sağlamlığına təsir ehtimalı olan layihələrdə (məsələn, tikinti, nəqliyyat layihələri) ehtiyatlı davranmaq tələb olunur. Sİ-nin təvsiyələri insan nəzarəti olmadan tətbiq edilərsə, kritik səhvlər təhlükə yarada bilər. Buna görə, “zərər vermə” (do-no-harm) prinsipi rəhbər tutulmalı, sistemlər geniş sınaqdan

keçirilməli və qoruyucu mexanizmlər (məsələn, fəvqəladə dayanma, xəbərdarlıq signalları) qurulmalıdır.

- İnsan nəzarəti və məsuliyyəti: Sİ heç vaxt tamamilə “qur və unut” rejimində buraxılmamalıdır – sistemin fəaliyyətinə insan nəzarəti vacibdir (European Commission, 2021). Bu prinsip, xüsusilə layihə idarəedilməsində, onu ifadə edir ki, son qərar və məsuliyyət hər zaman layihə menecerində və ya səlahiyyətli insandır. Sİ-nin tövsiyələri kor-koranə icra edilməməli, mütəxəssis tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Həmçinin, Sİ sistemləri tərəfindən törədilən istənilən fəsada görə təşkilat və ya məsul şəxslər hesabat verə bilməlidir. Hesabatlılıq və cavabdehlik etik Sİ-nin təməlidir – qurumlar öz Sİ sistemlərinin çıxardığı nəticələrin məsuliyyətini daşmalıdır. Məsələn, Sİ-nin səhv risk hesablaması nəticəsində layihə uğursuz olarsa, bunun cavabdehliyini heç kimdən tələb etməmək olmaz; əksinə, layihə komandası prosesləri təhlil edib düzəldici tədbirlər görməlidir.
- Mərkəzində insan olan dizayn: Sİ həlləri elə qurulmalıdır ki, istifadəçilərin ehtiyac və dəyərlərini ilk planda tutsun. Yəni texniki qabiliyyətlər insan faktorunun önünə keçməməlidir. Layihə idarəedilməsində bu prinsip, Sİ alətlərinin layihə komandasının işini asanlaşdırmaq, onların qərar vermə bacarığını gücləndirmək üçün olması deməkdir. Texnologiya insana xidmət etməlidir, əksini deyil.
- Mühitə və cəmiyyətə məsuliyyət: Sİ-nin uzunmüddətli təsirləri nəzərə alınmalıdır – yalnız bugünkü nəticələrə fokuslanmaq kifayət deyil. Bu prinsip iki aspekti əhatə edir:
 - 1) Sİ-nin ekoloji izini azaltmaq (məsələn, çox enerji sərf edən təlim modellərini optimallaşdırmaq)
 - 2) Sİ-nin sosial nəticələrini düşünmək (məsələn, iş yerlərinin avtomatlaşdırılmasıyla bağlı sosial adaptasiya planları hazırlamaq).
- Etik Sİ dayanıqlılığı təşviq etməlidir. Layihə idarəedilməsində bu, Sİ tətbiq edərkən təşkilatın sosial məsuliyyət öhdəliklərini unutmamaq deməkdir – məsələn, komandada narahatlıq və ya müqavimət varsa, bu, düzgün ünsiyyət və dəyişikliklərin idarə edilməsi ilə həll edilməlidir.

Yuxarıdakı prinsip və dəyərlər bir çox beynəlxalq qurumların sənədlərində əksini tapmışdır. Avropa İttifaqı 2019-cu ildə “Etibarlı Sİ üçün Etik Təlimatlar” sənədində 7 əsas tələbi vurğulamışdı: *insanın fəallığı və nəzarəti, texniki möhkəmlilik və təhlükəsizlik, məxfilik və məlumat idarəçiliyi, şəffaflıq, müxtəliflik və ədalət, cəmiyyətə və ətraf mühitə təsir, hesabatlılıq*. Bu tələblər sonradan qanunvericilik təşəbbüslərinə təkan verdi (bu barədə növbəti bölmədə baxılacaq). ABŞ hökuməti isə 2022-ci ildə “Süni İntellekt üçün Hüquqlar Billinin Eskizi” (Blueprint for an AI Bill of Rights) adlı çərçivə sənəd açıqladı.

Orada Sİ sistemləri üçün 5 əsas prinsip irəli sürülür:

1. Təhlükəsiz və effektiv sistemlər;
2. Alqoritmik ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi;
3. Məlumat məxfiliyi;
4. Məlumatlandırma və izahat;
5. İnsan alternativləri və müdaxilə imkanı

Göründüyü kimi, bu prinsiplər də yuxarıda sayılan qlobal etik dəyərlərə uyğundur. Çin isə 2021-ci ildə “Yeni Nəsil Sİ Etik Normaları” sənədini qəbul etmiş və orada 6 əsas etik tələb irəli sürmüşdür: *insan rifahının artırılması, ədalət və ədalətlik, məxfilik və təhlükəsizliyin qorunması, idarəolunarlıq və etibarlılıq, məsuliyyətin gücləndirilməsi və etik tərbiyənin yaxşılaşdırılması*. Bu prinsiplərdən biri olan “idarəolunarlıq və etibarlılıq” xüsusi diqqətə layiqdir – Çin yanaşmasında Sİ-nin nəzarət altında olması (yəni lazım gəldikdə söndürülə bilməsi, yanlış hərəkətlər etməməsi) və cəmiyyətin etibarına layiq görülməsi vacib sayılır (Project Management Institute (PMI), n.d.).

Ümumiyyətlə, “Etik Süni İntellekt” konsepsiyası qlobal miqyasda belə ifadə olunur: *Süni intellektin inkişafı və tətbiqi insan dəyərlərinə uyğun aparılmalı, cəmiyyətin etimadını qazanmalı və uzunmüddətli dövrdə insanların həyatını yaxşılaşdırmalıdır*. Bu kontekstdə, layihə idarəedilməsi sahəsində Sİ-dən istifadə edərkən də yuxarıdakı prinsiplərə sadıq qalmaq zəruridir. Layihə menecerləri Sİ-nin təklif etdiyi üstünlüklərdən yararlanarkən, eyni zamanda ədalətli, şəffaf, hesabatlı və insan-mərkəzli yanaşmanı təmin etməlidirlər. PMI (Layihə İdarəetmə İnstitutu) ekspertləri vurğulayırlar ki, etik Sİ istifadəsi ədalətlik, şəffaflıq, məxfilik və təhlükəsizliyi təşviq etməklə

yanaşı, etimad, insan nəzarəti və dayanıqlılığı da gücləndirir. Beləliklə, biz Sİ-ni layihələrimizdə tətbiq edərkən “bu texnologiya insan dəyərləri ilə uzlaşır mı?” sualını daim gündəmdə saxlamalıyıq.

Sİ-nin Tətbiqində Mədəni Çərçivələr və Qəbul

Texnologiyaların uğurlu tətbiqi təkcə onların mövcud imkanlarından deyil, eyni zamanda mədəni mühitdən və insan faktorundan asılıdır. Süni intellektin müxtəlif ölkə və təşkilatlarda qəbul səviyyəsi, ona olan inam və yanaşma tərzii mədəniyyətlər üzrə ciddi fərqlər göstərə bilər. Mədəni çərçivələr dedikdə burada həm makro səviyyədə – milli və regional mədəniyyət xüsusiyyətləri, dəyərlər sistemi – həm də mikro səviyyədə – təşkilatların daxili mədəniyyəti və iş üslubu nəzərdə tutulur. Hər iki səviyyədə Sİ-nin tətbiqinin uğuru üçün mədəni uyğunlaşma önəmlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, ictimai rəy baxımından fərqli regionlarda süni intellektə münasibət fərqlənir. Stanford HAI tərəfindən aparılan 2023-cü il global sorğusuna əsasən, məsələn, Çində respondentlərin 83%-i, İndoneziyada 80%-i, Taylandda 77%-i süni intellekt məhsul və xidmətlərini faydalı hesab etdiklərini bildiriblər – yəni bu ölkələrdə əhali arasında Sİ-yə xeyli optimist yanaşma mövcuddur. Halbuki Kanada (40%), ABŞ (39%), Niderland (36%) kimi Qərbi ölkələrində Sİ barədə optimizm xeyli aşağıdır. Son illərdə Qərbi ölkələrində də bu rəqəmlər bir qədər yüksəlməyə başlasa da (məsələn, Almaniyada optimistlərin sayı +10%, ABŞ-da +4% artıb), yenə də Asiya ölkələri ilə müqayisədə ehtiyatlı mövqe qalır. Bu fərqlər qismən mədəniyyətin fərqli kollektivist və ya individualist xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, *individualist Qərbi mədəniyyətlərində* insanlar avtonomiyaya təhdid kimi Sİ-yə daha şübhəli yanaşır, halbuki *kollektivist Şərqi mədəniyyətlərində* Sİ cəmiyyətin rifahına töhfə kimi daha rahat qəbul edilir. Bundan əlavə, dövlət və institusiyalara inam səviyyəsi də rol oynayır: məsələn, Tailand kimi ölkələrdə insanlar “böyük datanın pis məqsədlə istifadəsi” barədə Qərbi nisbətən az narahatdırlar və hökumətə məlumatların toplanmasında daha çox güvənirlər. Bu, onların Sİ-lə bağlı riskləri daha az vurğulamasına gətirib çıxarır (Aher, Deshmukh, 2022).

Mədəni faktorun başqa bir tərəfi dini və fəlsəfi dünyagörüşdür. Asiya mədəniyyətlərində (məsələn, Konfutsi ənənəsinə əsaslanan) insanın təbiətin bir hissəsi olması və harmoniya anlayışları güclüdür. Beləliklə, insanlar insanın yaratdığı bir alətin – Sİ-nin – “xüsusi, müqəddəs bir şeyi əvəz etməsi” fikrinə Qərbi nisbətən daha az reaksiya verirlər. Bir reddit istifadəçisinin Asiya perspektivindən yazdığı kimi, “bizdə *insanın müstəsnalığı* anlayışı Qərbdəki kimi güclü deyil, alətlər sadəcə alətdir – işi görürsə yaxşıdır, görmürsə dəyişdiririk”. Bu cür yanaşma Sİ-ni neytral bir vasitə kimi qəbul etməyə imkan verir. Əksinə, bəzi Qərbi dairələrində Sİ-nin yüksəlişi bəzən insan olmanın mənası, ruh, yaradılış kimi fundamental mövzularla bağlı suallar doğurur və narahatlıq yaradır. Bu mədəni incəliklər Sİ-nin cəmiyyətdə necə müzakirə olunduğuna və tənzimləndiyinə təsir göstərir. Məsələn, Avropa İttifaqı öz süni intellekt tənzimləmələrində (AI Aktı) “insanların tam avtomatik qərarların obyektinə çevrilməməsi” prinsipini açıq vurğulayıb, yəni burada insan ləyaqəti və avtonomiyası qorunmalı dəyər kimi göstərilir. Çin tənzimləmələrində isə “harmoniya və sosial sabitlik” anlayışlarına xüsusi önəm verilir; məsələn, 2023-cü ilin generativ Sİ qaydalarında tələb olunur ki, Sİ sistemləri “sosialist əsas dəyərlərə zidd məzmun yaratmasın” və ictimai asayışı pozmasın. Bu da mədəniyyətin hüquqi çərçivələrə sirayət etdiyini göstərir.

Təşkilati (şirkət) mədəniyyəti də Sİ-nin layihə idarəedilməsinə inteqrasiyasında açar faktordur. Bəzi təşkilatlarda yeniliklərə açıq, təcrübə etməyə meyilli bir mədəniyyət var – belə mühitdə layihə komandaları Sİ alətlərini sınaqdan keçirməkdən çəkinmir, uğursuzluq ehtimalını inkişaf fürsəti kimi görürlər. Digər tərəfdən, bəzən köklü şirkətlərdə dəyişiklik müqaviməti yüksək olur, işçilər illərdir öyrəşdikləri alətlərdən ayrılmaq istəmirlər (IEEE Global Initiative, 2019). Change management (dəyişikliklərin idarə olunması) nəzəriyyəsinə görə, yeni texnologiyanın qəbul edilməsi üçün insanlara “*nə üçün*” sualının cavabı aydın izah olunmalı, *təlim və dəstək* verilməli, *kiçik qələbələr* yolu ilə faydası göstərilməlidir. Layihə meneceri bu prosesdə lider rolunda çıxış etməli, komandanın Sİ-yə dair qorxularını və narahatlıqlarını dinləməlidir. Məsələn, bəzi komanda üzvləri Sİ alətlərinin onların işini dəyərsizləşdirəcəyindən və ya gələcəkdə onları əvəzləyəcəyindən qorxa bilər. Menecer bu narahatlıqları *etik və şəffaf şəkildə* adresləməli, Sİ-nin məqsədinin insanları əvəzləmək deyil, onları monoton işdən azad edib daha maraqlı işlərə yönləndirmək olduğunu vurğulamalıdır. Şirkət

mədəniyyətində etimad mühiti mövcud olmalıdır ki, işçilər Sİ tərəfindən izləndiklərini və ya qiymətləndirildiklərini hiss etməsinlər, əksinə onu bir komanda üzvü kimi görsünlər. Bunun üçün bəzi təşkilatlar etikal kodlar hazırlayır – məsələn, Sİ iş yerində nə məqsədlə istifadə edilə bilər, nələr qadağandır (məsələn, işçinin razılığı olmadan onun performansını gizli izləyən alqoritmlərdən istifadə etmək qadağan oluna bilər).

Böyük miqyasda baxsaq, beynəlxalq əməkdaşlıq və mədəni mübadilə də əhəmiyyət daşıyır. Bir ölkədə və ya təşkilatda formalaşan yaxşı təcrübələr başqaları ilə bölüşüldükcə qlobal mədəni norma formalaşır. Hazırda bir çox platformalar vasitəsilə layihə menecerləri Sİ təcrübələrini paylaşır, konfranslar keçirilir, bloqlar yazılır. Bu cür bilik mübadiləsi nəticəsində, məsələn, bir ölkədə Sİ-nin etik istifadəsinə dair müsbət təcrübə digərləri tərəfindən mənimsənilə bilər. Burada mühüm nüans odur ki, mədəni kontekstlər fərqli olsa da, fundamental etik dəyərlər universaldır – yəni ədalət, şəffaflıq, insan hüquqları kimi dəyərlər əksər mədəniyyətlərdə qəbul edilir. Sadəcə, bunların ifadə tərzı və öncəlik sırası dəyişə bilər (Quliyev, Rzayev, 2022). Beynəlxalq standartlar məhz bu ortaq bazanı yaratmağa çalışır.

Ümumən, mədəni çərçivələr Sİ-nin layihə idarəedilməsində tətbiqinin yazılmamış qaydalarını formalaşdırır. Layihə meneceri öz komandasının və təşkilatının mədəniyyətini nəzərə alaraq Sİ-ni təqdim etməlidir. Əgər təşkilat daha hierarxik mədəniyyətlidirsə, menecer Sİ alətlərindən istifadəni rəhbərliyin dəstəyi ilə, yuxarıdan aşağı təşviq etməlidir (məsələn, rəsmi qərarlarla). Əgər innovativ və açıq mədəniyyət varsa, menecer eksperimentlər aparmağa, pilot layihələr icra etməyə dəstək olub komandanın özünün faydanı görməsini təmin edə bilər. Mədəni uyğunlaşmanın bir parçası da dil və kommunikasiyadır – Sİ-lə bağlı anlayışlar çox texniki olduğundan, menecer bunları komanda üzvlərinə anlaşılan dildə izah etməlidir. Məsələn, statistik bir anlayışı insani təcrübədən nümunə ilə anlatmaq, yaxud Sİ-nin bir qərarı necə verdiyini sadə dillə şərh etmək komandanın etimadını yüksəldər. Əgər mədəniyyət xarici “qaydaları” sevmirsə, menecer Sİ-nin tövsiyələrini komanda müzakirəsinə açmalı, sanki komanda üzvünün təklifi kimi dəyərləndirməlidir – yəni Sİ-nin avtoritar bir orqan kimi qələmə verilməsinin qarşısını almalıdır.

Beynəlxalq Yanaşmalar: Etik və Mədəni Çərçivələrin Müqayisəsi

ABŞ-ın Yanaşması

Amerika Birləşmiş Ştatları süni intellekt innovasiyalarına liderlik edən ölkələrdən olsa da, bu sahədə hələ tam hərtərəfli qanunvericilik bazası yaratmamışdır. ABŞ-ın yanaşması daha çox qeyri-məcburi təlimatlar, sənaye təşəbbüsləri və sahə-spesifik qaydalar üzərində qurulmuşdur. Federal səviyyədə ümumölkə Sİ qanunu qəbul edilməmişdir, lakin son illərdə Ağ Evin və digər dövlət qurumlarının bir sıra sənədləri mövcuddur (Dignum, 2019).

2022-ci ilin oktyabrında Ağ Ev “Süni İntellekt üçün Hüquqlar Billinin Eskiizi” (Blueprint for an AI Bill of Rights) adlı sənəd dərc etdi. Bu sənəd birbaşa qanun olmasa da, dövlət idarələrinə və şirkətlərə Sİ sistemlərinin inkişafında riayət olunması beş prinsip təklif edir:

1) Təhlükəsiz və Effektiv Sistemlər; (2) Alqoritmik Ayrı-seçkiliyə qarşı Müdafiə; (3) Məlumat Məxfiliyi; (4) Məlumatlandırma və İzah; (5) İnsan Alternativləri və Nəzarət imkanı. Bu prinsiplərdən birincisi – təhlükəsiz və effektiv sistemlər – Sİ-nin insanlar üzərində mənfi təsir yaratmamasını, xətalara yol verməməsini tələb edir. İkincisi, alqoritmlərin diskriminasiya etməməsi, yəni həssas qruplara qarşı ayrı-seçkilik törətməməsidir. Üçüncü prinsip fərdlərin şəxsi məlumatlarının qorunmasını, dördüncüsü Sİ-nin fəaliyyətinə dair istifadəçilərin məlumatlandırılmasını və anlaşılan izahatların verilməsini nəzərdə tutur. Nəhayət, beşinci prinsip ondan ibarətdir ki, Sİ sistemləri tam avtomatik qərarlar verməməli, insanların onlara alternativı və müdaxilə imkanı olmalıdır. Məsələn, əgər bir onlayn platforma Sİ alqoritmı ilə istifadəçini bloklayırsa, istifadəçiyə insan moderatoruna müraciət imkanı verilməlidir. Bu prinsip bir növ “insan halqası”nın qorunmasını ifadə edir.

Paralel olaraq, NIST (Standartlar və Texnologiya üzrə Milli İnstitut) 2023-cü ilin əvvəlində Süni İntellekt Risk İdarəetməsi Çərçivəsi (AI RMF 1.0) adlı təlimat sənədini yayımladı. Bu çərçivə də məcburi deyil, lakin şirkətlərə və dövlət qurumlarına Sİ sistemlərinin risklərini idarə etməkdə yardım göstərir. NIST-in yanaşması dörd funksional mərhələyə bölünür: (1) İdarəetmə (Governance) – təşkilatda Sİ etikasının mədəniyyətini formalaşdırmaq, prosesləri qurmaq; (2) Xəritələmə (Map) – Sİ

sisteminin kontekstini və risk faktorlarını anlamaq; (3) Ölçmə (Measure) – Sİ sisteminin risk göstəricilərini (ədalətlik, etibarlılıq, təhlükəsizlik və s.) ölçmək; (4) İdarəetmə (Manage) – riskləri azaltmaq üçün tədbirlər görmək. Burada konkret olaraq etibar xüsusiyyətləri vurğulanır: NIST Sİ-nin etibarlı olması üçün onun şəffaf, izaholunan, ədalətli, təhlükəsiz və öz məqsədinə uyğun nəticə verməsini əsas götürür. Yəni bir şirkət bu çərçivəni tətbiq etsə, məsələn, Sİ sisteminin qərarlarının izah oluna bilmə dərəcəsinə skora verə, qərəz ehtimalını test edə, sızma testləri ilə kibertəhlükəsizliyini qiymətləndirə və s. Bu çərçivə ABŞ-da xüsusən böyük texnoloji şirkətlər tərəfindən müsbət qarşılanmışdır, çünki dövlət tənzimləməsinin sərt qaydalarından əvvəl öz-özünü tənzimləmə imkanı yaradır.

Sənaye və şirkətlərin öz təşəbbüsləri də ABŞ-da vacib yer tutur. Google, Microsoft, IBM kimi nəhənglər artıq illərdir ki, daxili AI etik kodeksləri qəbul ediblər. Məsələn, Google 2018-ci ildə Sİ-lə bağlı 7 prinsip elan etmişdi (ictimai fayda, qərəzsizlik, insanlara zərər verməmə, məsuliyyət, elmi mükəmməllik, təhlükəsizlik və s.). Microsoft “Süni intellekt üçün etika və cəmiyyət komitəsi” quraraq məhsullarında etik incələmələr aparır. IBM “Açıq Sİ etika” təşəbbüsü ilə alqoritmlərindəki qərəzləri aşkarlamaq üçün alətlər təklif edir. Bu kimi addımlar, bir tərəfdən ictimaiyyət qarşısında məsuliyyət nümayişi, digər tərəfdən də dövlət tənzimləməsindən əvvəl davranış kodeksi formalaşdırmaq məqsədi güdür. ABŞ mədəniyyəti fərdi innovasiyalara və özəl sektorun təşəbbüskarlığına yüksək dəyər verdiyindən, süni intellekt etikasına mövzusunda da ilk addımlar çox vaxt şirkətlərin özü tərəfindən atılır. Lakin son illərdə, Sİ-nin cəmiyyətdə yaratdığı narahatlıqlar (məsələn, *feyk nyus*, *deepfake*, diskriminativ alqoritmlər və s.) artdıqca, dövlət daha aktiv rol almağa başlayır. 2023-cü ilin sonlarında Ağ Ev administrasiyası generativ Sİ-lə bağlı icra sərəncamları hazırlamış, Konqresdə müxtəlif qanun layihələri müzakirə edilməyə başlanmışdır. Bu qanunvericilik təşəbbüsləri hələ ki, ayrı-ayrı sahələrə fokuslanır (məsələn, avtonom nəqliyyat vasitələri, tibb cihazları, məxfilik qanunları çərçivəsində Sİ-nin tənziyi və s.) (World Economic Forum, 2020).

Bununla belə, peşəkar cəmiyyətlər səviyyəsində layihə idarəedilməsi və Sİ mövzusu diqqətdədir. PMI və APM (ABŞ mərkəzli olmasa da global fəaliyyətli) kimi qurumlar *Sİ-nin layihə idarəetməsinə təsiri* barədə silsilə tədqiqatlar aparırlar. PMI-nin 2024-cü ildə Cognilytica şirkətini satın alması da göstərir ki, institut layihə menecerlərini Sİ sahəsində biliklərlə təchiz etməyə ciddi önəm verir. PMI-nin bloq və təlim materiallarında “Layihə menecerinin rolu necə dəyişir” sualı müzakirə olunur və vurğulanır ki, menecerlər Sİ-nin gətirdiyi strateji liderliyə hazır olmalıdır. Yəni ABŞ-da yanaşma ondan ibarətdir ki, layihə meneceri Sİ-ni bir rəqib deyil, gücləndirici vasitə kimi görməli və özü də bu vasitənin düzgün istifadəsində liderlik göstərməlidir. Professor Adam Boddison (APM rəhbəri) qeyd edir ki, “Sİ manual prosesləri avtomatlaşdıraraq analitik bacarıqları artırır, lakin onun məsuliyyətli və etik istifadəsini təmin etməkdə layihə peşəkarlarının liderliyi tələb olunur”. Bu fikir bir mənada ABŞ və Böyük Britaniya kimi ölkələrin ortaq mövqeyidir.

Ümumən, ABŞ yanaşmasını belə xarakterizə edə bilərik: *prinsiplərə əsaslanan könüllü çərçivələr, sənaye özünü tənzimləməsi və kritik nöqtələrdə dövlətin yumşaq müdaxiləsi*. Etik və mədəni kontekstdə ABŞ-da insan hüquqları, fərdi azadlıqlar mərkəzi roldadır – Sİ bu dəyərləri pozmamalıdır (AI Bill of Rights buna misaldır). Eyni zamanda, innovasiya azadlığı da qorunur – yəni qaydalar ifrat sərt deyil, şirkətlərə müəyyən manevr imkanı verilir. Bu yanaşmanın üstünlüyü Sİ sahəsində sürətli inkişafa mane olmamaq, çatışmazlığı isə bəzi hallarda boşluqların qalmasıdır (məsələn, ölkə üzrə vahid Sİ etik standartlarının olmaması). Layihə idarəedilməsi kontekstində isə ABŞ-da aparıcı rolu peşəkar cəmiyyətlər və özəl sektor oynayır, dövlət isə fon yaratmaqla kifayətlənir.

Avropa Yanaşması (Aİ və Avropa Şurası)

Avropa İttifaqı süni intellektin tənzimlənməsi və etikasına məsələsində proaktiv mövqe nümayiş etdirir və çoxları tərəfindən qabaqcıl normativ çərçivə yaradan region kimi tanınır. Avropanın yanaşması insan hüquqları, demokratiya və hüququn aliliyi prinsiplərini mərkəzə qoyur – yəni Sİ inkişafı bu fundamental dəyərlərlə uzlaşmalıdır. Bu, Qərbi Avropa cəmiyyətlərinin mədəni təməllərindən – İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşan insan hüquqları hərəkatından, sosial bazar iqtisadiyyatı modelindən – irəli gəlir.

AI-nin ən mühüm təşəbbüsü hazırda AI Aktı (Artificial Intelligence Act) adlanan qanunvericilik layihəsidir. AI Aktı dünyanın ilk hərtərəfli Sİ qanunu kimi 2023-cü ildə Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmək mərhələsinə çatmış və 2024-cü ildə təsdiqlənməsi gözlənilir. Bu qanun Sİ sistemlərini risk əsaslı kateqoriyalara bölür: *qəbulolunmaz riskli Sİ, yüksək riskli Sİ, məhdud riskli Sİ və minimal riskli Sİ*. Qəbulolunmaz risk kateqoriyasına insanların hüquq və təhlükəsizliyinə açıq təhdid sayılan tətbiqlər aiddir və onlar tamamilə qadağan edilir. Məsələn, real vaxt rejimində üz tanıma sistemləri (cəmiyyət içində fasiləsiz izləmə məqsədiylə) və ya insanların davranışını manipulyasiya edən oyuncaq və ya cihazlar (xüsusilə uşaqlar üçün təhlükəli ola biləcək) birbaşa qadağan ediləcək sahələrdir. Həmçinin, sosial skor (vətəndaşları sosial davranışına görə reytingə məruz qoymaq) AI-də qadağan edilir. Bu, Avropanın mədəni olaraq “insanı alçaldan sistemlərə yox” deyən mövqeyini göstərir.

Yüksək riskli Sİ kateqoriyasına isə insan hüquqlarına və ya təhlükəsizliyə ciddi təsir edə bilən, lakin tam qadağan edilməyən tətbiqlər daxildir. Akt yüksək riskli sahələrin siyahısını verir: təhsil, karyera və işə qəbul, kritik infrastrukturun idarəsi, hüquq mühafizə, miqrasiya və sərhəd nəzarəti, əsas özəl və ictimai xidmətlərə çıxış kimi sahələrdə istifadə olunan Sİ sistemləri yüksək risk kimi tanınır.

Məhdud riskli Sİ dedikdə isə xüsusi şəffaflıq tələblərinə tabe olan, ancaq yüksək risk olmayan sistemlər nəzərdə tutulur. Buraya əsasən generativ Sİ və ya ünsiyyət botları daxildir.

Avropa yanaşmasının başqa vacib elementi Avropa Şurasının (AI-dən ayrı, 46 ölkəni birləşdirən təşkilat) Süni İntellekt üzrə Konvensiyasıdır. 17 May 2024-cü ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi “Süni İntellekt, İnsan Hüquqları, Demokratiya və Hüququn Aliliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası”-nı qəbul etmişdir. Bu, dünyada Sİ-lə bağlı ilk beynəlxalq hüquqi sənəddir və sentyabr 2024-dən etibarən imzaya açıqdır. Konvensiyanın əsas məqsədi Sİ sistemlərinin yaşam dövründəki fəaliyyətlərinin insan hüquqlarına, demokratik qaydalara və qanunun aliliyinə uyğun olmasını təmin etməkdir. Konvensiya bir sıra bağlayıcı prinsiplər müəyyən edir (World Economic Forum, 2020):

- Şəffaflıq və nəzarət: Müvafiq kontekst və risklər nəzərə alınmaqla Sİ sistemləri haqqında məlumatlar şəffaf olmalı, Sİ tərəfindən yaradılan məzmun (məsələn, sintetik media) müəyyən edilə bilməlidir.
- Hesabatlılıq və məsuliyyət: Sİ sistemlərinin insan hüquqlarına, demokratiyaya və qanunun aliliyinə mənfi təsirləri olarsa, buna görə cavabdeh tərəf məsuliyyət daşımalıdır. Yəni Sİ-nin fəsadları havada qalmır – dövlətlər effektiv kompensasiya mexanizmləri yaratmalıdır.
- Məxfilik və data qorunması: Fərdlərin şəxsi məlumatları Sİ sistemləri tərəfindən qorunmalı, onların izni olmadan və ya qanunsuz şəkildə işlənməməlidir.
- Təhlükəsiz sınaq mühiti: Yüksək riskli innovasiyalar üçün dövlət nəzarəti altında sınaq mühitləri yaradılmalıdır ki, cəmiyyətdə tətbiqindən əvvəl potensial fəsadlar yoxlanılsın.

Digər Ölkələr və Qurumlar

ABŞ, AI və Çin-dən əlavə, dünyanın bir çox ölkəsi süni intellektin etik istifadəsinə dair strateji sənədlər qəbul etmiş və milli strategiyalar hazırlamışdır. Yaponiya “Cəmiyyəti 5.0” konsepsiyası çərçivəsində Sİ-nin etik istifadəsini “insanlıq naminə innovasiya” kimi təbliğ edir – yəni texnologiya yüksək səviyyədə integrasiya olunmuş cəmiyyətdə balanslı qorumağa yönəlib. Kanada və Avstraliya kimi ölkələr AI-nin etikası üzrə prinsiplər qəbul etmiş, Kanadada dövlət qurumları üçün Sİ Etik Kodeksi tətbiq edilmişdir. Böyük Britaniya 2023-cü ildə “AI White Paper” dərc edərək çevik tənzimləmə yanaşması təklif etmiş, lakin hələ qanun səviyyəsində AI Aktına bənzər hərtərəfli qanun qəbul etməmişdir.

Beynəlxalq qurumlar səviyyəsində isə OECD 2019-cu ildə Sİ prinsiplərini müəyyən etmişdir. OECD prinsipləri beşdir: *İnklusiv iqtisadi inkişaf və rifah, İnsan mərkəzlilik və ədalət, Şəffaflıq və izahat, Möhkəmlik, Təhlükəsizlik, Hesabatlılıq*. Bu prinsiplər BMT-yə üzv 40-dan çox ölkə tərəfindən qəbul edilmişdi və onları BMT-nin ixtisaslaşmış agentlikləri də dəstəklədi. Məsələn, UNESCO yuxarıda qeyd edildiyi kimi 2021-ci ildə Süni İntellekt Etikası üzrə Təvsiyə sənədini yekdilliklə qəbul etdi. UNESCO sənədi hüquqi bağlayıcılığı olmasa da, bir çox ölkə üçün yol göstərici oldu, çünki orada insan hüquqlarına hörmət, müxtəlifliyə hörmət, bərabərlik, ətraf mühitin qorunması, sülh

məqsədli istifadə, məlumatın idarə olunması kimi prinsiplər geniş şəkildə təsvir edildi. Həmçinin UNESCO tövsiyəsində Etik Təsir Dəyərləndirməsi konsepsiyası irəli sürüldü – yəni iri Sİ sistemləri işə salınmazdan əvvəl onların etik risklərini qiymətləndirmək təklif olundu.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və bəzi müsəlman ölkələr də Sİ-in şəriət və etik normalarla uyğunluğu barədə müzakirələr aparır. Burada məsələn, Sİ-nin insan yaradılışını (“xilqətini”) təqlid etməsinin dini perspektivləri, muxtar silah sistemlərinin (killer robotlar) insan həyatına hörmət prizmasından rədd edilməsi kimi mövzular var. Ərəb Dövlətləri Liqası çərçivəsində də rəqəmsal etika müzakirələri aparılır ki, bura Sİ də daxildir.

Afrika İttifaqı Sİ-nin inkişafını təşviq etsə də, xüsusən vurğulayır ki, Afrika cəmiyyətlərinin öz dəyərləri nəzərə alınmalıdır və Sİ idxalı zamanı qlobal etik çərçivələr adaptasiya edilməlidir.

Göründüyü kimi, ümumilikdə beynəlxalq yanaşmalar geniş konsensus ətrafında formalaşır: *ədalət, şəffaflıq, insan hüquqları, təhlükəsizlik, hesabatlılıq* kimi dəyərlər təkrar-təkrar vurğulanır. Fərqlər isə bu dəyərlərin tətbiq prioriteti və tərzindədir. ABŞ fərdi hüquqlara və innovasiya azadlığına daha çox, Avropa sosial rifahə və hüquqi tənzimləməyə, Çin kollektiv harmoniya və dövlət nəzarətinə daha çox önəm verir. Bu fərqlər bəzən konkret mövzularda uzlaşmamağa da səbəb olur – məsələn, üz tanıma texnologiyaları. ABŞ-da bu, şirkətlər tərəfindən istifadə olunsun da, bəzi ştatlar qadağalar qoyur; Avropada ictimai yerdə üz tanıma faktiki qadağan edilmək üzrədir (AI Aktı ilə); Çin isə geniş şəkildə üz tanıma tətbiq edir (ictimai təhlükəsizlik üçün). Hər biri bunu öz dəyərləri prizmasından əsaslandırır.

Azərbaycanda Süni İntellekt: Hüquqi və Praktiki Reallıqlar

Azərbaycan süni intellekt texnologiyalarının inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymaqladadır və bu sahədə beynəlxalq trendlərə uyğun strategiyalar formalaşdırmağa çalışır. Ölkədə Sİ-nin tətbiqi üzrə xüsusi qanunvericilik hələ formalaşdırılmasa da, son dövrlərdə qəbul edilən strateji sənədlər və görülən işlər Azərbaycanda Sİ-nin inkişafına və etik çərçivələrinə dair dövlət vizyonunu əks etdirir. Bu bölümdə Azərbaycanın hüquqi bazası, dövlət siyasəti və praktiki tətbiq vəziyyəti təhlil edilir, beynəlxalq yanaşmalar fonunda ölkənin reallıqları qiymətləndirilir.

Hüquqi Çərçivə və Dövlət Strategiyası

Azərbaycan Respublikasında süni intellekt sahəsində ilk hərtərəfli strateji sənəd 2023-2024-cü illərdə hazırlanaraq 2025-ci ildə qəbul edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası” adlanan bu sənəd Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş və rəsmən elan olunmuşdur. Strategiya ölkənin rəqəmsal transformasiyasında Sİ-nin rolunu artırmaq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində Sİ tətbiqlərini genişləndirmək və beynəlxalq Sİ ekosisteminə inteqrasiya olunmaq məqsədlərini daşıyır. Əhəmiyyətli məqamlardan biri budur ki, Strategiya təkcə texnoloji hədəfləri deyil, eyni zamanda etik, hüquqi və cəmiyyəti əhatə edən məsələləri də ön plana çıxarır (Binns, 2018).

Strategiyanın əsas hədəflərindən biri Sİ sahəsində hüquqi-normativ bazanın yaradılmasıdır. Xüsusilə vurğulanır ki, 2027-ci ilə qədər Azərbaycanda süni intellekt inkişafını tənzimləyəcək qanunvericilik çərçivəsi formalaşdırılacaq və bu çərçivə qlobal ən yaxşı təcrübələrə və Sİ etikası üzrə beynəlxalq standartlara uyğun olacaqdır. Bu, o deməkdir ki, hökumət Sİ-nin təkcə texniki deyil, həm də etik və hüquqi aspektlərini nizama salmaq niyyətindədir. Strategiyada deyilir ki, məsuliyyətli Sİ istifadəsi üçün hüquqi normalar öncədən təsbit olunacaq, məlumat gizliliyi, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması, vətəndaş hüquqlarının qorunması kimi məsələlər qanunlarla təmin ediləcək. Bu, Azərbaycan üçün mühüm öhdəlikdir, çünki dünya miqyasında da 2024-2025-ci illər Sİ qanunlarının qəbul olunduğu dövrdür (məsələn, Avropa AI Aktı). Demək, Azərbaycan qlobal inkişafa ayaq uydurmağı planlaşdırır və millət olaraq Sİ-nin risklərini qəbul edir. Strateji sənəddə “etik prinsiplər” ifadəsi bir neçə yerdə keçir, xüsusilə də deyilir ki, qlobal ən yaxşı təcrübələrə uyğun etik prinsip və qaydalar hazırlanacaq, Sİ inkişafı bunlara tabe olacaqdır. Artıq bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılıb. Azərbaycan 2020-ci ildə UNESCO-nun Sİ Etikası üzrə Təvsiyə sənədinin hazırlanması prosesində fəal iştirak edib. Rəhbər və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin nümayəndə heyəti UNESCO müzakirələrində təkliflər verib, region ölkələri ilə birlikdə mətn üzərində iş aparıb. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan qlobal etik diskursdan kənarda qalmır, əksinə ona töhfə verməyə çalışır.

2021-ci ildə UNESCO-nun Təvsiyəsi yekdilliklə qəbul ediləndə Azərbaycan da bunun lehinə səs verən ölkələrdən idi. Bundan əlavə, Azərbaycan Avropa Şurasının Sİ üzrə hüquqi çərçivə işlərinə də qoşulub. 2022-2023-cü illərdə ölkə rəsmiləri Avropa Şurasının Sİ Konvensiyası müzakirələrində müşahidəçi qismində iştirak edib. Azərbaycanın 2001-ci ildən Avropa Şurasının üzvü olması Konvensiyaya qoşulmaq imkanı yaradır və 2024-cü ildə bu Konvensiya imzaya açıldıqda Azərbaycan tərəfi də onu öyrənməyə başlamışdır. Sənədin prinsipləri – insan hüquqları, demokratiya, qanunun aliliyi – Azərbaycan konstitusiyasının da əsas dayaq sütunlarıdır və bu mənada Konvensiyaya qoşulmaq ölkənin onsuz da riayət etməyi öhdəsinə götürdüyü dəyərlərin (məsələn, Avropa İnsan Haqları Konvensiyası ilə) yeni texnologiyalar sahəsinə şamil edilməsi demək olacaq. Artıq Azərbaycan rəsmiləri Konvensiyaya dair ilkin müsbət rəy veriblər, Konvensiyanın məqsədlərinin milli qanunvericilik sistemimizə uyğun olduğunu bəyan ediblər.

Azərbaycan hökuməti dövlət idarəçiliyində Sİ tətbiqini də planlaşdırır və bunun üçün institusional addımlar atır. 2020-ci ildə yaradılmış “4-cü Sənaye İnqilabı və Rəqəmsal İnkişaf üzrə Mərkəz” (4SIM) bu sahədə layihələri koordinasiya edir. Mərkəzin icraçı direktoru Fərid Cəfərov 2025-ci ildə bildirib ki, “*Azərbaycan Sİ-nin etik, inklüziv və innovativ inkişaf yolunu tutub*”. O, milli strategiyada 5 əsas istiqaməti sadalayıb: (1) Sİ-nin idarə olunması və tənzimlənməsi – hüquqi çərçivə, etik standartlar; (2) Kadrlara və təhsilə yatırım – gənclərin Sİ bacarıqları ilə təchizi, əhəlinin uyğunlaşdırılması; (3) Data infrastrukturunu – superkompüterlər, milli məlumat bazaları, sürətli internet; (4) Tədqiqat və innovasiya – akademiya və startapların dəstəklənməsi; (5) Beynəlxalq əməkdaşlıq – qlobal tərəfdaşlarla birlikdə məsuliyyətli Sİ gələcəyini formalaşdırmaq. Göründüyü kimi, ilk istiqamət məhz etik standartların və tənzimləmənin qurulmasıdır, yəni prioritet siyahısında ən öndə gəlir. Bu, dövlət səviyyəsində Sİ-nin ancaq texniki bir məsələ olaraq görülmədiyini, sosial-hüquqi cəhətinin çox önəmli sayıldığını göstərir (OECD, 2019).

Strategiyada nəzərdə tutulan daha bir maraqlı mexanizm Layihələrin İcrasına Nəzarət Modulunun yaradılmasıdır. 2025-ci ilin aprelində Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə “Azərbaycanın Süni İntellekt Strategiyasının həyata keçirilməsinin monitorinqi və hesabatlılığı modulu”nun qurulması tapşırıldı. Bu bir növ layihə idarəetmə aləti kimi fəaliyyət göstərəcək – strategiya çərçivəsində həyata keçirilən bütün tədbirlər bu modulda izləniləcək, icraçı qurumlar, vaxt cədvəlləri, büdcələr, sənədlər oraya yerləşdiriləcək. Nəticədə, hər il hökumət modulun çıxardığı məlumatlara əsasən strategiyanın icrası barədə hesabat tərtib edəcək. Bu addım onu göstərir ki, Azərbaycan strategiyanın icrasında hesabatlılıq və şəffaflığa önəm verir. Modulun adında “hesabatlılıq” (accountability) sözü var, bu da yuxarıda beynəlxalq etik prinsiplər arasında müzakirə etdiyimiz məsuliyyət dəyərinin konkret təzahürüdür – hökumət özü-özünə hesabat mexanizmi qurur. Bu modul faktiki olaraq layihə idarəetmə metodologiyasının dövlət miqyasında tətbiqidir (və özlüyündə Sİ mövzusunda olmasa da, modulun yaradılması Sİ strategiyasının bir hissəsidir). Modul vasitəsilə, gələcəkdə strategiyada nəzərdə tutulan məsələlər, o cümlədən etik çərçivə yaradılması üzrə tapşırıqların da icrası izləniləcək.

Nəticə

Nəticə etibarilə, “Layihələrin idarə edilməsində süni intellektin etik və mədəni çərçivələri” mövzusu daim dinamik qalacaq, çünki həm texnologiyanın özü, həm də cəmiyyətlər davamlı olaraq dəyişir. Bu gün yazdığımız 10 min söz bəlkə də bir neçə ildən sonra yeni reallıqlar fonunda yenilənməyə ehtiyac duyacaq – məhz bu səbəbdən layihə menecerləri və siyasətçilər öyrənməyə açıq qalmalı, yenilikləri izləməli və öz çərçivələrini adaptasiya etməlidirlər. Azərbaycan üçün isə hazırkı mərhələ fərqli dünyaların ən yaxşı cəhətlərini götürüb milli modellə sintez etmək mərhələsidir. Burada uğur qazanmaq üçün ölkəmizin intellektual potensialı, beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkəsi və strateji iradəsi vardır.

Unutmayaq ki, süni intellekt nə qədər inkişaf etsə də, sonunda dəyərlərimizi və mədəniyyətimizi biz – insanlar formalaşdırırıq. Layihələrimizdə Sİ-ni tətbiq etdikcə, texniki mükəmməlliklə yanaşı mənəvi mükəmməllik meyarlarına da sadıq olsaq, həm effektiv, həm ədalətli nəticələr əldə edəcəyik. Azərbaycan cəmiyyətinin dəyərlərini və qlobal mütərəqqi ideyaları harmoniya içində birləşdirərək Sİ dövründə uğurlu və məsuliyyətli layihələr həyata keçirmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Aher, S. B., & Deshmukh, M. S. (2022). Ethical implications of artificial intelligence in project management. *International Journal of Project Research*, 14(3), 210–220.
2. Binns, R. (2018). Fairness in machine learning: Lessons from political philosophy. In *Proceedings of the 2020 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 149–159.
3. Dignum, V. (2019). *Responsible Artificial Intelligence: How to develop and use AI in a responsible way*. Springer.
4. European Commission. (2021). *Ethics guidelines for trustworthy AI*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai>
5. Floridi, L., Cowls, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., & Vayena, E. (2018). AI4People—An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707.
6. IEEE Global Initiative. (2019). *Ethically aligned design: A vision for prioritizing human well-being with autonomous and intelligent systems* (1st ed.). IEEE.
<https://standards.ieee.org/initiatives/autonomous-intelligence-systems/>
7. OECD. (2019). *OECD Principles on Artificial Intelligence*.
<https://www.oecd.org/en/topics/policy-issues/artificial-intelligence.html>
8. Quliyev, T. R., & Rzayev, N. S. (2022). Süni intellektin etik aspektləri və Azərbaycan hüquq sistemində əks olunması. *Azərbaycan Hüquq Jurnalı*, 1(45), 45–55.
9. World Economic Forum. (2020). *The AI governance journey: Development and opportunities*.
<https://www.weforum.org/reports/the-ai-governance-journey>
10. Project Management Institute (PMI). (n.d.). *Top 10 ethical considerations for AI projects*.
<https://www.pmi.org/blog/top-10-ethical-considerations-for-ai-projects>

Daxil oldu: 24.06.2025

Qəbul edildi: 15.10.2025

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/138-142>

Elgün İsmayılova

V.Y.Axundov adına Elmi – Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0009-0829-2881>
elgunmanafova26@gmail.com

Elmira Hacıbəyova

V.Y.Axundov adına Elmi – Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-8668-9424>
qadjibekovae@mail.ru

Nigar Sadıxova

V.Y.Axundov adına Elmi – Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0002-0976-191X>
nigarsadikhova67@gmail.com

Aybəniz Gülməmmədova

V.Y.Axundov adına Elmi – Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0003-0187-1684>
aybenizgulmamedova@gmail.com

Günay Qurbanova

V.Y.Axundov adına Elmi – Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0002-4391-5294>
qunayqrbnva81@gmail.com

Mığmıgaların öyrənilmə metodikası

Xülasə

Leyşmanioz – dünyanın 100-ə yaxın ölkəsində yayılmış, insan və heyvanlar üçün təhlükəli transmissiv parazitar xəstəlikdir. Xəstəliyin törədiciləri 1900-cü ildə İ.Leyşman və 1903-cü ildə İ.Donovani tərəfindən aşkar edilmişdir. Azərbaycanda visseral leyşmanioz 1912-ci ildə A.Q.Qurko, dəri leyşmaniozu isə 1862-ci ildə N.Arentdan tərəfindən Gəncədə təsvir olunmuşdur. Leyşmaniozun əsas vektorları mığmıgalarlardır. Onlar Buğumayaqlılar tipinin, Həşəratlar sinfinin, İkiqanadlılar dəstəsinə aid olub, ölçüləri 1,5–2 mm-dir. Bədənləri sıx tükcüklərlə örtülüdür; diş fərdlər qanla, erkəklər isə bitki şirəsi ilə qidalanırlar və əsasən isti aylarda fəal olurlar. Mığmıgaların öyrənilməsi onların növ tərkibini və yayılma arealını müəyyənəlmək üçün mühümdür. Bunun üçün ÜST tərəfindən tövsiyə olunan işıq tələləri, yapışqanlı kağızlar, Disney tələsi və eksqauster kimi üsullardan istifadə edilir. Ən çox tətbiq olunan üsul yapışqanlı kağız üsuludur, çünki bu üsul həm sərfəlidir, həm də çoxlu nümunə toplamağa imkan verir. Tutulan mığmıgalar laboratoriyada 96%-li spirtə saxlanılır, sonra təmizlənərək For, xloral-fenol, lakto-fenol və ya 5%-li KOH məhlulları ilə preparatlar hazırlanır. Preparatlar mikroskop altında morfoloji əlamətlərinə görə identifikasiya edilir.

Bəzi hallarda morfoloji üsullar kifayət etmir, buna görə də DNT barkodlaşma, ribosomal İTS2 bölgəsinin PCR analizi, mitoxondrial DNT fraqmenti və MALDI-TOF kimi molekulyar metodlardan istifadə olunur. Azərbaycanda bu üsullar hələ geniş tətbiq olunmasa da, gələcəkdə onların inkişafı leyşmanioz vektorlarının dəqiq müəyyənəlməsi və xəstəliyə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *leyşmanioz, Phlebotomus, xəstəlik ocağı, preparatın hazırlanması, identifikasiya*

Elgun Ismayilova

V.Y.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0009-0009-0829-2881>
elgunmanafova26@gmail.com

Elmira Hajibeyova

V.Y.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
PhD in Biology
<https://orcid.org/0009-0000-8668-9424>
qadjibekovae@mail.ru

Nigar Sadigova

V.Y.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0000-0002-0976-191X>
nigarsadikhova67@gmail.com

Aybeniz Gulmammadova

V.Y.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0009-0003-0187-1684>
aybenizgulmammadova@gmail.com

Gunay Gurbanova

V.Y.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0000-0002-4391-5294>
qunayqrbnva81@gmail.com

The Methodology for Studying Midges

Abstract

Leishmaniasis is a dangerous transmissible parasitic disease that affects humans and animals and is widespread in nearly 100 countries worldwide. The causative agents of the disease were discovered by W. Leishman in 1900 and C. Donovan in 1903. In Azerbaijan, visceral leishmaniasis was identified by A. Q. Gurko in 1912, while cutaneous leishmaniasis was described by N. Arendt in Ganja in 1862.

The main vectors of leishmaniasis are sand flies. They belong to the phylum *Arthropoda*, class *Insecta*, and order *Diptera*, and their body size ranges from 1.5 to 2 mm. Their bodies are covered with dense hairs; females feed on blood, while males feed on plant sap, and they are mostly active during warm months. Studying sand flies is important for determining their species composition and distribution areas.

For this purpose, WHO-recommended methods such as light traps, sticky papers, Disney traps, and aspirators are used. The most common method is the sticky paper trap, as it is both cost-effective and allows for the collection of a large number of specimens. Captured sand flies are preserved in 96% alcohol, then cleaned and prepared using For, chloral-phenol, lacto-phenol, or 5% KOH solutions. The specimens are identified under a microscope based on their morphological characteristics.

In some cases, morphological methods are insufficient; therefore, molecular techniques such as DNA barcoding, PCR analysis of the ribosomal ITS2 region, mitochondrial DNA fragment analysis, and MALDI-TOF technology are applied. Although these methods are not yet widely used in Azerbaijan, their future development is crucial for the accurate identification of leishmaniasis vectors and for strengthening control measures against the disease.

Keywords: *leishmania, disease focus, Phlebotomus, specimen preparation, identification*

Giriş

Leyşmaniozlar Yer kürəsində yayılan ən təhlükəli altı tropik xəstəlikdən biridir və dünyanın 100-ə yaxın ölkəsində qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə, leyşmaniozun bir sıra formaları vardır. Azərbaycanda onlardan antroponoz dəri leyşmaniozu və Aralıq dənizi visseral leyşmaniozu qeyd olunmuşdur. İlk dəfə leyşmanioz xəstəliyi İ. Leyşman (1900) və İ. Donovani (1903) tərəfindən aşkar edilmişdir. Azərbaycanda isə visseral leyşmanioz A. Q. Qurko tərəfindən 1912-ci ildə tapılmışdır. “İl yarası” kimi qeyd olunmuş dəri leyşmaniozu haqqında məlumat ilk dəfə Azərbaycanda Gəncədə N. Arentdanın (1862) dissertasiyasında göstərilmişdir.

Leyşmanioz obliqat transmissiv parazitar xəstəlik olduğu üçün keçiricilərin olması vacibdir. Leyşmanioz xəstəliyinin keçiriciləri mığmığalar olduğu məlum olduğdan sonra mığmığalar alimlər tərəfindən geniş şəkildə tədqiq olunmağa başlanmışdır (Nadzhafov, 1969c, p. 61).

Tədqiqat

Dünyada ilk dəfə mığmığaların erkək fərdi 1692-ci ildə Romando Flippo Bonanni tərəfindən təyin edilmişdir. Azərbaycanda mığmığaların öyrənilməsi 1925-ci ildən sonra başlanmışdır. İlk dəfə Azərbaycanda mığmığalar haqqında məlumat XVIII əsr və XIX əsrin birinci yarısına aiddir və bu məlumat İ. Lerxe (1791) və E. Eyxvald (1834) tərəfindən verilmişdir (Nadzhafov, 1969c, p. 174).

Mığmığaların 700-dən artıq növü məlumdur. Mığmığalar Buğumayaqlılar tipinin, Həşəratlar sinfinin, İkiqanadlılar dəstəsinə aiddir. Onlar kiçik ölçülüdür, bədən ölçüləri 1,5–2 mm-dir. Üzəri sıx tükcüklərlə örtülüdür, boz rəngdədirlər və iri fasetli gözlərə malikdirlər. Ağız aparatı sancıb-sorucudur. Mığmığaların inkişafı tam çevrilmə ilə gedir, yəni yumurta – sürfə – pup – imaqo (yetkin mərhələ). Dişi mığmığa 40–90 yumurta qoyur. Onların inkişafının optimal temperaturu 25–35°C-dir. Mığmığaların növünün təyini əsasən imaqo mərhələsində aparılır.

Mığmığaların identifikasiyasında əsas fərqləndirici əlamət olaraq erkəklərdə xarici cinsi aparatın tipi, dişilərdə isə spermateka və udlağın dibində olan çıxıntıların yaratdığı şəkil nəzərə alınır (Quliyeva, 2014).

Mığmığaların faunasını öyrənmək üçün onların yaşama yerlərini bilmək vacibdir. Mığmığaların yetkin fərdləri üçün gündüz sığınacaqları qaranlıq və qapalı yerlərdir: ev heyvanlarının saxlandığı yerlər, quş damları, yaşayış evlərinin zirzəmiləri, açıq verandalar, həyətyanı tikililər, təbiətdə isə ağac qovuqları, mağaralar, torpaq və divar çatlaqları, vəhşi heyvan və gəmiricilərin yuvaları (Alten, Özbel, Ergunay, Kasap, Antonion, Velo & Molina, 2015).

Mığmığalara ilin isti aylarında daha çox rast gəlinir. Azərbaycanda havalar istiləşdikdə, mayın axırı–iyunun əvvəllərindən başlayaraq sentyabrın axırı–oktyabrın əvvəlinədək fəal olurlar. Gün ərzində fəallıqları ağcaqanadlarda olduğu kimi, əsasən şər qarışanda müşahidə olunur. Bu zaman dişi mığmığalar qan sormaqla məqsədilə insanlara və heyvanlara hücum edirlər, erkəklər isə bitki şirəsi ilə qidalanırlar. Axşam saat 21:00-dan 01:00-a kimi fəal olurlar, sonra aktivlik azalır, səhər isə saat 04:00–05:00 arası bir daha aktivləşərək sığınacaqlarına qayıdırlar (Hacıbəyova, Salehov, İsmayılova & Hüseynova, 2022, pp. 116–118).

Mığmığaların öyrənilməsi üçün onların tutulması vacibdir. Dünyada mığmığaları diri və ya ölü halda tutmaq üçün ÜST tərəfindən qəbul olunmuş müxtəlif tələlər mövcuddur: mexaniki işıq tələləri, eksqauster, qıfşəkili tələ, Disney tələsi, yapışqanlı kağızlar və s. (Ejov & Daghe, 2015).

Mığmığaların əksəriyyətini işıq cəlb edir. Bunun üçün də xüsusi işıq tələlərindən istifadə edilir. Ən çox istifadə olunan tələ akkumulyator və ya batareya ilə işləyən işıq tələsidir. Onun əsas üstünlüyü gecə istifadə oluna bilməsidir. Bu işıq tələsi çoxlu sayda mığmığaların tutulmasına şərait yaradır. Işıq tələsi ilə daha çox diri mığmığaları tutmaq mümkündür. Diri olaraq tutulan mığmığalar təkcə identifikasiya, coğrafi yayılma və leptomonadlarla təbii yoluxmanın öyrənilməsi deyil, həm də insektisidlərə qarşı müqayisəli həssaslığın müəyyənəşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir (Pavlovskiy, 1962, p. 86). Antropofil növlərin təyin olunması üçün mığmığalar insanlar üzərində eksqauster üsulu ilə tutulur. Heyvanlar üzərində qidalanmaq üçün oturan mığmığaları tutmaqda isə Disney tələsindən istifadə edilir.

Disney tələsini hazırlamaq üçün içərisində heyvan olan qəfəs metal nimçənin ortasına qoyulur, sonra gənəgərçək yağı ilə yağlanır və cihazı yağışdan qorumaq üçün plastik kətan qapaqla örtülür.

Qidalanmaq üçün heyvana yaxınlaşan dişli mığmığalar yapışqan yağda ilişib qalırlar. Çünki mığmığalar birbaşa hücum etmirlər — əvvəlcə yaxın bir yerə enir, sonra qısa bir neçə keçiddən sonra heyvana yaxınlaşırlar (Alexander, 2001, pp. 109–226). Mığmığaları tutmaq üçün ən çox istifadə olunan üsul yapışqanlı kağız üsuludur. Dünyada bu üsuldən daha çox istifadə olunmasının səbəbi daha çox obyekt yığa bilmək, daha çox ərazini və biotopları əhatə etmək, həm də maddi cəhətdən sərfəli olmasıdır. Yapışqanlı kağızları hazırlamaq üçün əsasən 20×30 sm ölçüdə olan yarımperqament kağız və ya A4 vərəqləri istifadə edilir. Onların hər iki üzünü gənəgərçək yağı ilə yağlanılır. Yapışqanlı kağızların ekspozisiya müddəti müxtəlif olur və məqsəddən asılıdır. Mığmığaların yaşayış yerlərində və ya təbiətdəki sığınacaqları hesab edilən hər biotopa 2–4 ədəd olmaqla yapışqanlı kağızlar yerləşdirilir. Ekspozisiya müddəti bitdikdən sonra kağızlar götürülür və onların üzərinə yapışmış mığmığalar 96%-li spirt olan etiketli müxbər şüşələrinə iynə vasitəsilə yığılır, sonra isə identifikasiya üçün laboratoriyaya gətirilir (Dolmatova, 1968, p. 757). Sonra müxbər şüşələrində olan mığmığalar xüsusi qablara tökülür, spirt və gənəgərçək yağından təmizlənir və preparatlar hazırlanır. Preparatların hazırlanması üçün bir sıra vasitələr vardır. Nümunə olaraq, *For məhlulu* ilə hazırlanan preparatlar çox sərfəlidir, çünki uzun müddət laboratoriyada saxlanıla bilər.

For məhlulunun hazırlanması üçün: 50 sm³ distillə olunmuş su 30 q quru tozşəkili qummiarabikanın üzərinə əlavə edilir və bu qarışıq 250 q xloral-hidrat və 20 q qliserin əlavə olunur. Qarışıq termostatda 5–24 saat ərzində 40°C temperaturda saxlanılır, sonra pambıqla süzülür. Məhlul hazır olduqdan sonra preparat hazırlayarkən obyekt spirtdən çıxarılır, üzərinə *For məhlulu* olan əşya şüşəsi qoyulur və örtücü şüşə ilə örtülür. Preparat 24–30 saatlıq 40–60°C temperaturda quruducu aparatda saxlanılır və ya otaq temperaturunda 3–4 gün qurudulur. *For məhlulu* ilə hazırlanan preparatların kənarlarına balzam tətbiq edildikdə (yəni sürtüldükdə), bu preparatları uzun müddət qoruyub saxlamaq olur. Bundan əlavə, mığmığaları kütləvi və tez təyin etmək üçün xloral-fenol və lakto-fenol kimi maddələr də tətbiq olunur (Nadzhafov, 1969a; Nadzhafov, 1969b; Nadzhafov, 1969c).

Xloral-fenolun hazırlanması üçün: bir hissə kristal formada olan xloral-hidrat və onun yarısı çəkisində olan kristallik fenol bankaya qoyulur, qapağı bağlanaraq isti yerə (günəş şüasından uzaqda) qoyulur. Bir neçə saatdan sonra qarışıq maye halına keçir və spesifik iyə malik xloral-fenol preparat hazırlanması üçün hazır olur.

Lakto-fenolun hazırlanması üçün: bərabər çəkiddə olan bərk halda süd turşusu və fenol birlikdə qarışdırılır və nəticədə maye halına çevrilir. Lakto-fenol da xloral-fenol kimi preparat hazırlanmasında istifadə olunur (Artemev & Neronov, 1984, p. 162; Derhachova, 1986, p. 4; Pavlovskiy, 1962, p. 86).

Bunlardan əlavə, 5%-li KOH məhlulundan da preparatların hazırlanması və vektorların identifikasiyasında istifadə olunur. Vektor əvvəlcə spirtdən çıxarılır, gənəgərçək yağı və spirtdən təmizləndikdən sonra 10 dəqiqə suya qoyulur. Daha sonra preparat üçün hazır vəziyyətə gətirilir: əşya şüşəsinin üzərinə bir damcı KOH əlavə olunur, mığmığa yerləşdirilir, ayaqları, qanadları, bıçcıqları iynə və ya iynə ucu ilə düzəldilir. Bəzi hallarda baş bədənə ayrılır və üzəri örtücü şüşə ilə örtülür. Preparat bir neçə saat rəngsizləşməsi üçün saxlanılır və mikroskop altında baxılaraq təyinedicilərlə müəyyən edilir (Artemev & Neronov, 1984).

Nəticə

İdentifikasiya zamanı morfoloji üsul çox kömək edir, lakin bəzi hallarda bu üsul dəqiq nəticə vermir. Zədələnmiş nümunələri və ya morfoloji cəhətdən bir-birinə oxşar növləri açarlardan istifadə etməklə təyin etmək mümkün olmur. Hazırda dünyada identifikasiya üçün ən etibarlı metod əvvəlcə morfoloji, sonra isə molekulyar üsulların birgə tətbiqidir. Bu metodlara DNT barkodlaşma, ribosomal İTS2 bölgəsinin PCR analizi və mitoxondrial DNT fraqmenti daxildir. Son dövrlərdə isə MALDI-TOF (*Matrix-Assisted Laser Desorption Ionization Time of Flight*) texnologiyası geniş yayılmışdır. Lakin Azərbaycanda bu metodlar hələ inkişaf etdirilməmişdir və gələcəkdə onların tətbiqi üçün işlər aparılmalıdır (Alexander, 2001, pp. 109–226).

Ədəbiyyat

1. Alexander, B. (2001). Sampling methods for phlebotomine sandflies. *Medical and Veterinary Entomology*, 14(4), 109–226. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2915.2000.00237>
2. Alten, B., Özbel, Y., Ergunay, K., Kasap, O. E., Antonion, M., Velo, E., & Molina, R. (2015). Sampling strategies for phlebotomine sand flies (Diptera: Psychodidae) in Europe. *Cambridge University Press*.
3. Artemev, M. M., & Neronov, V. M. (1984). *Rasprostraneniye i ekologiya moskitov Starogo Sveta*.
4. Derhachova, T. I. (1986). *Leyshmaniozy: Doklad Komiteta ekspertov VOZ. VOZ*.
5. Dolmatova, A. V. (1968). Moskity. In *Rukovodstvo po mikrobiologii, klinike i epidemiologii infeksionnykh bolezney*. Meditsina, 757.
6. Ejov, D., & Daghe, M. (2015). *ÜST-nün Avropa regionunda leyşmaniozlarla mübarizə üzrə strateji program*. ÜST.
7. Hacıbəyova, E. Ə., Salehov, A. Ə., İsmayılova, E. Ə., & Hüseynova, F. H. (2022). Ucar rayonunda mığmığaların populyasiyasının hazırkı vəziyyətinə dair. *Azərbaycan təbabətinin müasir nailiyyətləri*, (4), 116–118.
8. Nadzhafov, A. YU. (1969a). *Leyshmaniozy v Azerbaydzhanskoy SSR (Epidemiologiya, perenoschiki i mery bor'by)* [Avtoreferat].
9. Nadzhafov, A. YU. (1969b). K istorii izucheniya vistseral'nogo leyshmanioza i bor'by s nim v Azerbaydzhanskoy SSR. *Trudy Azerbaydzhanskogo NII Parazitologii i Tropicheskoy Meditsiny im. S. M. Kirova*, VII, 61.
10. Nadzhafov, A. YU. (1969c). Flebotomusy Azerbaydzhana. Soobsheniye I: Istoriya izucheniya Flebotomusov v Azerbaydzhane. *Trudy Azerbaydzhanskogo NII Parazitologii i Tropicheskoy Meditsiny im. S. M. Kirova*, VII, 174.
11. Pavlovskiy, E. N. (1962). *Perenoschiki vozbuditeley prirodnookhagovykh bolezney*. Medgiz.
12. Quliyeva, H. F. (2014). *Tibbi entomologiya*.

Daxil oldu: 21.06.2025

Qəbul edildi: 16.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/143-149>

Dünya Abasova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0003-0978-0034>
dunyaabasova1@gmail.com

Sürəyya Vəkilova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0008-7681-7443>
sura.veklova@mail.ru

Telli Şirinova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0003-4190-2740>
sirinovatelli1990@gmail.com

Esmira Cəbrayilova

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0003-1224-1971>
esmira.cabrailova85@gmail.com

Şəlalə Babayeva

V.Axundov adına Elmi Tədqiqat Tibbi profilaktika İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0001-8530-0713>
selale.babayeva.66@mail.ru

Xroniki gedişli opportunist infeksiyalar zamanı bəzi qan göstəricilərində baş verən dəyişikliklər

Xülasə

Fürsətçi infeksiyalar immun sistemi zəiflədikdə aktivləşən və normal olaraq patogenlik göstərməyən mikroorqanizmlərin törətdiyi xəstəliklərdir. Bu tədqiqatın məqsədi xroniki fürsətçi infeksiyalara (*Toxoplasma gondii*, sitomeqalovirus, *Herpes simplex* virusu tip I və qarışıq infeksiyalar) yoluxmuş şəxslərdə bəzi hematoloji və iltihabi göstəricilərdəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək idi.

V.Y.-nin kliniki laboratoriyasına müraciət edən 238 nəfərdən qan nümunələri götürülüb. Nümunələr Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunda 2024-cü ilin yanvar–noyabr aylarında təhlil edilib. Seroloji və hematoloji göstəricilər immunoferment analizi (ELISA, “Vector Best”) və yarı avtomatik analizatordan (Stat Fax 4700) istifadə etməklə müəyyən edilmişdir.

Nəticələr göstərdi ki, bütün infeksiya qruplarında limfositlərin faizində azalma, neytrofillərin faizində artım və CRP-də yüksəlmə müşahidə edilmişdir.

Açar sözlər: opportunist infeksiyalar, qan göstəriciləri, *Toxoplasma gondii*, sitomeqalovirus, *Herpes simplex*, CRP, limfosit

Dunya Abasova

V.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0000-0003-0978-0034>
dunyaabasova1@gmail.com

Sureyya Vakilova

V.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0009-0008-7681-7443>
sura.veklova@mail.ru

Telli Shirinova

V.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0000-0003-4190-2740>
sirinovatelli1990@gmail.com

Esmira Jabrayilova

V.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0000-0003-1224-1971>
esmira.cabrailova85@gmail.com

Shalale Babayeva

V.Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention
<https://orcid.org/0000-0001-8530-0713>
selale.babayeva.66@mail.ru

Changes in Certain Blood Parameters During Chronic Opportunistic Infections

Abstract

Opportunistic infections are diseases caused by microorganisms that become active when the immune system is weakened and are normally non-pathogenic. The aim of this study was to evaluate the changes in some hematological and inflammatory indicators in individuals infected with chronic opportunistic infections (*Toxoplasma gondii*, Cytomegalovirus, *Herpes simplex* virus type I, and mixed infections).

Blood samples from 238 individuals who applied to the clinical laboratory of the V. Y. Akhundov Scientific Research Institute of Medical Prevention between January and November 2024 were analyzed. Serological and hematological indicators were determined using enzyme-linked immunosorbent assay (ELISA, "Vector Best") and a semi-automatic analyzer (Stat Fax 4700).

The results showed that in all infection groups, there was a decrease in the percentage of lymphocytes, an increase in the percentage of neutrophils, and an elevation in CRP levels.

Keywords: opportunistic infection, hematological indicators, *Toxoplasma gondii*, Cytomegalovirus, *Herpes simplex*, CRP, lymphocyte

Giriş

Fürsətçi (opportunistic) infeksiyalar (OI) immun sistemi zəifləmiş şəxslərdə — o cümlədən xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərin, immunosupressiv müalicə alanların, transplantasiya olunmuşların və ya yaşlı adamların — tez-tez rast gəlinən ağır klinik problemlərdən biridir. Bu infeksiyalar yalnız birbaşa patogen təsir göstərmir, həm də immun sistemin hüceyrəvi və humoral komponentlərinin çəkinməsinə, iltihabi proseslərin xronikləşməsinə və hematoloji dəyişikliklərin — limfosit azalması, neytrofil artması, eritrositlərin çökmə sürətinin (EÇS) və C-reaktiv zülalın (CRP) yüksəlməsinin — ortaya çıxmasına səbəb olur. Məsələn, son bir ildirki tədqiqatlarda immun sistemin fəaliyyətinin zəifləməsi ilə əlaqədar hematoloji disbalansın OI-li xəstələrdə daha yüksək olduğunu göstərilmişdir. Bu infeksiyalar uzunmüddətli hospitalizasiyaya, yüksək müalicə xərclərinə və ölüm hallarının artmasına səbəb olur. Son elmi araşdırmalar göstərir ki, uzunmüddətli immun aktivləşmə və sitokin

balansının pozulması (xüsusilə IL-6, TNF- α və CRP-in artması) hematoloji dəyişikliklərə — limfopeniya (limfosit azalması) və neytrofiliya (neytrofil artımı) — səbəb olur (Ssentongo, et al., 2021). Bu bioloji markerlər yalnız infeksiya yükünün mövcud vəziyyətini əks etdirmir, həm də uzunmüddətli immun yorulma və sistemik iltihab riskini proqnozlaşdırmağa imkan verir (Xie, Maria, et al., 2023, pp. 959–967). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST, 2023) məlumatına görə, fərsətçi infeksiyalar immün çatışmazlıq vəziyyətində olan şəxslər arasında infeksiya ilə əlaqədar bütün ölüm hallarının təxminən 18–22%-ni təşkil edir. Qlobal miqyasda, o cümlədən aşağı və orta gəlirli ölkələrdə, oportunist infeksiyaların yaratdığı yük hələ də yüksəkdir (D'Antonio, Marinceu & Prasad, 2022). Bu infeksiyaların idarə edilməsi üçün protokollar mövcud olsa da, onların immun sistemə və hematoloji göstəricilərə uzunmüddətli təsiri hələ tam öyrənilməyib. Bundan əlavə, regional mənada — Cənubi Qafqaz bölgəsi və ona bitişik ərazilərdə — epidemioloji göstəricilər və laborator-hematoloji profilarlarda boşluqlar mövcuddur (Leruez-Ville, et al., 2024).

Tədqiqat

Azərbaycanda və qonşu regionlarda bu mövzu üzrə məhdud sayda tədqiqat aparıldığı üçün, bu iş hematoloji və iltihabi dəyişikliklərin xroniki fərsətçi infeksiyalı xəstələrdə sistemik şəkildə qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Araşdırma standartlaşdırılmış klinik və immunoloji göstəricilər əsasında immun vəziyyətin dəyərləndirilməsində yeni yanaşma təqdim etməyə yönəlmişdir (Prince, Lapé-Nixon & Novak-Weekley, 2014, pp. 808–812).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Tədqiqatın məqsədi oportunist infeksiyalara yoluxmuş şəxslərdə immun sistemində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsindən ibarət olmuşdur.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

- Oportunist infeksiyalı şəxslərdə G immünglobulinlərin səviyyəsinin təyini.
- Oportunist infeksiyalardan olan herpes, toksoplazma və sitomeqalovirus zamanı bəzi qan göstəricilərində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi;
- Miks oportunist infeksiyalı xəstələrdə ümumi qan göstəricilərinin və C-reaktiv zülal səviyyəsinin dəyişikliklərinin araşdırılması

Tədqiqatın material və metodları

Tədqiqatların aparılması üçün V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunun klinik laboratoriyasına müraciət edən xəstələrin qan nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlarda oportunist infeksiyalara yoluxmuş şəxslərdə əmələ gələn anticisimlərin immünferment analiz üsulu ilə təyini aparılmış və bu zaman “Vektor Best” firmasının istehsalı olan testlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatlar Stat Fax 4700 yarımavtomat analizatorda aparılmışdır. Qanda limfositlərin və leykositlərin mütləq və nisbi miqdarının təyini hemoqram göstəricilərinə əsasən dəyərləndirilmişdir. Ağ qan hüceyrələrinin (WBC), neytrofillərin (NEU), limfositlərin (LYM), monositlərin (MON), trombositlərin (PLT), hemoqlobinin (HB) və eritrositlərin çökmə sürəti (EÇS) araşdırılmışdır. V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunun klinik laboratoriyasına 2024-cü ilin yanvar -2024 cü il noyabr ayına kimi müraciət edən 238 xəstənin qan göstəriciləri təhlil edilmişdir. Məlumatlar SPSS 26.0 proqramında işlənmişdir. Orta göstəricilər orta $\pm$ standart sapma (SD) şəklində təqdim edilmişdir. $p < 0.05$ əhəmiyyət səviyyəsi statistik əhəmiyyətli sayılmışdır.

Alınmış nəticələr

Tokso IgG, CMV IgG, Herpes IgG və mikst (HSVİİgG-CMVİgG) İnfeksiyalar qruplarının qan göstəricilərini nəzarət qrupu ilə müqayisə edilmişdir. CMV IgG və Herpes IgG qruplarında leykosit səviyyəsi nəzarət qrupuna daha yaxındır. Tokso IgG-də limfosit faizi yüksəkdir. CMV IgG, Herpes IgG və mikst (HSVİ İgC-CMV IgC) İnfeksiyaları normativ göstəriciyə daha yaxın dəyərlərə malikdir (Cədvəl1). Ümumi təhlilə əsasən, bəzi parametrlər nəzarət qrupu ilə müqayisədə statistik olaraq əhəmiyyətli fərqliliklər göstərir. Leykosit: Tokso IgG (7.2 ± 1.1) və CMV IgG (6.6 ± 1.0) qruplarında leykosit səviyyələri nəzarət qrupu (6.5 ± 1.0) ilə müqayisədə bir qədər yüksəkdir. Mikst (HSV I İgC-CMV İgC) İnfeksiyaları qrupunda isə leykosit göstəriciləri (6.9 ± 1.1) nəzarət qrupu ilə yaxın olsa da, əhəmiyyətli fərq yoxdur. Tokso IgG qrupunda limfosit faizi 32 ± 0.5 olduğu halda, nəzarət

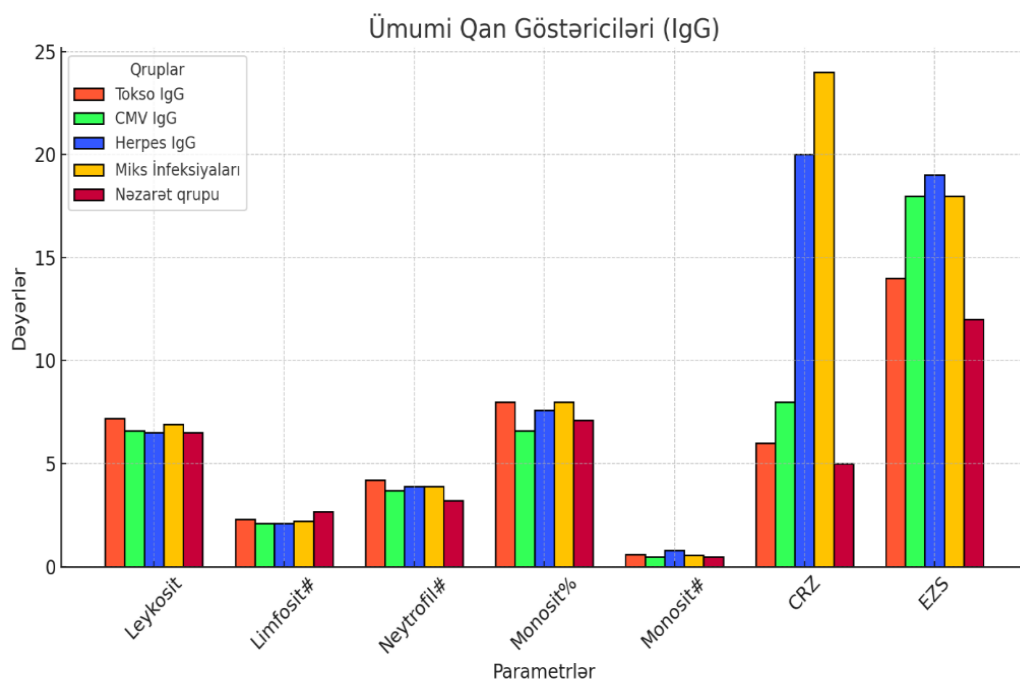
qrupunda bu göstərici 40.35 ± 5.1 -dir. Bu, eksperimental qrupların immun sistemindəki hüceyrə paylanmasında ciddi fərqlər olduğunu göstərir (Lagrou & Katrien, et al., 2009, pp. 1695–1699). Neytrofil faizində eksperimental qruplar nəzarət qrupu ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Tokso IgG qrupunda bu göstərici 57.7 ± 6.0 , nəzarət qrupunda isə 49 ± 4.5 -dir. Xüsusilə Herpes IgG və mikst İnfeksiyalar qruplarında CRZ(20 ± 2 və 24 ± 2) və EÇS(18 ± 3) səviyyələri çox yüksəkdir.

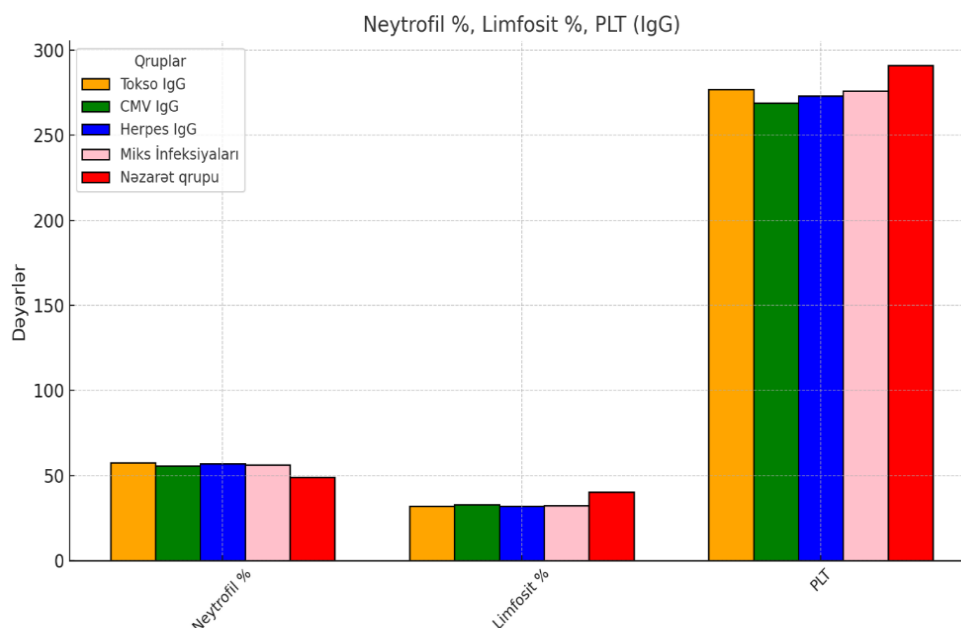
Cədvəl 1. İgG üzrə seropozitiv şəxslərin qanının ümumi analizinin bəzi göstəriciləri

Ümumi qan göstəriciləri	Tokso IgG (n-27)	CMV IgG (n-110)	Herpes IgG (n-102)	Miks İnfeksiyalar (n-62)	Nəzarət qrupu (n-16)
Leykosit	$7.2 \pm 1.1^*$	$6.6 \pm 1.0^*$	6.5 ± 1.0	6.9 ± 1.1	6.5 ± 1.0
Limfosit %	$32 \pm 0.5^{***}$	$33.2 \pm 5.2^{***}$	$32 \pm 4.8^{***}$	$32.3 \pm 5.0^{***}$	40.35 ± 5.1
Limfosit sayı	2.3 ± 0.4	$2.1 \pm 0.3^*$	2.1 ± 0.3	2.2 ± 0.4	2.67 ± 0.5
Neytrofil %	$57.7 \pm 6.0^{***}$	$55.6 \pm 5.5^{***}$	$57.1 \pm 6.0^{***}$	$56.3 \pm 5.8^{***}$	49 ± 4.5
Neytrofil sayı	$4.2 \pm 0.7^*$	$3.7 \pm 0.6^*$	3.9 ± 0.7	3.9 ± 0.7	3.22 ± 0.5
Monosit %	8 ± 1.2	6.6 ± 0.8	7.6 ± 1.0	8.0 ± 1.1	7.1 ± 0.9
Monosit sayı	$0.6 \pm 0.05^*$	$0.48 \pm 0.04^*$	$0.8 \pm 0.06^*$	$0.57 \pm 0.05^*$	0.46 ± 0.05
PLT	277 ± 18	269 ± 15	273 ± 16	276 ± 17	291 ± 20
CRZ	6 ± 1	8 ± 1	$20 \pm 2^{***}$	$24 \pm 2^{***}$	5 ± 1
EÇS	14 ± 2	18 ± 3	19 ± 3	18 ± 3	12 ± 2

Qeyd: *, **, ***: Nəzarət qrupu ilə müqayisədə statistik əhəmiyyət ($p < 0.05$, $p < 0.01$, $p < 0.001$)

Tokso IgG qrupunda leykosit səviyyələri nəzarət qrupu ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Limfosit faizi nəzarət qrupunda daha yüksəkdir. Neytrofil faizləri eksperimental qruplarda daha yüksəkdir. Trombosit səviyyələri bütün qruplarda sabit qalır, əhəmiyyətli bir dəyişiklik müşahidə edilmir. CRZ və EÇS parametrləri isə xüsusilə miks İnfeksiyaları və Herpes IgG qruplarında ciddi fərqlilik göstərir (Lackner, Guengoer, Beer, Broessner, Helbok, Deisenhammer & Pfausler, 2010).

Nəticə

238 nəfər müayinə olunan şəxsin opportunist infeksiyalar (toksoplazma g., sadə herpes, HSV1 və sitomeqalovirus üzrə seropozitivlik və immunoqlobulinG (IgG) səviyyələri araşdırılmışdır. Toplam müayinə olunanların 9 %-i (27 nəfər) toksoplazma, 38%-i (122 nəfər) sitomeqalovirus, 33%-i (102 nəfər) HSV1, 20%-i (62 nəfər) miks infeksiyalar üzrə seropozitivlik göstərmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müxtəlif infeksiyalar qan parametrlərində nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə səbəb olur və bu dəyişikliklər infeksiyanın növünə, mərhələsinə və xronikliyinə görə fərqlənir (Saeed, Cyprian, Nasrallah, Al Thani, Almishal & Yassine, 2019).

- Qan zərdabında Tokso IgG infeksiyaları üzrə seropozitiv nəticə göstərən şəxslərin leykosit və neytrofil faizi nəzarət qrupundan yüksək olmuşdur.
- Limfosit faizi Tokso IgG, CMV IgG, HSV1 IgG nəzarət qrupu ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur.
- Monosit sayında IgG qrupunda artımlar mövcuddur.
- Trombosit səviyyələrində ciddi bir dəyişiklik müşahidə edilmir.

CRZ (C-reaktiv zülal) göstəriciləri xroniki infeksiyalarda, xüsusilə Herpes IgG və miks (HSV1IgG + CMVgIG) infeksiyalar qruplarında yüksək olmuşdur (Ishibashi, Kei, et al., 2008, pp. 1363–1369).

Bu tədqiqat infeksiyaların qan parametrlərinə təsirini anlamaq üçün yeni məlumatlar təqdim edir. Eyni zamanda, bu nəticələr diaqnostika, müalicə və profilaktika yanaşmalarını təkmilləşdirmək üçün praktik əhəmiyyətə malikdir. Gələcək tədqiqatlarda infeksiyaların təsir mexanizmlərini daha dərinləndirən öyrənmək və geniş populyasiyalarda tədqiqat aparmaq nəzərdə tutulur (Ram, Lewis, & Rice, 2010, pp. 740–780). Bu nəticələr, infeksiyaların qan göstəricilərinə təsirinin çoxşaxəli olduğunu və müxtəlif patogenlərin spesifik təsirlərinin olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Bu tədqiqatın nəticələri infeksiyaların qan parametrlərinə təsirini araşdıraraq müxtəlif qrupların hematoloji göstəricilərində müşahidə olunan dəyişiklikləri müəyyən etmişdir. Öldə edilən nəticələr əvvəlki tədqiqatlarla müqayisə edildikdə, həm oxşar, həm də fərqli aspektlər aşkar edilmişdir. Xüsusilə, fərqli ölkələrdə aparılan tədqiqatlarla müqayisə bu dəyişikliklərin regional, genetik və ekoloji faktorlarla əlaqəli ola biləcəyini göstərir (Kapsenberg, et al., 1970, pp. 79–82).

Məsələn, Çində aparılan araşdırmasında CMV infeksiyası zamanı CRZ səviyyəsinin sağlam şəxslərlə müqayisədə ikiqat artdığı bildirilmişdir. Həmin tədqiqatda CRZ göstəricisi 20 ± 2 olaraq qeydə alınmışdır, bizim tədqiqatda isə CMV IgG pozitivliyinə malik şəxslərdə CRZ $8 \pm 0,45$ olmuşdur.

HSV 1 (herpes simpleks virusu tip I) infeksiyalarına dair digər tədqiqatlarla müqayisədə (Suzich & Cliffe, 2018, pp. 81–91), Çində aparılan araşdırmada HSV infeksiyası zamanı WBC (ağ qan hüceyrələri) səviyyəsinin $7,3 \pm 0,4$ olduğu qeyd edilmişdir. Bizim tədqiqatımızda isə HSV I IgM pozitivliyinə malik şəxslərdə WBC $7,28 \pm 0,23$ olaraq ölçülmüşdür. Toxoplasmoz infeksiyalarına dair mövcud ədəbiyyatla müqayisədə, xüsusilə tərəfindən aparılan araşdırmada, toxoplasmoz zamanı WBC səviyyəsinin bir qədər artdığı, lakin infeksiyanın mərhələsinə görə dəyişiklik göstərə biləcəyi vurğulanmışdır (Smatti, Cyprian, Nasrallah, Al Thani, Almishal & Yassine, 2019, p. 762). Bizim tədqiqatımızda Tokso IgG pozitivliyi olan şəxslərdə WBC $7,2 \pm 0,22$ olaraq qeydə alınmışdır ki, bu da həmin tədqiqatın nəticələri ilə uyğunluq təşkil edir (Komori, Blake, Greenwood, Lin, Kosa, Ghazali, Bielekova, 2015, pp. 3–20). Limfosit faizinə gəldikdə, bizim tədqiqatda Tokso IgG qrupunda bu göstərici $32,0 \pm 0,8$ olmuşdur ki, bu da Çində qeyd edilən limfosit faizinə yaxın nəticələrə uyğundur. Monosit faizi və trombosit səviyyələrində də maraqlı oxşarlıqlar və fərqliliklər müşahidə olunmuşdur (Komori, Blake, Greenwood, Lin, Kosa, Ghazali, Bielekova, 2015, pp. 3–20).

Əldə edilən nəticələr göstərir ki, infeksiyaların qan göstəricilərinə təsiri universal olsa da, bu təsir müxtəlif ölkələrdə fərqli sosial, genetik və ekoloji faktorlardan asılı olaraq dəyişə bilər. Gələcək tədqiqatlar bu fərqlilikləri daha ətraflı öyrənmək və beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün vacibdir. Bu tədqiqat, infeksiyaların qan parametrlərinə təsirinin anlaşılma bilməsi və diaqnostik yanaşmaların təkmilləşdirilməsi üçün mühüm məlumatlar təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. D'Antonio, F., Marinceu, D., Prasad, S. K. A. (2022). Effectiveness and safety of prenatal valacyclovir for congenital cytomegalovirus infection: Systematic review and meta-analysis. *Ultrasound in Obstetrics & Gynecology*, 9.
2. Ishibashi, K., et al. (2008). Strain-specific seroepidemiology and reinfection of cytomegalovirus. *Microbes and Infection*, 10(12–13), 1363–1369.
3. Kapsenberg, J. G., et al. (1970). Posttransfusion mononucleosis with heterophil antibodies: Simultaneous infection with cytomegalovirus and EB virus. *Acta Medica Scandinavica*, 187(1–6), 79–82.
4. Komori, M., Blake, A., Greenwood, M., Lin, Y. C., Kosa, P., Ghazali, D., ... & Bielekova, B. (2015). Cerebrospinal fluid markers reveal intrathecal inflammation in progressive multiple sclerosis. *Annals of Neurology*, 78(1), 3–20.
5. Lackner, P., Guengoer, E., Beer, R., Broessner, G., Helbok, R., Deisenhammer, F., ... & Pfäusler, B. (2010). IgG-index predicts neurological morbidity in patients with infectious central nervous system diseases. *BMC Infectious Diseases*, 10(1), 202.
6. Lagrou, K., et al. (2009). Evaluation of the new architect cytomegalovirus immunoglobulin M (IgM), IgG, and IgG avidity assays. *Journal of Clinical Microbiology*, 47(6), 1695–1699.
7. Leruez-Ville, M., et al. (2024). Consensus recommendation for prenatal, neonatal and postnatal management of congenital cytomegalovirus infection from the European Congenital Infection Initiative (ECCI). *The Lancet Regional Health – Europe*, 40.
8. Prince, H. E., Lapé-Nixon, M., & Novak-Weekley, S. M. (2014). Performance of a cytomegalovirus IgG enzyme immunoassay kit modified to measure avidity. *Clinical and Vaccine Immunology*, 21(6), 808–812.
9. Ram, S., Lewis, L. A., & Rice, P. A. (2010). Infections of people with complement deficiencies and patients who have undergone splenectomy. *Clinical Microbiology Reviews*, 23(4), 740–780.
10. Saeed, M. K., Cyprian, F. S., Nasrallah, G. K., Al Thani, A. A., Almishal, R. O., & Yassine, H.M. (2019). Viruses and autoimmunity: A review on the potential interaction and molecular mechanisms. *Viruses*, 11(8), 762.
11. Ssentongo, P., et al. (2021). Congenital cytomegalovirus infection burden and epidemiologic risk factors in countries with universal screening: A systematic review and meta-analysis. *JAMA Network Open*, 4(8), e2120736.

12. Suzich, J. B., & Cliffe, A. R. (2018). Strength in diversity: Understanding the pathways to herpes simplex virus reactivation. *Virology*, 522, 81–91.
13. Xie, M., et al. (2023). Serological screening for cytomegalovirus during pregnancy: A systematic review of clinical practice guidelines and consensus statements. *Prenatal Diagnosis*, 43(7), 959–967.

Daxil oldu: 07.05.2025

Qəbul edildi: 23.09.2025

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/150-155>

Savalan Kərimov

Azərbaycan Texniki Universiteti

texnika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-7711-6683>

savalan.kerimov@mail.ru

Səmayə Bağirova

Azərbaycan Texniki Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-3273-9937>

bagirova.samaya@bk.ru

Həbibəxanım Rzayeva

H.Əliyev adına Hərbi İnstitut

<https://orcid.org/0009-0007-3138-6822>

rena.rzayeva64@gmail.com

Sabit sürətli hərəkət qanununu reallaşdıran beşbəndli yastı kulis mexanizmin sintezinə dair

Xülasə

İki sərbəstlik dərəcəsinə malik beşbəndli yastı kulis mexanizmin tərkibinə bir ədəd ali kinematik cüt əlavə etməklə onu sərbəstlik dərəcəsi vahid olan mexanizmə çevirirlər. Mexanizmin kinematik sxemində aparılan bu dəyişiklik çıxış bəndinin tələb olunan hərəkət qanununu dəqiq reallaşdırmağa imkan yaradır. Məqalədə xüsusi hal kimi, çıxış bəndinin sabit sürətli hərəkətini reallaşdıran mexanizmin qrafo-analitik üsulla həllinə baxılmışdır. Çıxış bəndinin tələb olunan sabit sürətli hərəkət qanununu reallaşdırma bilən nöqtənin trayektoriyası tapılmışdır.

Açar sözlər: *sintez, kulis, sərbəstlik dərəcəsi, bənd, kinematik cüt, mexanizm*

Savalan Kharimov

Azerbaijan Technical University

PhD in Engineering

<https://orcid.org/0000-0001-7711-6683>

savalankerimov@mail.ru

Samaya Bagirova

Azerbaijan Technical University

<https://orcid.org/0000-0003-3273-9937>

bagirova.samaya@bk.ru

Habibakhanım Rzayeva

Military Institute named after H. Aliyev

<https://orcid.org/0009-0007-3138-6822>

rena.rzayeva64@gmail.com

On the Synthesis of a Five-Link Planar Slide Mechanism That Realizes Uniform (Constant) Velocity Motion Law

Abstract

A five-link planar slider mechanism possessing two degrees of freedom can be transformed into a single-degree-of-freedom mechanism by introducing an additional higher kinematic pair into its configuration. This modification in the kinematic scheme enables the precise realization of the desired motion law of the output link. As a particular case, the paper examines the graph-analytical solution of a mechanism that ensures uniform (constant-velocity) motion of the output link. The trajectory of the point capable of producing the required constant-velocity motion law of the output link has been determined.

Keywords: synthesis, slider mechanism, degree of freedom, link, kinematic pair, mechanism

Giriş

Yastı lingli mexanizmlər vasitəsi ilə tələb olunan hərəkət qanunun dəqiq reallaşması xüsusi hallarda mümkün olur. Bu səbəbdən verilmiş hərəkət proqramını reallaşdırmaq üçün funksiyaların yaxınlaşdırılması üsulları ilə təxmini sintezdən istifadə edilir (Kəngərli, 2021).

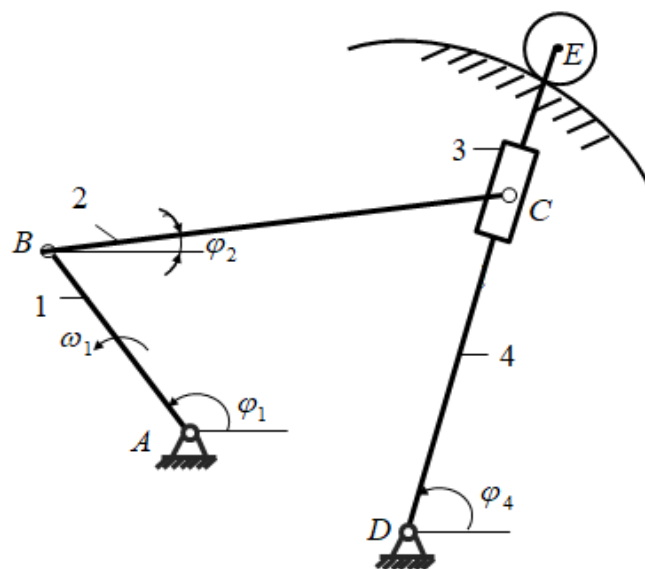
Texnikada bir sıra hallarda tələb olunan hərəkət qanunun dəqiq reallaşdırılması tələb olunur. (Kerimov, Rzayeva & Həsənov, 2011). Bu tələbin yastı lingli mexanizmlər vasitəsi ilə yerinə yetirilməsi həmin mexanizmlərin bəndlərinin sayının artmasına səbəb olur (Əliyev & Kəngərli, 2009). Bu cür mexanizmlərin çox saylı kinematik cütlərində yaranan araboşluqları və bəndlərin deformasiyası səbəbindən tələb olunan hərəkət qanunu dəqiq reallaşmır (Sommese, 1992). Bu səbəbdən nisbətən az saylı bəndlərdən ibarət yastı mexanizmlər vasitəsi ilə dəqiq sintez məsələsinin həlli həmişə aktualdır (Zhou & Cheunq, 2001).

Tədqiqat

Beşbəndli yastı kulis mexanizmin sintezinə dair

Şəkil 1-də beşbəndli yastı kulis mexanizm göstərilib. E nöqtəsində diyircək olmasa, mexanizm sərbəstlik dərəcəsi iki olan yastı lingli mexanizm olar (Kerimov & Rzayeva, 2010).

Şəkil 1. Beşbəndli yastı kulis mexanizmin kinematik sxemi

Mexanizmin sərbəstlik dərəcəsinin vahid olması üçün E nöqtəsində diyircək götürək və onun DE radiuslu qövs üzrə tərpənməz bənd üzərində açılmış kanalda hərəkəti təmin olunmalıdır (Xalilov, Kerimov & Rzayeva, 2017). Diyircəyin öz oxu ətrafında fırlanması yerli sərbəstlik dərəcəsidir. Həmin hərəkət yerli sərbəstlik dərəcəsi adlanır. Diyircəyin öz oxu ətrafında fırlanması mexanizmin bəndlərinin hərəkətinə təsir etmir (Kerimov, Həşimov & Həsənov, 2012).

Diyircək tərpənməz bəndlə ali kinematik cüt təşkil edir. Bu halda mexanizmin sərbəstlik dərəcəsi

$$W=3n-2p_1-p_2=3 \times 4-2 \times 5-1=1 \text{ olur.}$$

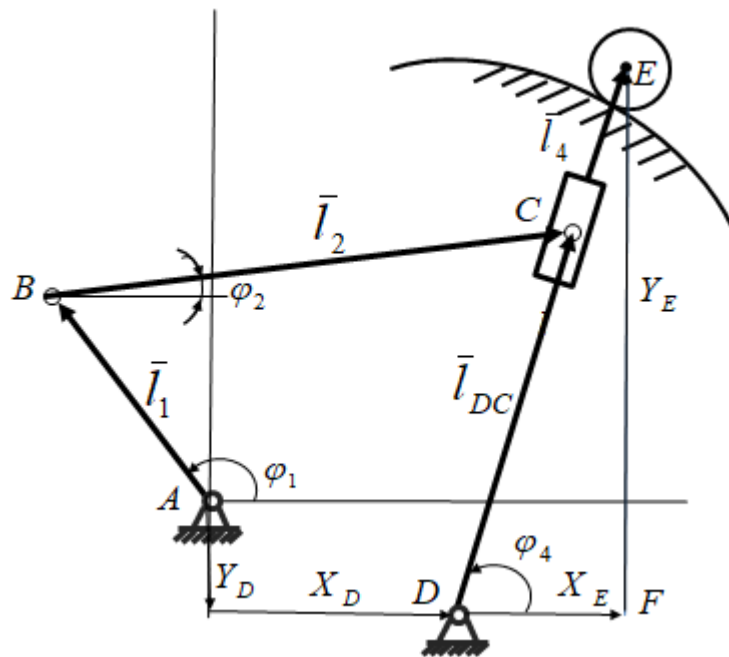
E nöqtəsində quraşdırılan diyircək DE bəndinin tələb olunan hərəkət qanununun reallaşmasına imkan verəcək.

Çıxış - dördüncü bəndin tələb olunan hərəkət qanunun ödənilməsi üçün mexanizmin kinematik analizinə başqa sözlə, vəziyyətlər məsələsinə baxaq (Kim & Yoo, 2014). Bunun üçün qapalı vektor konturları üsulundan istifadə edəcəyik (Kerimov, Bagirova & Həşimov, 2023).

Beşbəndli yastı kulis mexanizmin vektor üsulu ilə kinematik analizi

Şəkil 2-də mexanizmin qapalı vektor konturları göstərilib. Göründüyü kimi mexanizm iki qapalı konturdan: ABCDA və DEFD-dən ibarətdir.

Şəkil 2. Beşbəndli yastı kulis mexanizmin qapalı vektor konturları

Övvəlcə birinci konturun qapalılıq şərtini yazaq

$$\vec{l}_1 + \vec{l}_2 = \vec{Y}_D + \vec{X}_D + \vec{l}_{DC} \quad (1)$$

Bu konturda φ_1 – ümumiləşmiş koordinatı verildiyindən iki φ_2 və $\vec{l}_{DC}$ dəyişən məchul var. Həmin məchulları tapmaq üçün (1) vektor tənliyini skalyar surətdə

$\vec{i}$ və $\vec{j}$ vahid vektorlarına vuraq. Başqa sözlə (1) qapalılıq şərtini koordinat oxlarına proyektəndirək .

$$l_1 \cdot \cos\varphi_1 + l_2 \cdot \cos\varphi_2 = X_D + l_{DC} \cdot \cos\varphi_4 \quad (2)$$

$$l_1 \cdot \sin\varphi_1 + l_2 \cdot \sin\varphi_2 = Y_D + l_{DC} \cdot \sin\varphi_4$$

Bu tənliklər sistemindən $\bar{l}_{DC}$ məsafəsini tapmaq üçün, φ_2 daxil olan hədləri təkləyib, tərəfləri kvadrata yüksəldib, toplamaq lazımdır.

$$l_2 \cdot \cos \varphi_2 = X_D + l_{DC} \cdot \cos \varphi_4 - l_1 \cdot \cos \varphi_1 \quad (3)$$

$$l_2 \cdot \sin \varphi_2 = Y_D + l_{DC} \cdot \sin \varphi_4 - l_1 \cdot \sin \varphi_1$$

$$l_2^2 \cdot \cos^2 \varphi_2 = X_D^2 + l_{DC}^2 \cdot \cos^2 \varphi_4 + l_1^2 \cdot \cos^2 \varphi_1 + 2X_D \cdot l_{DC} \cdot \cos \varphi_4 - 2X_D \cdot l_1 \cdot \cos \varphi_1 - 2l_1 \cdot l_{DC} \cos \varphi_1 \cdot \cos \varphi_4$$

$$l_2^2 \cdot \sin^2 \varphi_2 = Y_D^2 + l_{DC}^2 \cdot \sin^2 \varphi_4 + l_1^2 \cdot \sin^2 \varphi_1 + 2Y_D \cdot l_{DC} \cdot \sin \varphi_4 - 2Y_D \cdot l_1 \cdot \sin \varphi_1 - 2l_{DC} \cdot l_1 \cdot \sin \varphi_1 \sin \varphi_4$$

$$l_2^2 = X_D^2 + Y_D^2 + l_{DC}^2 + l_1^2 + 2l_{DC}(X_D \cdot \cos \varphi_4 + Y_D \cdot \sin \varphi_4) - 2l_1(X_D \cdot \cos \varphi_1 + Y_D \cdot \sin \varphi_1) - 2l_1 \cdot l_{DC}(\cos \varphi_1 \cdot \cos \varphi_4 + \sin \varphi_1 \cdot \sin \varphi_4)$$

Buradan

$$l_2^2 = X_D^2 + Y_D^2 + l_{DC}^2 + l_1^2 + 2l_{DC}(X_D \cdot \cos \varphi_4 + Y_D \cdot \sin \varphi_4) - 2l_1(X_D \cdot \cos \varphi_1 + Y_D \cdot \sin \varphi_1) - 2l_1 \cdot l_{DC} \cos(\varphi_1 - \varphi_4)$$

$$l_{DC}^2 + 2l_{DC}(X_D \cdot \cos \varphi_4 + Y_D \cdot \sin \varphi_4 - l_1 \cdot \cos(\varphi_1 - \varphi_4)) + X_D^2 + Y_D^2 + l_1^2 - l_2^2 - 2l_1(X_D \cdot \cos \varphi_1 + Y_D \cdot \sin \varphi_1) = 0$$

Müvafiq əvəzləmələr aparsaq

$$X_D \cdot \cos \varphi_4 + Y_D \cdot \sin \varphi_4 - l_1 \cdot \cos(\varphi_1 - \varphi_4) = k$$

$$X_D^2 + Y_D^2 + l_1^2 - l_2^2 - 2l_1(X_D \cdot \cos \varphi_1 + Y_D \cdot \sin \varphi_1) = a$$

$$l_{DC}^2 - 2k \cdot l_{DC} + a = 0$$

alınar. Buradan

$$l_{DC} = k \pm \sqrt{k^2 - a} \quad (4)$$

φ_2 dəyişənini tapmaq üçün (3) sistem tənliyinin ikinci tənliyini birinciye tərəf-tərəfə bölürük. Bu halda,

$$\varphi_2 = \arctg \frac{Y_D + l_{DC} \cdot \sin \varphi_4 - l_1 \sin \varphi_1}{X_D + l_{DC} \cdot \cos \varphi_4 - l_1 \cos \varphi_1} \quad (5)$$

E – nöqtəsinin koordinatlarını tapmaq üçün DEFD vektor konturunun qapalıqlıq şərtini yazırıq.

$$\bar{l}_4 = \bar{X}_E + \bar{Y}_E \quad (6)$$

(6) ifadəsini koordinat oxlarına proyektledirsək,

$$l_4 \cdot \cos \varphi_4 = Y_E \quad (7)$$

$$l_4 \cdot \sin \varphi_4 = X_E$$

alırıq.

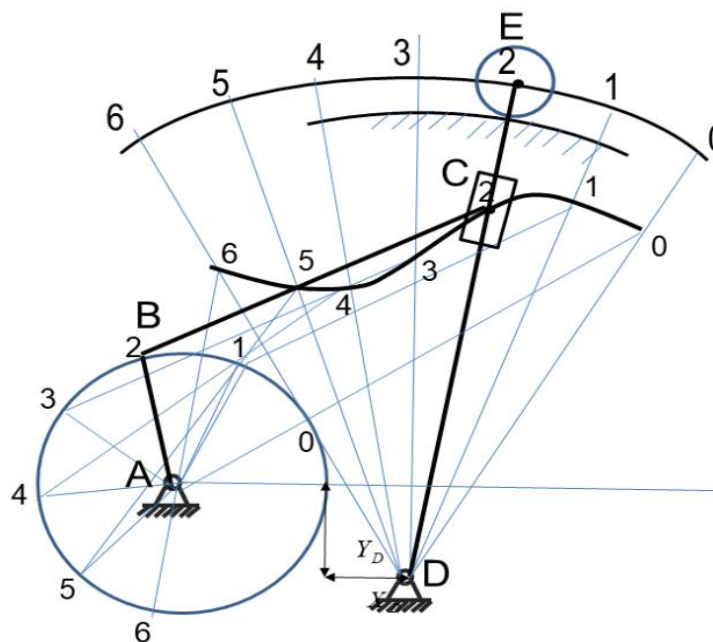
Mexanizmin qrafo-analitik üsulu ilə tədqiqi

Bir xüsusi halı nəzərdən keçirək. Tutaq ki, baxılan mexanizmin 4-cü çıxış bəndinin iş gedişində sabit bucaq sürəti ilə hərəkət etməsi tələb olunur. Məsələnin həlli üçün mexanizmin kinematik sxeminin ölçüləri, giriş və çıxış bəndinin hərəkət qanunları verilir (Xalilov & Kerimov, 2025).

$$l_{AB} = 0,2m; l_{BC} = 0,6m; l_{DE} = 0,9m; X_D = 0,35m; Y_D = 0,15m; \\ \varphi_{40} = 60^0; \varphi_{10} = 30^0; \varphi_{4i} = 60^0; \varphi_{1i} = 225^0; \omega_1 = \text{const}; \omega_2 = \text{const}.$$

Mexanizmin qrafo-analitik həlli şəkil 3-də göstərilib. Vəziyyətlər planını qurmaq üçün miqyas seçilir (Kherimov, Aliev & Rzaeva, 2024). Bəndlərin cizgidəki uzunluqları tapılır. Tərpənməz bəndə aid A və D nöqtələri qeyd olunur. Mexanizmin AB giriş bəndi sabit sürətlə hərəkət etdiyindən iş gedişində həmin bənd bir neçə vəziyyətdə (misalda 6) qeyd olunur. AB giriş bəndinin vəziyyətlərinə uyğun DE bəndinin vəziyyətləri qeyd olunur. Həmin bənd sabit sürətlə hərəkət etdiyindən o, bərabər bucaq qədər dönəcək. BC-sürgü qolunun məlum uzunluğuna görə C nöqtəsinin trayektoriyası tapılır (şəkil 3).

Şəkil 3. Beşbəndli yastı kulis mexanizmin qrafo-analitik həlli.

Nəticə

Tərkibində yalnız birhərəkətli (ibtidai) kinematik cüt olan iki sərbəstlik dərəcəsinə malik beşbəndli yastı kulis mexanizmin tərkibinə bir ədəd ikihərəkətli (ali) kinematik cüt əlavə etməklə, həmin mexanizm bir sərbəstlik dərəcəsinə malik mexanizmə çevrilir. Mexanizmin kinematik sxemində aparılan bu dəyişiklik çıxış bəndinin tələb olunan hərəkət qanununu dəqiq reallaşdırılmasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Ş. N., & Kəngərli, L. A. (2009). *Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi kursu*. Təhsil NPM.
2. Kəngərli, A. M. (2021). *Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi*. Turxan NPB.
3. Kerimov, S. X., & Rzayeva, H. M. (2010). Beşbəndli yastı oynaqly mexanizmin kinematik sintezinə dair. *Nəzəri və tətbiqi mexanika*, (1[17]), 39–41.
4. Kerimov, S. X., & Rzayeva, H. M., & Həsənov, Q. E. (2011). Dəyişilən strukturlu kulis mexanizmin sintezi və kinematik analizi. *Mexanika və maşınqayırma*, (2), 86–88.
5. Kerimov, S. X., Bağirova, S. A., & Hacıyeva, F. Ş. (2023). Kinematic synthesis of a five-link flat culis mechanism. *Scientific and Technical Journal on Engineering Mechanics*, 5(1), 9–13.
6. Kerimov, S. X., Həşimov, E. Q., & Həsənov, Q. E. (2012). *Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi*. Təhsil NPM.
7. Kherimov, S. K., Aliev, A. M., & Rzaeva, G. M. (2024). Kinetostatic analysis of the five-fold planar mechanism. *Scientific and Technical Journal on Engineering Mechanics*, 7(1), 20–22.

8. Kim, B. S., & Yoo, H. H. (2014). Unified mechanism synthesis method of a planar four-bar linkage for path generation employing a spring-connected arbitrarily sized rectangular block model. *Multibody System Dynamics*, 31, 241–256.
<https://doi.org/10.1016/j.mechmachtheory.2011.10.013>
9. Sommese, A. J. (1992). Complete solution of the nine-point path synthesis problem for four-bar linkages. *Journal of Mechanical Design*, 114, 153. <https://doi.org/10.1115/1.2916909>
10. Xalilov, İ. A., & Kerimov, S. X., & Rzayeva, H. M. (2017). Sposob sinteza ričajnoqo mexanizma obespeçivayuşeqo zadanniy zakon dvijeniya. *Vestnik Maşinostroyeniya*, (3), 3–5.
11. Xalilov, İ. A., & Kerimov, S. X. (2025). Sozdaniye kulisnogo ričajnogo mexanizma s visokoy tochnostyu zadannogo dvijeniya. *Vestnik Mashinostroyeniya*, (4), 275–279.
<https://doi.org/10.3103/S1068798X2570114X>
12. Zhou, H., & Cheung, E. H. M. (2001). Optimal synthesis of crank-rocker linkages for path generation using the orientation structural error of the fixed link. *Mechanism and Machine Theory*, 38, 973–982. [https://doi.org/10.1016/S0094-114X\(01\)00029-5](https://doi.org/10.1016/S0094-114X(01)00029-5)

Daxil oldu: 03.06.2025

Qəbul edildi: 12.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/156-161>

Sanan Neymatov
Azerbaijan State Oil and Industry University
<https://orcid.org/0009-0002-5378-5289>
nemetovsenan89@gmail.com

Application of Hybrid Technologies in Thermal Power Plants

Abstract

The article comprehensively examines the technical, economic, and environmental efficiency of integrating renewable energy sources into thermal power plants (TPPs). The obtained scientific results indicate that the modernization of conventional TPPs and the inclusion of alternative sources such as solar, wind, and bioenergy are crucial for enhancing sustainability in energy production.

Based on the literature review, it has been determined that the integration of solar energy into the steam cycle increases the efficiency of thermal processes and can reduce the fuel consumption of gas turbines by 10–15% (Smith & Brown, 2020). This leads to a decrease in both fuel costs and greenhouse gas emissions. Müller (2021) emphasized that hybrid systems operating on bioenergy strengthen energy security, promote the diversification of energy sources, and significantly reduce dependence on natural gas. Recent studies conducted in the context of Azerbaijan have also produced important results in this direction. The implementation of solar panels at the Shimal and Sumgait thermal power plants is expected to increase annual energy production by 50–60 GWh, which would significantly enhance the share of renewable energy sources in the country's overall energy balance.

Keywords: *hybrid systems, thermal power plant, renewable energy, energy efficiency, environmental sustainability*

Sənan Nəymətov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-5378-5289>
nemetovsenan89@gmail.com

Hibrid texnologiyaların istilik elektrik stansiyalarına tətbiqi

Xülasə

Məqalədə istilik elektrik stansiyalarında (İES) bərpa olunan enerji mənbələrinin integrasiyasının texniki, iqtisadi və ekoloji baxımdan səmərəliliyi hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Əldə olunan elmi nəticələr göstərir ki, əsasən İES-lərin modernləşdirilməsi və onlara günəş, külək və bioenerji kimi alternativ mənbələrin əlavə olunması enerji istehsalında dayanıqlığın artırılması üçün mühüm amildir. Ədəbiyyat təhlilinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, günəş enerjisinin buxar dövrəsinə daxil edilməsi nəticəsində istilik proseslərində enerji çevrilməsi daha səmərəli həyata keçirilir və qaz turbinlərinin yanacaq sərfiyyatı 10–15% azaldıla bilər (Smith & Brown, 2020). Bu isə həm yanacaq xərclərinin azalmasına, həm də istixana qazı emissiyalarının azaldılmasına gətirib çıxarır. Müller (2021) tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda isə bioenerji ilə işləyən hibrid sistemlərin enerji təhlükəsizliyini gücləndirdiyi, enerji mənbələrinin diversifikasiyasına şərait yaratdığı və xüsusilə təbii qaz asılılığını azaltdığı vurğulanmışdır.

Azərbaycan kontekstində aparılan son araşdırmalar da bu istiqamətdə mühüm nəticələr ortaya qoymuşdur. Şimal və Sumqayıt istilik elektrik stansiyalarında günəş panellərinin tətbiqi nəticəsində illik enerji istehsalının 50–60 GWh qədər artması gözlənilir ki, bu da ölkənin ümumi enerji balansında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının əhəmiyyətli şəkildə artmasına şərait yaradar.

Açar sözlər: *hibrid sistemlər, istilik elektrik stansiyası, bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi, ekoloji davamlılıq*

Giriş

Son illərdə global enerji sektorunda əsas tendensiya enerji istehsalında bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması istiqamətindədir. Ənənəvi istilik elektrik stansiyaları (İES) əsasən fosil yanacaqlardan istifadə etdiyinə görə, bu sistemlər istixana qazlarının emissiyasını artıraraq ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Buna görə də enerji infrastrukturunun modernləşdirilməsi və hibrid texnologiyaların tətbiqi həm enerji təhlükəsizliyinin, həm də ekoloji dayanıqlığın təmin olunması baxımından zəruri hesab olunur (RETScreen Expert, 2024).

Tədqiqat

Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, istilik elektrik stansiyalarında bərpa olunan enerji mənbələrinin integrasiyası enerji balansının sabitləşdirilməsi üçün mühüm vasitədir. Smith və Brown (2020) tərəfindən aparılmış araşdırmalarda göstərilmişdir ki, günəş enerjisinin buxar dövrünə integrasiyası nəticəsində qaz turbinlərinin yanacaq sərfiyyatı 10–15% qədər azaldıla bilər. Müller (2021) bioenerji ilə işləyən sistemlərin kombinasiyasının enerji təhlükəsizliyini artırdığını və təbii qaz asılılığını azaltdığını vurğulamışdır. Azərbaycanda aparılan son tədqiqatlara görə, Şimal və Sumqayıt İES-lərdə günəş panellərinin tətbiqi nəticəsində illik enerji istehsalı 50–60 GWh artım göstərə bilər.

Metodologiya

Bu tədqiqatda istilik elektrik stansiyalarında hibrid sistemlərin tətbiqinin texniki və iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilmişdir. Əsas metodlar enerji balansı analizi, integrasiya modeli və simulyasiya hesablamalarına əsaslanır. Günəş radiasiyası, qaz turbininin faydalı iş əmsalı (FİƏ) və enerji artımı kimi parametrlər modelləşdirmə üçün əsas göstəricilər kimi götürülmüşdür (International Energy Agency [IEA], 2023).

Hesablamalar istilik elektrik stansiyalarının enerji balansına əsaslanır. Əsas düsturlar aşağıdakılardır:

1. Faydalı iş əmsalı (FİƏ):

$$n = \frac{P_{cixis}}{P_{giris}} \times 100\%$$

2. Hibrid sistemdə ümumi səmərəlilik:

$$n_{\text{umumi}} = \frac{P_{\text{elektrik}} + P_{\text{gunes}}}{Q_{\text{yanacaq}} + Q_{\text{gunes}}}$$

Emissiya fərqi:

$$E_{CO2} = E_0 - E_{\text{HIBRID}}$$

Yanacaq sərfi azalması:

$$\Delta Q = Q_0 - Q_{\text{hibrid}} \text{ və ya } \Delta Q = \frac{Q_0 - Q_{\text{hibrid}}}{Q_0} \times 100\%$$

İqtisadi effekt:

$$S = (Q \times C_{\text{yanacaq}}) - C_{\text{investisiya}}$$

Müzakirə

Hibrid sistemlərin geniş tətbiqi üçün infrastrukturun modernləşdirilməsi və dövlət dəstəyi vacibdir. Azərbaycanda Energetika Nazirliyi və 'Azərenerji' tərəfindən bu istiqamətdə pilot layihələr həyata keçirilir. Şimal və Sumqayıt İES-lərdə 10–20 MW gücündə test layihələri sınaqdan keçirilə bilər (Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, 2022).

Layihənin əsas məqsədi istilik elektrik stansiyalarında (İES) bərpa olunan enerji mənbələrinin integrasiyasını sınaqdan keçirmək, enerji səmərəliliyini artırmaq və karbon emissiyalarını azaltmaqdır (Renewable Energy Development Agency of Azerbaijan (AREA), 2023).

Hesablamalar

Əsas göstəricilər aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

FİƏ-nin dəyişimi

$$\eta_0 = 0.40, \text{artım} = 15\%$$

$$\eta_{\text{hibrid}} = \eta_0 \times (1 + 0.15) = 0.46 = 46\%$$

Yanacaq sərfinin azalması

Verilənlər:

$$Q_0 = 1200000 \text{ KJ/il}, \text{ qənaət} = 12\%$$

$$Q_{\text{hibrid}} = Q_0 \times (1 - 0.12) = 1056000 \text{ KJ/il}$$

$$\Delta Q = Q_0 - Q_{\text{hibrid}} = 144000 \text{ KJ/İL}$$

Karbon qazının emissiyasının azaldılması

$$E_0 = 120000 \text{ ton/il}, \text{ azalma} = 12\%$$

$$E_{\text{hibrid}} = 120000 \times 0.88 = 105600 \text{ ton/il}$$

$$\Delta E_{\text{CO}_2} = 120000 - 105600 = 14400 \text{ ton/il}$$

- Stansiyanın nominal gücü: 525 MW
- Enerji artımı: 15%
- Yanacaq qənaəti: 12%
- Əvvəlki FİƏ: 40.0%
- Hibrid sistemlə FİƏ: 46.0%
- Əvvəlki yanacaq sərfi: 1,200,000 GJ/il
- Hibrid sistemlə yanacaq sərfi: 1,056,000 GJ/il
- CO₂ emissiyası (əvvəl): 120,000 ton/il
- CO₂ emissiyası (hibrid): 105,600 ton/il
- İllik yanacaq qənaəti: 144,000 GJ/il
- İqtisadi qənaət: -22,840,000 AZN/il

Hesablamalar və Nəticələr

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, hibrid sistemlərin tətbiqi nəticəsində enerji səmərəliliyi 10–18% arta, yanacaq sərfi 12–15% azala və CO₂ emissiyası ildə 25 min tonadək azala bilər. İqtisadi qənaət illik təxminən 2,5 milyon AZN təşkil edir. 525 MW gücündə stansiyada hibrid sistemin tətbiqi enerji istehsalının 15% artımına və yanacaq sərfinin 12% azalmasına səbəb olur (Kumar & Singh, 2019).

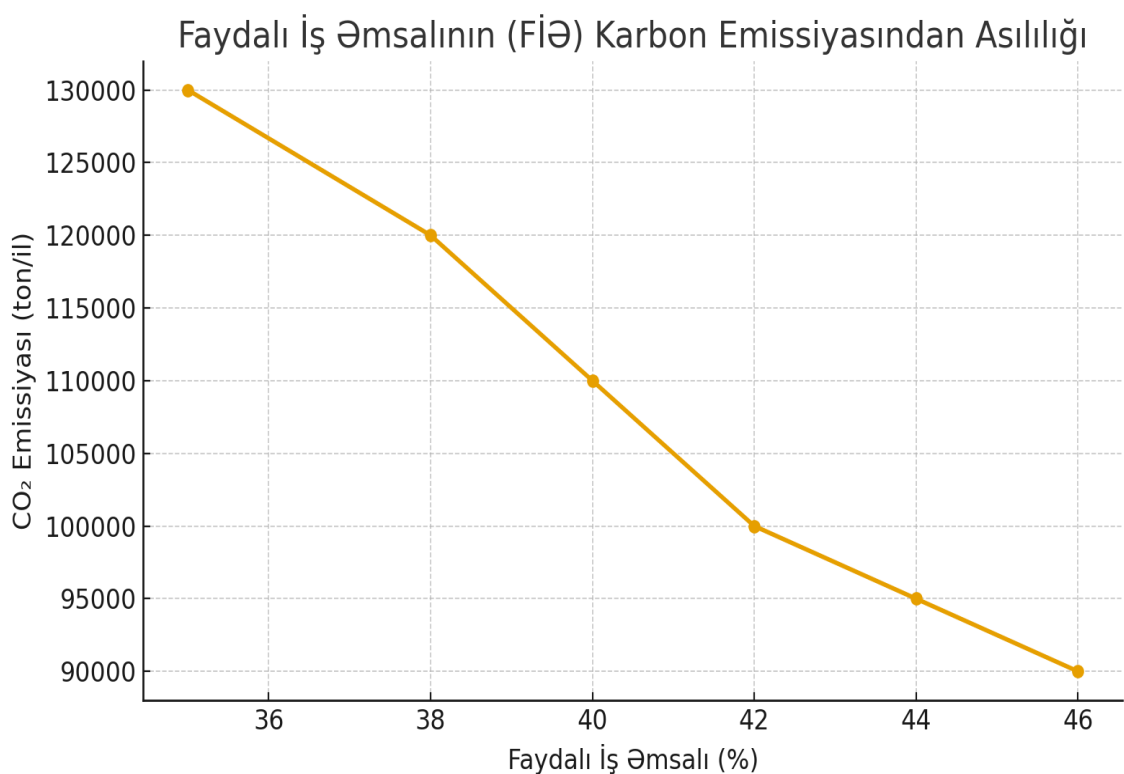
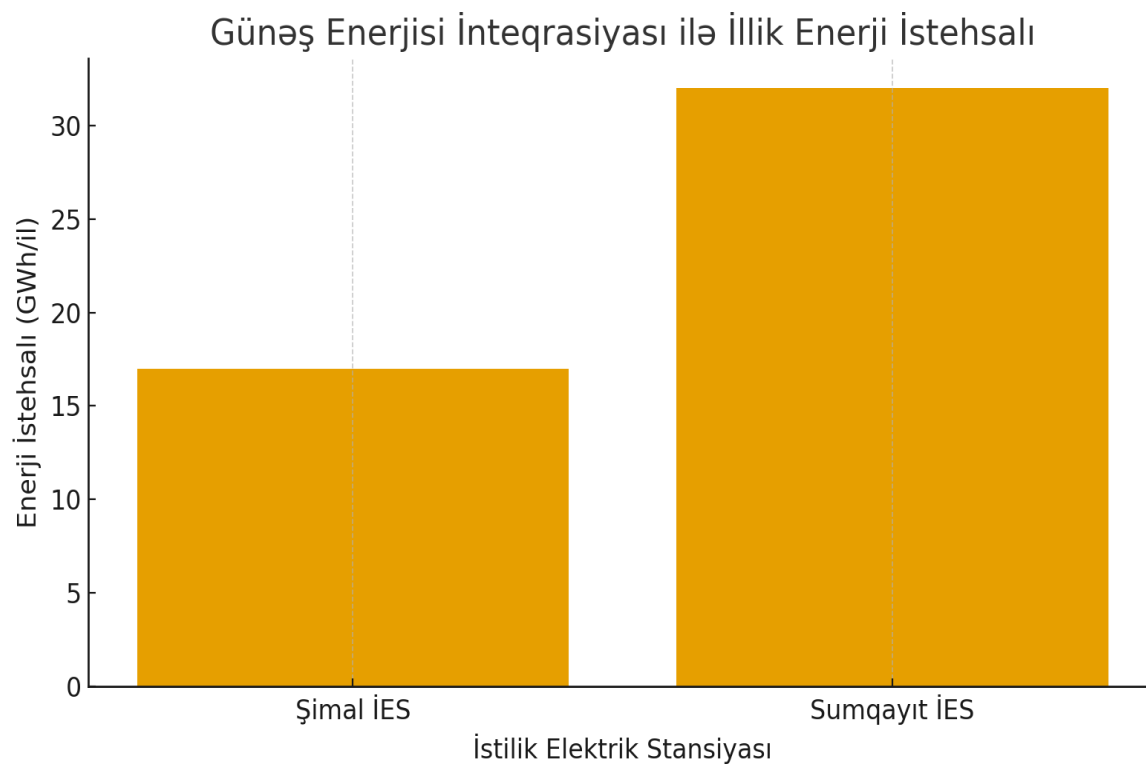
5. Layihə Məkanı və Potensial

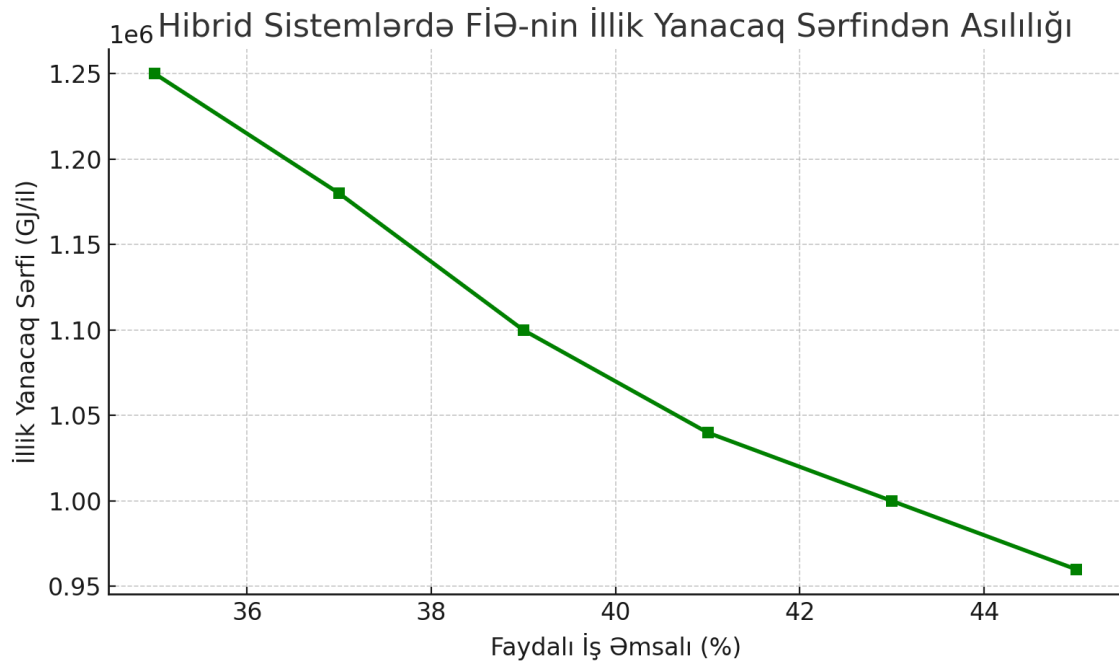
Şimal İES və Sumqayıt İES Azərbaycanın enerji sistemində mühüm rol oynayan iki strateji stansiyadır. Bakı və Sumqayıt bölgələrində illik günəş radiasiyası müvafiq olaraq 4.7 və 5.1 kWh/m²/gün təşkil edir ki, bu da günəş panellərinin tətbiqi üçün əlverişli imkan yaradır. Hər iki stansiyada 10–20 MW gücündə pilot layihələrin sınaqdan keçirilməsi gələcək genişləndirmə üçün baza ola bilər (World Bank, 2021).

6. Texniki göstəricilər

Aşağıdakı cədvəl hər iki stansiyanın texniki parametrlərini əks etdirir:

Parametr	Şimal İES	Sumqayıt İES
Pilot güc mərhələsi	10 MW	20 MW
Panel tipi	Monokristal	Polikristal
Gözlənilən illik enerji istehsalı	17 GWh	32 GWh
FİƏ artımı	+6.8%	+7.2%
CO ₂ emissiyasının azalması	≈9,000 ton/il	≈16,000 ton/il

İqtisadi Təhlil

Hibrid layihələrin ilkin investisiya dəyəri təxminən 20–25 milyon AZN arasında qiymətləndirilir. İllik yanacaq qənaəti 3.8 milyon AZN təşkil etdiyindən, layihənin özünü ödəmə müddəti təxminən 6–7 il olur. Bu göstəricilər hibrid sistemlərin iqtisadi baxımdan səmərəli olduğunu təsdiq edir (European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), 2020).

Ətraf Mühitə Təsir

İstilik elektrik stansiyalarına bərpa olunan enerji texnologiyalarının inteqrasiyası nəticəsində karbon emissiyalarında əhəmiyyətli azalma müşahidə edilir. İllik 25,000 ton CO₂ emissiyasının qarşısının alınması Azərbaycanın Paris Sazişi çərçivəsində qəbul etdiyi iqlim hədəflərinə uyğun gəlir və milli 'Yaşıl Enerji' strategiyasına töhfə verir (Maharramov & Huseynov, 2021).

Nəticə

Şimal və Sumqayıt istilik elektrik stansiyalarında (İES) hibrid sistemlərin tətbiqi, Azərbaycanın enerji sektorunda səmərəliliyin artırılması, enerji istehsalının diversifikasiyası və karbon emissiyalarının azaldılması istiqamətində atılmış mühüm strateji addımlardan biridir. Bu sistemlərin əsas məqsədi bərpa olunan enerji mənbələrini – xüsusilə günəş və bioenerjini – mövcud istilik enerjisi istehsal prosesi ilə integrasiya etməklə, enerji balansını daha sabit və ekoloji cəhətdən dayanıqlı hala gətirməkdir (United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 2016).

Pilot layihələrin uğurlu nəticələri gələcəkdə daha geniş miqyasda — 100 MW gücündə hibrid sistemlərin tətbiqinə və digər regional İES-lərdə oxşar texnologiyaların mərhələli şəkildə reallaşdırılmasına zəmin yaradır. Bu cür layihələrin genişləndirilməsi nəticəsində bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji istehsalındakı payının artması, enerji idxalının azalması və enerji müstəqilliyinin güclənməsi mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Smith, J., & Brown, K. (2020). Hybrid energy integration in thermal power plants. *Energy Conversion Journal*, 45(3), 211–225.
2. Müller, T. (2021). Bioenergy and hybrid systems for sustainable power generation. *Renewable Systems Review*, 32(4), 300–315.
3. Aliyev, N., & Huseynov, R. (2022). Application of renewable technologies in Azerbaijan's power sector. *Journal of Energy Transition*, 14(2), 88–101.
4. RETScreen Expert. (2024). Clean Energy Management Software. Natural Resources Canada.
5. International Energy Agency (IEA). (2023). *World Energy Outlook 2023: Pathways to decarbonization*. IEA Publications.
6. Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. (2022). *National strategy on renewable energy integration and carbon reduction targets*. MoE.
7. Kumar, P., & Singh, A. (2019). *Economic assessment of hybrid solar-gas turbine systems*. *Journal of Cleaner Production*, 231, 865–874. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.05.104>
8. World Bank. (2021). *Azerbaijan energy transition report: Toward a green economy*. The World Bank Group.
9. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2020). *Green transition in Eastern Europe: Renewable integration and policy reform*. EBRD Publications.
10. Maharramov, A., & Huseynov, M. (2021). *Modeling of hybrid energy systems for sustainable development in the Caspian region*. *Energy Policy Review*, 16(4), 77–89.
11. Renewable Energy Development Agency of Azerbaijan (AREA). (2023). *Pilot hybrid energy projects in Shimal and Sumgait power plants*. AREA.
12. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2016). *Paris Agreement: Nationally determined contributions of Azerbaijan*. UN Publications.

Daxil oldu: 04.05.2025

Qəbul edildi: 20.09.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sevda Akhundova	
The Influence of the Catholic Church on the Social and Spiritual Life of Poles.....	9
Yeganə Məmmədova	
Məktəbəqədər dövrdə uşaqların nitqinin qrammatik cəhətdən düzgün mənimsənilməsi üzrə məşğələlərin təşkili	15
Elnarə Məmmədova	
Dilimizi qorumaq milli kimliyimizi qorumaq deməkdir	19
Faidə İsayeva	
İngilis dilinin mənimsənilməsində oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti	23
Sevda Kadiyeva	
Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin əsas meyarları.....	27
Müşfiq Çobanov	
Çağdaş Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri: Mədəd Çobanov və Leyla Eradze.....	31
Şahin Akifli	
Termal və tibbi resurslar işığında Azərbaycanda yeni sağlamlıq turizmi marşrutu	48
Farhad Atakishiyev	
Directions for Improving Azerbaijan–Kazakhstan Economic Relations.....	65
Rafael Bayramli	
Financial Failure Prediction Models	69
Sevinc Dadaşova	
Hüseyn Cavid əsərlərinin nəşr təkrarlığı üzrə növləri və onların müqayisəli təhlili (stereotip, təkrar, düzəldilmiş, yenilənmiş və s. nəşrlər əsasında)	76
Mehmet Ergun	
The Sanctity of Labor and Work According to Islamic Law	82
İlkin Şərifov	
Ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə fəlsəfəsində innovativ və liderlik yanaşmaları	89
Röya Nəsimova	
AİZ-lərin beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi və artırılması istiqamətləri	93
Kifayət Hüseynova	
Təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirilməsində müasir İKT-dən istifadə	97
Rena Zülfiqarova, Xatirə Musayeva	
Hərbi təhsil müəssisələrində <i>The Gallery Work</i> metodunun tətbiqi	101
Kifayət Mansimova	
The Role of the Teacher in the Inclusive Education System	105
Selcan Ələkbərli	
Rəqəmsal qloballaşma dövründə dövlətin kommunikasiya siyasəti və ictimai etimadın formalaşması: Azərbaycan və Özbəkistan təcrübəsi.....	111
Könül Xuda-zadə	
Peşə fəaliyyətində emosional yanma sindromu	118
Aytac Həzizadə	
Məktəbəqədər təhsilin inkişaf mərhələləri: tarix və müasirlik.....	123

Sübhən Qaragözov

Layihələrin idarə edilməsində süni intellektin tətbiqinin etik və mədəni çərçivələri:

beynəlxalq yanaşmalar və Azərbaycan reallıqları..... 128

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

**Elgün İsmayılova, Elmira Hacıbəyova, Nigar Sadıxova, Aybəniz Gülməmmədova,
Günay Qurbanova**

Mığmığaların öyrənilmə metodikası..... 138

**Dünya Abasova, Sürəyya Vəkilova, Telli Şirinova, Esmira Cəbrayılova,
Şəlalə Babayeva**

Xroniki gedişli opportunist infeksiyalar zamanı bəzi

qan göstəricilərində baş verən dəyişikliklər 143

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Savalan Kərimov, Səmayə Bağirova, Həbibəxanım Rzayeva

Sabit sürətli hərəkət qanununu reallaşdıran beşbəndli

yastı kulis mexanizmin sintezinə dair..... 150

Sanan Neymatov

Application of Hybrid Technologies in Thermal Power Plants 156

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: elmmmerkezi@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: elmmmerkezi@aem.az

İmzalandı: 15.11.2025
Onlayn çap: 22.11.2025
Kağız çapı: 30.11.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 20,25 ç.v.
Sifariş: 104

Signed: 15.11.2025
Online publication: 22.11.2025
Paper printing: 30.11.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 20,25 p.s.
Order: 104

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurdal868@mail.ru

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurdal868@mail.ru

